Матица српска
1826

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

З Б О Р Н И К
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

MATICA SRPSKA
SOCIAL SCIENCES QUARTERLY

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука, од 11. свеске (1956) – *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950) • Живојин Бошков (1951–1952) • Рајко Николић (1953–1965) • Академик Славко Гавриловић (1966–1969) • Др Александар Магарашевић (1970–1973) • Др Младен Стојанов (1974–1999) • Др Милован Митровић (2000–2004) • Академик Часлав Оцић (2005–2016) • Др Рајко Буквић (2017–2019) • Др Миломир Степић (2020–2022) • Др Душан Достанић (2023–)

САВЕТ ЧАСОПИСА

Председник Савета
Академик Часлав ОЦИЋ (Београд)

Чланови Савета
Проф. др Масајуки ИВАТА (Токио, Јапан) • Проф. др Александар ЈОКИЋ (Портланд, САД) • Проф. др Љубомирка КРКЉУШ (Нови Сад) • Проф. др Питер РАДАН (Сиднеј, Аустралија) • Проф. др Миломир СТЕПИЋ (Београд) • Проф. др Богољуб ШИЈАКОВИЋ (Београд)

189
(1/2024)

УРЕДНИШТВО

Чланови Уредништва

Проф. др Даниела АРСЕНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Бошко И. БОЈОВИЋ (Париз, Француска) • Проф. др Милан БРДАР (Београд) • Др Душан ДОСТАНИЋ (Београд) • Проф. др Костас ДУЗИНАС (Лондон, Велика Британија; Атина, Грчка) • Др Миша ЂУРКОВИЋ (Београд) • Проф. др Ђорђе ИГЊАТОВИЋ (Београд) • Проф. др Милош КОВИЋ (Београд) • Проф. др Часлав Д. КОПРИВИЦА (Београд) • Академик Милица КОСТИЋ (Подгорица, Црна Гора) • Проф. др Митко КОТОВЧЕВСКИ (Скопље, Северна Македонија) • Проф. др Јована МИЛУТИНОВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Ђорђе МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Милован МИТРОВИЋ (Београд) • Проф. др Дејан МИХАИЛОВИЋ (Мексико Сити, Мексико) • Др Драго ЊЕГОВАН (Нови Сад) • Др Александра ПАВИЋЕВИЋ (Београд) • Проф. др Јасмина ПЕКИЋ • Проф. др Ранка ПЕРИЋ РОМИЋ (Бања Лука, Р. Српска, БиХ) • Проф. др Душан ПРОРОКОВИЋ (Београд) • Проф. др ХУАНГ Пинг (Пекинг, Кина) • Проф. др Бранислав РИСТИВОЈЕВИЋ (Нови Сад) • Проф. др Срђан ШЉУКИЋ (Нови Сад)

Главни уредник
Др Душан ДОСТАНИЋ

Одговорни уредник
Др Милош КОВИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2024

ЗМСДН • ISSN 0352-5732 • UDK 3 (05) • ГОД. LXXV • БР. 189 (1/2024) • СТР. 1–148

З Б О Р Н И К

МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

189
(1/2024)

НОВИ САД
2024

Илустрација на корици

гравира Захарије Орфелина
Човек пише за столом

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

Петар С. Ћурчић
ЗОМБАРТОВА ИСТОРИЈА КАПИТАЛИЗМА И САВРЕМЕНА СВЕТСКА, ГЛОБАЛНА И ТРАНСНАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА: СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ

Petar S. Ćurčić
SOMBART'S HISTORY OF CAPITALISM AND CONTEMPORARY WORLD, GLOBAL AND TRANSNATIONAL HISTORY: SIMILARITIES AND DIFFERENCES

1–13

Душко Р. Кузовић
СПЕЦИФИЧНО КОНСТРУКТИВНО РЕШЕЊЕ БРВНАРЕ ИЗ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

Duško R. Kuzović
SPECIFIC CONSTRUCTIVE SOLUTION OF A LOG HOUSE FROM SOUTHWEST SERBIA

15–35

Тема броја / Issue topic

ПОПИС 2022.
ДЕМОГРАФСКИ ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ.

Даниела Арсеновић
ПРЕДГОВОР

CENSUS 2022
DEMOGRAPHIC CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF THE POPULATION OF SERBIA

Daniela Arsenović
PREFACE
37–39

Даниела Арсеновић
ФЕРТИЛИТЕТ СТАНОВНИШТВА У СРБИЈИ У 21. ВЕКУ

Daniela Arsenović
FERTILITY OF THE SERBIAN POPULATION IN THE 21st CENTURY

41–52

Мариана Лукић Тановић и Драшко Маринковић
ПОПИС СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: ИЗМЕЂУ ПОЛИТИЧКИХ ИНТЕРЕСА И НЕПОВОЉНИХ ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА
Mariana Lukić-Tanović and Draško Marinković
POPULATION CENSUS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: BETWEEN POLITICAL INTERESTS AND UNFAVORABLE DEMOGRAPHIC PROCESSES
53–67

Иван Маринковић
СТАРОСНО-ПОЛНА СТРУКТУРА И ДЕПОПУЛАЦИЈА У СРБИЈИ: 2002–2022.
Ivan Marinković
AGE-SEX STRUCTURE AND DEPOPULATION IN SERBIA: 2002–2022
69–80

Милица Весковић Анђелковић
ЗНАЧАЈ ПОПИСА СТАНОВНИШТВА ЗА ПОЗНАВАЊЕ СОЦИО-ДЕМОГРАФСКЕ СТРУКТУРЕ СПОЉНИХ МИГРАНАТА ИЗ СРБИЈЕ
Milica Vesković-Anđelković
THE IMPORTANCE OF THE POPULATION CENSUS FOR UNDERSTANDING THE SOCIO-DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF EXTERNAL MIGRANTS FROM SERBIA
81–95

Даница Шантић
СТАЊЕ И КОМПЛЕКСНОСТ МИГРАЦИОНИХ ФЕНОМЕНА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ ПРЕМА ПОДАЦИМА ПОПИСА СТАНОВНИШТВА 2022. ГОДИНЕ
Danica Šantić
THE SITUATION AND COMPLEXITY OF MIGRATION PHENOMENA IN THE REPUBLIC OF SERBIA ACCORDING TO THE 2022 CENSUS DATA
97–111

ПРИКАЗИ / BOOK REVIEWS

Душко Кузовић
ОЧУВАЊЕ НЕПОКРЕТНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА
(Ивана Јаношевић, *Нейокрешно кулшурно наслеђе Палежа и Обреновца: речи, слике и ūрилике*; Библиотека „Влада Акентијевић”, Обреновац 2022; 148 стр.)
113–116

Петар С. Ћурчић
КОЛИКО НАМ ЈЕ ДАНАС ВАЖНА ФРАНЦУСКА РЕВОЛУЦИЈА?
(Dušan Dostanić and Aleksandar Novaković /ed./. *The Never-Ending Revolution, Philosophical and Historiographic Reflections on the French Revolution and its Legacy*; Institute for Political Studies, Belgrade 2023; 249 p.)
117–120

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ / AUTHORS IN THIS ISSUE
121–123

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР / REGISTER OF NAMES
125–127

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА / EDITORIAL POLICY
129–138

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ / INSTRUCTIONS FOR AUTHORS
139–148

Зборник Матице српске за друштвене науке / Matica Srpska Social Sciences Quarterly
LXXV, № 189 (1/2024): 1–13; Петар С. Ћурчић / Petar S. Ćurčić

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ / ARTICLES AND TREATISES

UDC 316:929 Sombart W.
UDC 330.342.141"18/19"
https://doi.org/10.2298/ZMSDN2489001C
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен / Received: 13. 2. 2024.
Прихваћен / Accepted: 19. 2. 2024.

ЗОМБАРТОВА ИСТОРИЈА КАПИТАЛИЗМА И САВРЕМЕНА СВЕТСКА, ГЛОБАЛНА И ТРАНСНАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА: СЛИЧНОСТИ И РАЗЛИКЕ

ПЕТАР С. ЋУРЧИЋ
Институт за европске студије
Трг Николе Пашића 11, Београд, Србија
petar.pero.curcic@gmail.com

САЖЕТАК: Са великим таласом глобалне интеграције у економији, друштву и култури, историографија је почела да увиђа важност тумачења прошлости на највишем – светском нивоу. Под утицајем многих историчара (пре свега у Сједињеним Државама и Западној Европи) још током 19. века, а у много већој мери након 1945. године, настали су веома иновативни правци светске, глобалне и транснационалне историје који су покушавали да превазиђу противречности и уско тумачење историје међународних односа, националних држава и локалних заједница које су се фокусирале, како на локалне идентитете, тако и на државе као кључне чиниоце прошлости. У трагању за феноменима који су прожимали светска друштва, историчари су, под утицајем других друштвених наука, почели да препознају капитализам као *par excellence* наднационални, односно светски феномен. Иако се може чинити да је интересовање за капитализам као градивни елемент глобалне историје (односно светског система како је говорио Имануел Волерстин) новијег датума и под утицајем постхладноратовске ере, светскоисторијски значај овог феномена препознали су најпре аутори на прелазу из 19. у 20. век. Међу њима посебно место има и немачки економиста, социолог и историчар Вернер Зомбарт (1863–1941) који је више деценија своје каријере посветио управо изучавању овог феномена.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Вернер Зомбарт, капитализам, свет, глобалност, транснационалност

УВОД

Капитализам је несумњиво феномен који је у тесној повезаности са глобалном интеграцијом. Са појавом књиге *Цена света* (*Preis der Welt*) Фридриха Ленгера 2023. године у издању минхенске куће „Бек" (C.H. Beck Verlag München) и иначе непрегледна историографија капитализма увећана је за још једну важну књигу о чијим увидима би тек требало расправљати у будућности. Ленгерово дело, индикативно, започиње са географским открићима Шпаније и Португалије које су стекле прве колоније и успоставиле нове системе светске трговине на које су се, потом, наслонили и Низоземци. Епоха трговачког капитализма завршена је успоном Енглеске која је прва у модерном облику објединила елементе фискалне и војне државе. Ослањајући се на идеје о важности колонизације, индустријске револуције, колонијализма, стварања система центра и периферије заснованог на редистрибуцији економске и политичке моћи, Ленгер је тежио да укаже на глобалне трендове развоја капитализма [Lenger 2023]. Овај тренд схватања историје из планетарне перспективе посебно је постао присутан последњих деценија са (поновним) успоном светске и глобалне историје [Antolović 2023; Ћурчић 2023]. Готово опште место у свим светским и глобалним историјама представља истицање ропства, колонијализма, посебне улоге Европе, али и функције капитализма као кључне творбене снаге интегрисаног света. Снажан подстицај афирмацији савремене глобалне историје капитализма пружила је веома утицајна волуминозна синтеза француског историчара Фернана Бродела *Материјална цивилизација, економија и капитализам од XV до XVIII века* у којој је аутор покушао да проблематизује феномен слојевитости различитих чинилаца који су довели до успона капитализма (посебно примењујући теорије Фон Тинена о зонама економског развоја, Кондратијева у погледу конјунктурних фаза економског кретања, и вешто их комбинујући са феноменима развоја мрежа трговине и градова, успона најамног рада, дивергентног развоја капитализма по принципу *West and the Rest*, пораста популације и револуције начина прехране и друго). Међутим, већ у првим редовима своје књиге Бродел је скренуо пажњу на Вернера Зомбарта речима: „Једнако сам користио монументални *Модерни капитализам* Вернера Зомбарта (издање 1928), који је фантастична комбинација ерудиције и анализе. Али сва ова општа дела су увек ограничена на европски контекст" [Brodel 2007; Vries 2012]. Опус немачког социолога, економисте и историчара Вернера Зомбарта (1863–1941) интензивно је, кроз више деценија проучавао, и поменути Фридрих Ленгер који је Зомбартове идеје светскоисторијског развоја анализирао у чланку „да је економски развој Западне Европе имао као неопходан предуслов пљачку три континента" – универзалноисторијска димензија Зомбартовог „Модерног капитализма" [Lenger 2010]. У том тексту Ленгер је међу првима назначио да је Зомбарт историјски развој Европе у глобалним оквирима сагледавао пре свега кроз капитализам који је своју моћ стекао кроз колонијалну привреду, промену менталитета (нарочито се то односило на афирмацију принципа стицања као

ultima ratio капитализма), разарање традиционалних привредних облика (посебно у области занатства и сељаштва) и социјалних организација (на трагу Тенисове концепције о преласку из света заједница у свет друштава), као и захваљујући сопственој унутрашњој логици универзалног ширења којим је превазишао европске оквире [Lenger 2000]. Међутим, чини се да и поред, са разлогом, истакнутих токова Зомбартове мисли развој светске и глобалне историје нуди још неискоришћених могућности за паралеле. Према томе, циљ овог рада је да укаже на заједничке особености Зомбартове историје капитализма и савремене светске, глобалне и транснационалне историје.

СВЕТСКА, ГЛОБАЛНА И ТРАНСНАЦИОНАЛНА ИСТОРИЈА: САВРЕМЕНА ПИТАЊА И ДИЛЕМЕ И УЛОГА КАПИТАЛИЗМА

Како је приметила британска историчарка Лин Хант, историографија 20. века је обележена упоредним развојем неколико историографских парадигми – школе Анала, марксистичке, модернизацијске и идентитетске. Аналисти су инсистирали на географским факторима, марксисти на класној борби и производним односима, модернисти на важности урбанизације, рационализације, демократизације и капитализма, а идентитетски оријентисани аутори на значај расних, етничких, родних и других друштвених особености [Hunt 2014]. Савремена светска историја суочава се тренутно са феноменом девестернизације, односно преиспитивања различитих особености за које су старији аутори сматрали да су иманентно европског порекла. У случају капитализма, аутори попут Кристофера Бејлија наглашавали су и присуство економских идеја својствених за капитализам и у арапском свету средњег века, али и у предбританској Индији [Sartori 2013]. Атлантски океан постао је готово централна тачка светске историје, пре свега због размене идеја (нарочито политичких), трговине и робовласништва о чему су писали Жак Годшо, Роберт Палмер, Пјер Шони, Макс Зилбершмит, Филип Куртен и Дејвид Галенсон [Bailyn 2005].

Светску историју као историографски правац посебно су обогатили радови Вилијема Мекнила и Лефтена Ставријаноса. Мекнил је покушао да објасни кретање историје преко принципа борбе рутинизираног и стваралачког у човеку где се свет повезао развојем саобраћаја и ратовања (посебно на евроазијском тлу) [McNeill 1954; 1963]. За Мекнила западна цивилизација – поред својих формативних елемената из класичног доба – почиње да се обликује успоном римокатоличанства и трансфером моћи из Византије на западне земље. Са великим географским открићима, верским сукобима и колонизацијом, Запад добија коначни облик [McNeill 1969]. Слично Мекнилу, Лефтен Ставријанос је у делу *Свет после 1500: глобална историја* заступао тезу о експанзији као општој европској тенденцији која је имала различите смерове (иберијска ка Јужној Америци, руска ка Азији, западноевропска у низоземској, француској и британској фази ка остатку света). Западна доминација обухватала је период од 1763–1914 и, према Ставријаносу, почивала је на научној и индустријској рево-

луцији. Западна Европа (посебно Велика Британија и Француска) и САД су кроз идеје либерализма, демократије, уставности и постепеног ширења права гласа понудиле нови политички модел који је постао све присутнији у остатку света [Stavrianos 1999]. Британац Кристофер Бејли и Немац Јирген Остерхамел у својим волуминозним синтезама глобалне историје „дугог" 19. века инсистирали су на вишеструким и повезаним феноменима који су допринели повезивању свих делова света (револуција, индустријализација, урбанизација, држава, нација, национализам, хијерархије, идеологија, рат, колонијализам, економија, култура, уметност, наука и религија) [Osterhamel 2022; Janković 2020].

Велико питање унутар светске историје односи се на улогу капитализма и Европе, као светског центра. И док је Имануел Волерстин наглашавао важност глобалне хијерархизоване поделе рада у чијем се средишту налази Европа, Андре Гундер Франк је покушао да релативизује улогу Европе са идејом да се светски центар сели, то јест да у зависности од времена и привредних околности транзитира у различите регионе [de Zwart and van Zanden 2018]. Аустријски и амерички економиста Јозеф Шумпетер је у првој половини 20. века писао о пореској држави што је касније британски историчар Патрик О'Брајан преузео у својој концепцији Енглеске као идеалтипског модела фискално-морнаричке државе. Међутим, снажни импулс глобалној историји и историји капитализма дао је Кенет Померанц који је у делу *Велика диверīенција* (*The Great Divergence*) одбацио европоцентризам и компаративном методом упоредио историјско искуство Кине и европских земаља истичући оне чиниоце за које је сматрао да су суштински допринели успону Европе упркос системским недостацима у односу на Кину [Lenger 2016; 2018].

ВЕРНЕР ЗОМБАРТ – КАПИТАЛИЗАМ КАО КЉУЧНА СНАГА ГЛОБАЛНЕ И СВЕТСКЕ ИСТОРИЈЕ

Након што смо приказали нека карактеристична становишта о главним токовима светске и глобалне историје, у наставку текста ће више пажње бити посвећено погледима Вернера Зомбарта на историју глобалне интеграције. Ограничавајући се на Немачку, Зомбарт је показао колико је саобраћај био важан за глобално повезивање. Наиме, за Зомбарта је од изузетне важности за развој капитализма током 19. века била појава железнице, система канала, телеграфа и јавног превоза. Поред саобраћаја, национална држава је преузела на себе организацију поделе рада што је на светском нивоу имало важне последице нарочито у погледу међународне сарадње и специјализације. Појава светске привреде током индустријске револуције, сматрао је Зомбарт, утицала је на поремећај у трговинским односима између немачких земаља и Британије, јер је немачки простор до појаве јефтиније робе из Америке и Аустралије представљао сировинску базу бројим британским компанијама (посебно у погледу вуне). Ипак, нова светска привреда координисана од Британије као водеће силе индустријске револуције, имала је за последицу и јачање Немачке

која је већ половином 19. века почела да повећава индустријску производњу, гради железнице и истискује инострану конкуренцију. Немачка држава је, насупрот идејама Француске револуције (Зомбарт не препознаје појам Атлантске револуције, његову важност, као ни концепт фискално-милитарне државе), сама инаугурисала читав низ реформи посебно у времену пруског реформског раздобља са почетка 19. века [Sombart 1903]. Поред државе, важна је била и улога предузетника, а Зомбарт је приметио да је склоност предузетника ка рационалном привређивању последица заједничког наслеђа рационалности западноевропског и америчког културног круга [Sombart 1903].

Нова налазишта руда на простору од централне Европе, Сардиније, Норвешке, Шпаније, Мексика и Перуа имала су глобалне последице не само по међународну трговину (пренос племенитих метала из Европе ка Азији све до опијумских ратова), већ и по укупну вредност новца. Важна последица оваквог тренда била је акумулација капитала и прилив племенитих метала који је имао неколико смерова (поред Америке важни су били и рудници у Малој Азији и на Балкану, као и у Сенегалу). Осим рударства, и пљачка других територија и континената довела је до узимања племенитих метала. За успон Европе Зомбарт је посебно истакао улогу земљопоседника који су подстакли креирање тржишта, давали привилегије занатлијама у насељавању градова, повећавали земљишне ренте и друго. Поред земљопоседника, за Зомбарта су били важни и пораст становништва, раст продуктивности рада, раст цена некретнина и готових производа, као и саобраћај који је убрзао и робни и новчани промет и досељавање људи. Међутим, посебну важност у уздизању Европе имала је колонијална привреда која се најпре појавила у Средоземљу и Русији у позном средњем веку, а потом се преселила у Азију и обе Америке. Појава присилног рада такође је имала важну улогу јер се италијанско-левантински колонијални систем преселио у светске оквире. Италијански градови су посебно развили мрежу трговине искористивши крсташка освајања, а систем енкомијенди[1] је наслеђен управо из италијанског левантинског искуства. Левантинско ропство, било хришћанско или муслиманско, у великој је мери утицало на каснија искуства ропства и није било лишено експлоататорског карактера. Експлоатација Америке била је општи тренд у коме су учествовали и Немци, Шпанци, Португалци, Низоземци и други који су били произвођачи и/или дистрибутери шећера, цимета, мушкатног орашчића и осталих дефицитарних и егзотичних сировина. Сагледавајући важност ропства Зомбарт је приметио не само да је трговина робљем постала међународна активност у којој су најпре важну улогу имали Португалци, Шпанци, Ђенова, Низоземска, Француска, Данска и Шведска и Британија (посебно од Утрехтског мира), већ и да су колонијализам уопште и, посебно, ропство довели до депопулације читавих региона и уништавања шума (посебно као последица присилног рударства и плантажног рада).

---

[1] Енкомијенда (*encomienda*), право на рад одређеног броја америчких староседелаца, које је додељивано досељеницима у шпанским колонијама у Америци.

Тај успон пратио је и слом моћи Арапа у Африци и Индији, а први показатељ опадања снаге Блиског истока било је португалско освајање Сеуте и Малаке од 1415. до 1511. године. Европљани су успели да потисну посредничку улогу Арапа и умање њихове профите у трговини бибером, мушкатним орашчићем, каранфилићем, индигом и свилом. Профити су се повећали са 400% у случају Португалаца, на 2000% у случају Компаније Хадсонског залива (Hudson's Bay Company) [Sombart 1902a].

За Зомбарта, економска историја је имала неколико фаза које су се смењивале. Након периода великог раста (Perioden des Erwerbsparoxysmus) у којима је присутна тенденција (пре свега) за оснивањем нових предузећа и потрошњом племенитих метала, наступили су периоди опадања (Baisseperioden). Значајна фаза *Erwerbsparoxysmus*-а била је између 1770. и 1820. године (односно она је пратила Прву индустријску револуцију), а други талас раста био је половином 19. века и био је подстакнут откривањем великих резерви злата у Калифорнији и Аустралији, односно сребра у Мексику. Упоредо са новим рудним открићима одвијала се и демократизација и стабилизација капитализма пре свега са прихватањем и ширењем старе идеје акционарских друштава [Sombart 1903; Sombart 1916/1917]. Трећи талас раста уследио је крајем 19. века са упливом злата из Трансвала, Канаде и Аустралије, а био је праћен и масовним коришћењем електротехнике [Sombart 1903].

Премда је наука временом и са пуним правом одбацила Зомбартове симплификоване тезе о расној предодређености за капитализам, кретање народа (и посебно миграције Јевреја и хугенота, различитих етнија пре свега са британских острва, нордијских земаља и Иберијског полуострва, а касније и из Италије и источноевропских земаља) у великој мери је допринело јачању капитализма као глобалног феномена. У времену без верских слобода, државе су подржавале официјелне цркве (било римокатоличке, било протестантске) преко којих су делили грађане на оне са пуним правом, и полуграђане, који нису припадали званичној цркви попут Јевреја у свим земљама, протестаната у католичким земљама, католика у протестантским, презбитеријанаца, квакера и осталих неконформиста у Енглеској. Ове заједнице једино су посредством економије могле да остваре утицај и да поправе свој положај бавећи се банкарством, трговином и мануфактуром. Слично је било у Индији са муслиманима, у Венецији, Напуљу, Легхорну, Ђенови, Лисабону са Јеврејима и некатоличким трговцима странцима, а у Османском царству са хришћанима и Јеврејима. Посебно је Француска, након Нантског едикта (1598), имала економских проблема због чињенице да је већина индустрије била у рукама калвиниста (гвожђарије, виногради, производња и прерада лана, свиле, монопол на производњу соли и друго). За Зомбарта посебно су важне миграције Јевреја и прогоњених хришћана (нарочито протестаната) у насељавању Америке. Миграције Јевреја из Шпаније, Италије, Пољске и Русије биле су масовне у прошлости. Јевреји су са иберијским ширењем ка Америци врло брзо дошли у положај стварања посебне мреже плантажа (пре свега шећерне трске). Забране насељавања и трговања у Бразилу и осталим шпанским

колонијама током 16. и 17. века за последицу су имале развој карипског региона тј. британских и француских колонија. Бројне јеврејске породице попут Лизардових, Глејзерових и Гугенхајмових учествовале су у банкарству и економском ширењу Сједињених Држава током 19. века. Како је истакао Зомбарт, Ротшилди су у неколико аспеката допринели историји берзе: 1) интернационализацијом рада и могућношћу брзог и једноставног подизања хартија од вредности на више места; 2) ослушкивали су и јавност и медије и користили се комуникацијама (пре телеграфа су имали брзе курире) [Sombart 1910a; 1910b; 1912a; 1912c; 1911].

Међу протестантима који су мигрирали посебно су Аустријанци, Французи и Шкоти пронашли нови дом и населили се у Источну Пруску и Познањ. Французи су развили индустрију драперија, папира, линолеума и стакла. Слично је било и са Низоземском која је примала избеглице из Енглеске, Светог римског царства и Француске. Мигранти менонити и калвинисти из Палатината из римокатоличких делова Низоземске су развили индустрију свиле у Крефелду где се посебно прославила породица Фон дер Лајен (von der Leyen). У Британији су најпре Италијани, а потом и Низоземци и Валонци покретали индустрију. Производња папира и стакла се посебно раширила у Европи захваљујући Низоземцима и Фламанцима. Међу мигрантима су постојали и они који су из економских разлога и са капиталистичким осећајем дошли у Сједињене Државе омогућивши овој земљи да генерише најбржи и најсвеобухватнији развој [Sombart 1913b]. И трансфер знања не би био могућ без промена у аритметици које су се у Европи догодиле током позног средњег века под утицајем Арапа, Јевреја и Ломбардијаца [Sombart 1903; Sombart 1902/1903].

Урбанизација је имала свог ефекта најпре преласком племића из села у градове који су посебно подстицајно утицали на раст потрошње, а касније су трговина, индустријализација и саобраћај допринели и новој типологији градова (Зомбарт је препознавао неколико типова: трговачки, саобраћајно чвориште, индустријски град). Првокласна последица капиталистичке епохе било је и стварање вишемилионских градова попут Лондона, Париза, Берлина, Њујорка, Токија, индијских градова и других [Sombart 1902b]. Култура градова проистекла је из потрошње коју су поред најбогатијих генерисали и средњи слојеви из слободних професија [Мандић 2022; Antonić 1995]. Такав масован тренд потрошње довео је и до рафинирања укуса који је најпре био повезан са променама света чулности током раномодерне епохе.[2] Луксузна роба најпре је имала важну улогу у стварању ланаца производње између европских и ваневропских земаља. Жене из виших сталежа су несумњиво одиграле и важну улогу

[2] Важно питање у Зомбартовом опусу односи се и на противречан карактер природе капитализма. Пре Првог светског рата, а нарочито након неуспеха сарадње са социјалдемократама, Зомбарт постаје изразито велики критичар потрошачког друштва и учешћа маса у политици. Овакав тренд само се продубио током Великог рата, када је са екстремно националистичких позиција нападао Енглеску и њену улогу у развоју градова, капитализма, конзумеристичког друштва, па чак и спорта [Herf 1984; Sieferle 1995; Vom Brocke 1992; Antolović 2019; Marinković 2011; Гајић 2019].

у рафинирању укуса пре свега на дворовима и у великим градовима [Armitage and Roberts 2016; Marinković 2011; Dostanić 2011]. Поред тога трговина са Оријентом је подразумевала лекове, зачине, пигменте, парфеме, сировине за тканине, накит, текстил и осталу егзотичну и дефицитарну робу. У случају Америке робна размена са Европом обухватала је дуван, кафу, чај и какао, а из Индије је долазио чај. Истовремено је то важило и за шећер који није био широко распрострањен заслађивач попут меда. Током 18. века дошло је и до увоза индијског памука. Плантажна производња је била присутна у колонијама као резултат потребе Европљана за луксузном робом. Производња луксузних добара у великој мери имала је капиталистички карактер у колонијама са масовним и физички исцрпљујућим ропским радом [Sombart 1913a].

Демократизација власништва преко берзе и либерализације положаја предузетника далеко су усложниле и друштвене односе будући да су наметнуле, уз све растуће потребе тржишта, и питање деперсонализације радних права. Уместо некадашњих цехова са малом производњом и изразито личним односима између шегрта, калфе и мајстора, омасовљавање броја радне снаге и успона капиталистичког предузећа довело је до бирократизације и нове организације најкрупнијих предузећа. Анализирајући трансатлантске односе, Зомбарт је на првом месту приметио да су амерички трустови постали предмет дивљења оновремених великих капиталистичких предузећа у Европи, а поготово у Немачкој [Sombart 1903]. Конкурентност на глобалном нивоу подразумева и снижавање цена и њихову друштвену доступност. Механизација производње и појава неквалификованог и слабо плаћеног женског и дечијег радништва постали су међународни проблеми [Sombart 1902b]. Несумњиво, капиталистичка производња, а нарочито са појавом машина и енергетском револуцијом, допринела је отварању нових тржишта. Како је Зомбарт приметио то се посебно односило на регион Чилеа, који је постао важан због фосфата и гвожђа [Sombart 1903].

Поред материјалних чинилаца, Зомбарт је нагласио и улогу појединаца, на првом месту иноватора из различитих друштвених слојева (од припадника владарских кућа попут кнеза Руперта од Палатината, Фердинанда II Тосканског и научника из других сталежа) који су радили на изумима у области металургије, изради порцелана, хидраулике, парне механике, свиларства, фотографије, метеорологије, артиљерије, поморства и пољопривреде. Као важно средство глобалне повезаности били су и Лангеов и Харисонов инструмент за одређивање географске ширине и дужине којима је и географија добила на већој прецизности [Sombart 1912b]. Међутим, и улагање државе у војску, а посебно у морнарицу и повећање носивости бродова допринело је да се и обим трговине повећава, јер су патенти примењени у војсци врло брзо налазили функцију и у цивилном бродарству [Sombart 1913c]. Железница је поред саобраћајне улоге постала и предмет берзанског интересовања захваљујући коме се железничка мрежа нагло повећала током 19. и 20. века [Sombart 1903].

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА: ДА ЛИ ЈЕ ЗОМБАРТОВА ИСТОРИЈА КАПИТАЛИЗМА ЗАБОРАВЉЕНА ПРЕТЕЧА СВЕТСКЕ, ГЛОБАЛНЕ И ТРАНСНАЦИОНАЛНЕ ИСТОРИЈЕ?

Иако је опус Вернера Зомбарта прекрио готово потпуни заборав [Grundmann and Stehr 2001; Vom Brocke 1992; Marinković 2011; Antolović and Ćurčić 2023] пре свега због његових контроверзних ставова у погледу расног питања Јевреја, али и компромитације током периода националсоцијализма, савремена светска, глобална и транснационална историја као одговор на захтеве „умреженог" друштва 21. века могу потражити ослонац за многа истраживачка питања управо у овом немачком аутору. Прво, Зомбарт је међу првима препознао важност глобалних мрежа комуникације (железница, телеграфа, поште и друго) који су обликовали међународну трговину као део капиталистичког система. Друго, како је и Фридрих Ленгер приметио, Зомбарт је пре Имануела Волерстина говорио о важности светског система у чијем центру су се налазили Западна Европа и Сједињене Државе. Треће, данас веома популарна историја робовласништва, посебно оног афричког, могла би своје корене да пронађе и у медитеранском искуству принудног рада о којем је писао и Вернер Зомбарт. Четврто, Зомбартови увиди о важности војске у великој мери се могу упоређивати и са идејом о фискално-милитарној држави на којој је нарочито инсистирао британски историчар Патрик О'Брајан. Иако није директно говорио о пореској политици, важност војске за развој капитализма Зомбарт је нарочито подвукао у неколико својих дела, а посебно у *Рату и капитализму* који је написан у времену снажне кампање за милитаризацију немачког друштва пред Први светски рат [Antolović 2014]. Пето, премда директно не спомиње атлантску цивилизацију на начин на који су то касније чинили Годшо, Палмер, Бејли и други, у својим радовима о капитализму Зомбарт је веома свестан атлантске осовине светске историје. Додуше, у јеку деколонизације и девестернизације историографских садржаја, Зомбартове европоцентричне тезе могу изгледати поједностављено и игнорантски обојене према цивилизацијским постигнућима Индије, Кине и претколумбовске Америке. Ово последње поготово имајући у виду да су тезе о епохама пре *Great Divergence* (појам који је инаугурисао Кенет Померанц да би означио доминацију Европе у односу на Кину и Индију од 18. века) данас веома присутне у академској заједници. Наиме, у студијама капитализма и економској историји уопште све је више речи о индијском потконтиненту и Кини и због тога Зомбартово занемаривање ових земаља делује застарело. Међутим, више интересовања и респекта Зомбарт је показао према арапском свету истичући важност културног трансфера система аритметике који је у великој мери у позном средњем веку убрзао привредни раст и појаву капитализма. Шесто, савремени транснационални и глобални/светски историчари наглашавају важност миграција, о чему је и Зомбарт писао, анализирајући миграције, како на европском, тако и на светском нивоу. На крају, Зомбартове идеје о потрошњи, луксузу, сексуалности, религији и другим темама, могу послужити будућим

истраживачима као значајан подстицај у прављењу нових компаративних и теоријских оквира.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Антоловић, Михаел Т. и Петар С. Ђурчић (2023). Српска и југословенска рецепција Вернера Зомбарта (1895–2022). *Етноантропološки проблеми* 18(1): 285–304.

Гајић, Александар (2019). Утицај Трговаца и јунака Вернера Зомбарта на конципирање геополитичког дуализма телурократије и таласократије. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 171: 423–435.

Достанић, Душан (2011). Вернер Зомбарт: Луксуз и капитализам, Mediterran Publishing, Културни центар Новог Сада, Нови Сад, 2011, 208. стр. *Српска политичка мисао*, 4: 485–492.

Мандић, Стефан (2022). *Утицај европског и јапанског феудализма на настанак и развитак капитализма*. Београд: Филозофски факултет, Универзитет у Београду.

Ђурчић, Петар С. (2023). Светска и глобална историја. *Култура*, 180: 27–52.

Antolović, Michael (2019). »Mi, umorne duše« – Werner Sombart kao kritičar moderne kulture, *Filozofska istraživanja* 39(4): 795–810. [https://doi.org/10.21464/fi39404]

Antolović, Mihael (2023). Svetska, transnacionalna i globalna istorija – istoriografija za umrežena društva 21. stoleća? *Istorija 20. veka*, 2: 503–532. [https://doi.org/10.29362/ist20veka.2023.2.ant.503-532]

Antonić, Slobodan (1995). *Izazovi istorijske sociologije. Teorijsko-metodološki problemi proučavanja evolucije predgrađanskih društava.* Beograd: Institut za političke studije.

Armitage, John and Joanne Roberts (2016). The Spirit of Luxury, *Cultural Politics*, 12(1): 1–22.

Bailyn, Bernard (2005). *Atlantic History. Concept and Contours*. Cambridge MA-London: Harvard University Press.

Brodel, Fernan (2007). *Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka.* Knj. 1–3. Beograd – Novi Sad: Stylos – CID.

Vom Brocke, Bernhard (1992). Werner Sombart (1863–1941). Capitalism – Socialism – His Life, Works and Influence Since Fifty Years. *Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte / Economic History Yearbook* 33(1): 115–184.

Vries, Peer (2012). Europe and the rest: Braudel on capitalism. In: Guillaume Garner und Matthias Middell (hrsg.), *Aufbruch in die Weltwirtschaft. Braudel wiedergelesen*. Leipzig: Leipziger Universitaetsverlag, 81–144.

De Zwart, Pim and Jan Luiten van Zanden (2018). *The Origins of Globalization World Trade in the Making of the Global Economy, 1500–1800*. Cambridge: Cambridge University Press.

Grundmann, Reiner and Nico Stehr (2001). Why Is Werner Sombart Not Part of the Core of Classical Sociology? From Fame to (Near) Oblivion. *Journal of Classical Sociology*, 1(2): 257–287.

Herf, Jeffrey (1984). *Reactionary Modernism: Technology, Culture and Politics in Weimar and the Third Reich*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hunt, Lynn (2014). *Writing History in the Global Era*. New York – London: W. W. Norton & Company,

Lenger, Friedrich (2000). *Sozialwissenschaft um 1900. Studien zu Werner Sombart und einigen seiner Zeitgenossen*. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Lenger, Friedrich (2010). "Daß Westeuropas wirtschaftliche Entwicklung die Ausplünderung dreier Erdteile zur notwendigen Voraussetzung gehabt hat". Zur universalgeschichtlichen Dimension von Sombarts Modernem Kapitalismus. In: W. Hardtwig und Ph. Müller (hrsg.), *Die Vergangenheit der Weltgeschichte. Universalhistorisches Denken in Berlin 1800–1933,* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 277–288.

Lenger, Friedrich (2016). Die neue Kapitalismusgeschichte: Ein Forschungsbericht als Einleitung. *Archiv für Sozialgeschichte*, LVI: 3–37.
Lenger, Friedrich (2018). Die neue Kapitalismusgeschichte: Ein Forschungsbericht als Einleitung. In: Ph. Kufferath und F. Lenger (hrsg.), *Sozialgeschichte des Kapitalismus im 19. und 20. Jahrhundert*. Bonn: Verlag J. H. W. Dietz, 7–41.
Lenger, Friedrich (2023). *Preis der Welt. Eine Globalgeschichte des Kapitalismus*. München: C. H. Beck Verlag.
Marinković, Dušan (2011). Duh kapitalizma Vernera Zombarta. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 36(2): 259–271.
McNeill, William H. (1954). *Past and Future*. Chicago–London: Phoenix Books, The University of Chicago Press.
McNeill, William H. (1963). *The rise of the West: A history of the human community*. Chicago: University of Chicago Press.
McNeill, William H. (1969). *History of Western Civilization: A Handbook. Revised and Enlarged*. Chicago: University of Chicago Press.
Osterhamel, Jirgen (2022). *Preobražaj sveta. Globalna istorija 19. veka*. Novi Sad: Akademska knjiga.
Sartori, Andrew (2013). Conceptual Universalization in the Transnational Nineteenth Century. In: Samuel Moyn and Andrew Sartori (eds.), *Global Intellectual History*. New York: Columbia University Press, 110–134.
Sieferle, Rolf Peter (1995). *Die Konservative Revolution. Fünf biographische Skizzen*. Frankfurt am Main: Fischer-Taschenbuch-Verlag.
Sombart, Werner (1902). *Der moderne Kapitalismus*, *1. Aufl., Bd. 1: Die Genesis des Kapitalismus*. Leipzig: Duncker & Humblot.
Sombart, Werner (1902). *Der moderne Kapitalismus, 1. Aufl., Bd.2: Die Theorie der kapitalistischen Entwicklung*, Leipzig: Duncker & Humblot.
Sombart, Werner (1902/03). Das deutsche Volkstum in seiner Bedeutung für Deutschlands Wirtschaftsleben. *Deutschland. Monatsschrift für die gesamte Kultur*, 1: 80–91, 225–235.
Sombart, Werner (1903). *Die deutsche Volkswirtschaft im 19. Jahrhundert*. Berlin: Georg Bondi Verlag.
Sombart, Werner (1909). Der kapitalistische Unternehmer. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 29: 689–758.
Sombart, Werner (1910). Die Kommerzialisierung des Wirtschaftslebens. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 30: 631–665.
Sombart, Werner (1910). Die Kommerzialisierung des Wirtschaftslebens (Schluss). *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 31: 23–67.
Sombart, Werner (1911). *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. Leipzig: Duncker & Humblot.
Sombart, Werner (1912a). Die Technik im Zeitalter des Frühkapitalismus. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 34: 721–760.
Sombart, Werner (1912b). *Die Zukunft der Juden*. Leipzig: Duncker & Humblot.
Sombart, Werner (1912c). *Judentaufen*. München: Georg Müller Verlag.
Sombart, Werner (1913a). *Der Bourgeois: Zur Geistesgeschichte des modernen Wirtschaftsmenschen*. München–Leipzig: Duncker & Humblot.
Sombart, Werner (1913b). *Krieg und Kapitalismus (Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus*. München–Leipzig: Duncker & Humblot.
Sombart, Werner (1913c). *Luxus und Kapitalismus (Studien zur Entwicklungsgeschichte des modernen Kapitalismus*. München–Leipzig: Duncker & Humblot.
Sombart, Werner (1915). *Händler und Helden. Patriotische Besinnungen*. Leipzig/München: Duncker & Humblot.
Sombart, Werner (1916). Die Entstehung der kapitalistischen Unternehmung. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 41: 299–334.
Sombart, Werner (1916/17). Aus der Frühzeit der modernen Handelsformen. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 42: 462–504.

Sombart, Werner (1917a). Der Kampf um die Edelmetalle im Zeitalter des Frühkapitalismus, vornehmlich im 16., 17. und 18. Jahrhundert. *Weltwirtschaftliches Archiv* 11: 147–170.
Sombart, Werner (1917b). Die internationalen Wirtschaftsbeziehungen im Zeitalter des Frühkapitalismus, vornehmlich im 16, 17. und 18. Jahrhundert. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 11: 1–22.
Sombart, Werner (1917/18). Die Arbeiterverhältnisse im Zeitalter des Frühkapitalismus. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 44: 19–51.
Sombart, Werner (1920). Probleme der Wirtschaftsgeschichte. *Schmollers Jahrbuch* 44: 1021–1039.
Sombart, Werner (1925). *Die Ordnung des Wirtschaftslebens*. München und Leipzig: Duncker & Humblot.
Sombart, Werner (1932). *Die Zukunft des Kapitalismus*. Berlin-Charlottenburg: Buchholz und Weisswange, Verlagsbuchhandlung G.M.B.H.
Stavrianos, Leften S. (1999). *The world since 1500 : a global history*. New Jersey: Prentice Hall.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Антоловић, Михаел (2014). „Светска моћ или пропаст" – Фридрих фон Бернхарди и немачки милитаризам пред Први светски рат. *Етноантропološки проблеми* 9(4): 1121–1142. [https://eap-iea.org/index.php/eap/article/view/542/529]

Janković, Branimir (2020). Globalne veze i usporedbe u praksi: sinteze moderne i suvremene povijesti C. A. Baylyja. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, 52(1): 75–93. [https://hrcak.srce.hr/255145]

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 13. 2. 2024.
Accepted: 19. 2. 2024.

SOMBART'S HISTORY OF CAPITALISM AND CONTEMPORARY WORLD, GLOBAL AND TRANSNATIONAL HISTORY: SIMILARITIES AND DIFFERENCES

by

PETAR S. ĆURČIĆ
Institute for European Studies,
Trg Nikole Pašića 11, Belgrade, Serbia
petar.pero.curcic@gmail.com

SUMMARY: With the great wave of global integration in economy, society and culture, historiography began to acknowledge the importance of interpreting the past at the highest – world level. Under the influence of numerous historians (primarily in the United States and Western Europe) during the 19th century, and to a much greater extent after 1945, rather innovative directions of world, global and transnational history were created trying to overcome contradictions and a narrow interpretation of the history of international relations, national states and local communities. These focused both on local identities and on states as key factors in the past. In the search for phenomena that permeated world societies, historians, under the influence of other social sciences, began to recognize capitalism as par excellence supranational, that is, a world phenomenon.

Although it may seem that the interest in capitalism as a building block of global history (that is, the world system as Immanuel Wallerstein said) is more recent and under the influence of the post-Cold War era, the world-historical significance of this phenomenon was first recognized by authors from the turn of the 19th to the 20th century. Among them, the German economist, sociologist and historian Werner Sombart (1863–1941) has a special place, since he devoted several decades of his career to the study of this phenomenon.

KEYWORDS: Werner Sombart, capitalism, world, globality, transnationality

Зборник Матице српске за друштвене науке / Matica Srpska Social Sciences Quarterly
LXXV, № 189 (1/2024): 15–35; Душко Р. Кузовић / Duško R. Kuzović

UDC 728.18(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN2489015K
ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ РАД
Примљен / Received: 27. 12. 2023.
Прихваћен / Accepted: 9. 1. 2024.

СПЕЦИФИЧНО КОНСТРУКТИВНО РЕШЕЊЕ БРВНАРЕ ИЗ ЈУГОЗАПАДНЕ СРБИЈЕ

ДУШКО Р. КУЗОВИЋ
Академија фудбала Београд
Делиградска 27, Београд, Србија
dkuzovic@gmail.com

САЖЕТАК: Динарска брвнара је била доминантни облик стамбене куће динарских планина на Балкану. У долини реке Увац, у југозападној Србији, забележено је конструктивно решење са *придржаном рожњачом* које значајно одступа од решења динарске брвнаре. Њега карактерише дводводни кров (уместо четвороводни), а греда на слемену се ослања на специфично саграђену конструкцију која се састоји од конзоле и штапа. Ово решење говори да је постојала размена грађевинских решења на Балкану и Европи, да су их преносили градитељи путници или досељеници. Слично решење конструкције примењује се у Аустрији, Швајцарској и Русији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: динарска брвнара, дводводни кров, брвнара са дводводним кровом, народно градитељство Србије

УВОД

Динарска брвнара је карактеристичан облик стамбеног објекта традиционалне архитектуре Балкана који је остао у пракси до половине 20. века. Распростире се од западне Босне и Херцеговине до источне Србије, на северу од равница реке Саве до линије Херцеговина – Црногорско приморје – Косовско-метохијска долина. Грађевинска концепција објекта се заснива на дрвету (облице, талпе или даска) од кога је начињен корпус објекта, са четвороводним кровом покривеним шиндром, даском или сламом.

Најједноставнија просторна организација брвнаре састоји се од једне просторије са огњиштем у средини основе. Развијенија форма се састоји од две просторије од којих је једна намењена боравку током дана, а друга

спавању док се огњиште налази на средини објекта поред преградног зида. Врата су на две наспрамне дуже стране објекта, а кров је у почетку двоводан да би се касније усвојио четвороводан кров, како због мање количине материјала, тако и због статичких утицаја. Алати за изградњу динарске брвнаре су они који су могли да се нађу у сеоском домаћинству: секира, тестера, разне врсте брадви и сврдло.

Брвнара, која је предмет овог рада, неуобичајено је конструктивно решење за Балкан, мада се среће у Русији, Аустрији и Немачкој. Заснива се на греди слемењачи, на коју су ослоњени рогови и кровни покривач, која се ослања на два штапа ослоњена на носач који је укотвљен у доњу зону бочних зидова калкана. Постоје два решења: без сутерена и са сутереном односно *на ћелици*.

Досадашња истраживања динарске брвнаре срећу се у радовима Јована Цвијића [Цвијић 1966], Љубе Павловића [Павловић 1925; 1930], Ранка Финдрика [Финдрик 1995; 1998; 1999], Бранислава Којића [Којић 1941; 1949: 143–144], Александра Дерока [Дероко 1964; 1968], Доброслава Павловића [Павловић 1962], Јована Крунића [Крунић 1983; 1994; 1996], Ђорђа Петровића [Петровић 1955], Благоте Пешића [Пешић 1988: 112–113; 1991:

Прилоī 1. Положај села Увац и Стубло на Златибору (Србија)

109–112], Божидара Крстановића [Крстановић 2000: 207–216; 2009: 109–118], Душка Кузовића [Kuzović 1996: 589–595; Кузовић 1996/1997: 365–380; 2012: 108–117; 2013: 321–354], Мухамеда Кадића [Кадић 1967], Шпира Солда [Солдо 1932], Хамдије Крешевљаковића [Крешевљаковић 1957] и Астриде Бугарски [Бугарски 1967: 101–112].

Рад користи фотодокументацију из Народног музеја Ужице, насталу током јуна и јула 1955, из села Увац и Стубло, заведену под инвентарним бројем 1857, 4216 из 1955. и 1516 из 1988, документацију Музеја старо село из Сирогојна, и неколико примера сачуваних у цртежима архитеката.

Специфично конструктивно решење динарске брвнаре, развијено у селима реке Увац, на простору ограниченим са севера Торником (1496 м), на истоку Јеловом гором (1127 м), Љуљашем (1296 м), на западу Омаром (1042 м), са југа Орајевицом (1164 м) и Бањским брдом (1282), на надморској висини 489–657 м. Шума је четинарска, преовлађују пашњаци, а претежна делатност становништва је сточарство (Прилог 1).

ДОКУМЕНТАЦИЈА

Кућа породице Живковић у селу Увац. На фотографији је записано: „Село Увац, Златибор, Нова Варош, стара напуштена кућа Живковића, поток Крвавац", инвентарски број 1857, јун 1955. Објекат има правоугаону основу са вратима на краћој страни и ослоњен је на камене самце под угловима објекта. Темељна греда је тесана, већих димензија него брвна, од којих је начињен зид објекта. Брвна која чине зид објекта су тесана, дебљине око 12–15 цм и повезана су на угловима, као и темељна греда, везом *на ћерп̄*. С обе стране врата постављени су довратници од правоугаоних вертикалних брвана. Брвна с десне стране врата су са довратником повезана везом *на унизу.* Изнад врата се налази греда која је полукружно урезана како би се повећала висина улазних врата. Венчане греде су препуштене дуже него што су брвна. Како је кров двоводан, калкански зид чине четири хоризонтална брвна трапезастог облика постављена једна на друго и без икаквих веза на угловима које би их учврстиле и стабилизовале. Венчаница је учвршћена са попречним гредама истих димензија, које се налазе на краћим зидовима.

Кров је двоводан и начињен је од даски које се пружају целом дужином кровне равни. Даске су у доњој зони ослоњене на венчаницу (која лежи на брвнима), а у горњој зони на слемењачу (која је ослоњена на два штапа који се налазе на калканским зидовима). Слемењача је ослоњена на штапове, који су на дну учепљени на дрвене конзоле, учвршћене између два брвна која се налазе на калканским зидовима објекта. Конзола је од дрвета, провучена је кроз зазор направљен између два брвна и она је двострука конзола – и према споља и према унутра. Са унутрашње стране конзола је укотвљена клином који пролази кроз отвор у конзоли. Штап, који придржава слемењачу, везан је са конзолом тако што је конзола прокопана и кроз њу провучен стањени део штапа. Штап је са слемењачом повезан тако да је слемењача прокопана за 1/3 дебљине и у тако формирану

шупљину забоден штап. Слемењача се само силом притиска ослања на штап и нема додатних веза (или нису сачуване).

Прилоī 2. Село Увац, Златибор, стара напуштена кућа Живковића, поток Крвавац.

Како је велика дужина дасака које покривају кров, у половини распона је постављена рожњача која лежи на калканима објекта. Даске које прекривају кров су цепане и сложене у два реда тако да спојеве две даске покривају даске наредног слоја. По даскама су постављене облице које притискају даске да не проклизају или да их не однесе ветар. Облице се налазе у пољима између слемењаче и рожњаче одн. рожњаче и венчанице. Греде испод дасака (слемењача, рожњача и венчаница) и греде изнад дасака (притисци) су међусобно повезани по две са хватаљкама од делова грана у облику ћириличног слова П. На тај начин је кровна конструкција (носачи, даске и притисци) повезана у једну конструктивну целину (Прилог 2).

Кућа из села Увац, инвентарски број 4216 из 1955. (На фотографији написано: „Увац, Златибор – старе сеоске куће”) је објекат *на ћелици*. Испод половине корпуса објекта се налази сутерен. Са бочних страна су у сувозиду постављени зидови од камена, осигурани са управно постављеним косим зидовима. Лице сутерена је затворено брвнима нанизаним у уторе између два вертикална ступца. Врата на сутерену су уз леву ивицу фасаде. Приземље објекта је начињено од брвана која су на угловима повезана везом *на ћерūī*, очигледно тесаних из стабала великог пречника. Врата су на

ужој страни објекта и постоје само једна. Такође, сва брвна, од подњаче до венчанице су једнаке дебљине и нема посебно наглашених греда својом дебљином или дужином. Кров је на две воде и ослања се на две венчанице и једну слемењачу. Венчанице су начињене од брвана и немају посебан профил. Слемењача је начињена од посебно формираног профила квадратног попречног пресека који се ослања системом удвојених стубаца. На половини висине калканског зида постављена је дрвена конзола која иступа и на спољашњу и на унутрашњу страну. На спољашњој страни је пробушена и кроз тако формиран отвор је провучен зашиљен крај штапа на који се у његовом горњем делу ослања слемењача. Штап је и у горњем делу зашиљен и увучен у удубљење у слемењачи. Постављен је непосредно уз зид од брвана тако да се брвна калкана ослањају на штап и уједно спречавају евентуално извијање штапа (који се у овом случају по димензијама пре може назвати стубом).

Између слемењаче и венчанице је постављена по једна рожњача која је дужа од венчанице и слемењаче. По овако формираној потконструкцији је постављен покривач од дасака сложених у два слоја. По даскама су постављене греде које својом тежином притискају покривач да га не однесе ветар, а како би се спречило спадање тих притисних греда са крова повезане су дрвеним везама у облику слова П. На овај начин је у једну конструктивну целину повезан кровни покривач, подложна и покривна конструкција. Сада је кров једна целина и све напоне који долазе на њега равномерно преноси на корпус објекта и даље на темеље (фотографије 3–4).

Прилоī 3. Сеоска кућа, село Увац (Златибор)

Прилоī 4. Сеоска кућа, село Увац (Златибор)

Помоћни објекаш у īозадини куће у селу Увац. У позадини објекта се види само чеони део мањег објекта, који има врата на ужој страни и систем слемењаче ослоњене на стуб укопан у земљу. Кров има малу дужину кровне стране и само један ред притисних греда, које су међусобно повезане, и покривен је даском. Темељ је од камених комада набацаних континуално испод обимних зидова (Прилог 5).

Прилоī 5. Објекат у позадини старе сеоске куће, село Увац (Златибор)

Два објекта породице Живковић из села Стубло, инв. број 1516 из 1988. које је удаљено неколико километара од села Увац. Први објекат је нижи, правоугаоне основе. Корпус објекта је малих димензија и начињен је од тесаних брвана која су на угловима повезана везом *на ћерт*. Висина бочних зидова је мала и попречни пресек брвана, која чине зидове, уједно је и пресек брвна које је остављено по тлу и онога које се налази на месту венчанице. Кров је малог нагиба и ослоњен је на бочне зидове и на слемењачу која се ослања системом *подржане слемењаче*. На половини распона кровне воде налази се рожњача. Кровни покривач су тесане и цепане даске сложене у два слоја. По даскама су постављени притисци на које су додати и каменови како би се повећала њихова тежина (Прилог 6).

Прилог 6. Помоћни објекат куће Живковића (1988),
село Стубло (Златибор)

Други помоћни објекат је правоугаоне основе ослоњен преко дрвених греда на тло. Корпус је начињен од талпи и има прилично велику висину у односу на основу објекта. Талпе су на угловима повезане *на ћерт* и једнаке су дебљине од подњаче до завршне талпе – венчанице. Слеме је ослоњено на калканске зидове системом *подржане слемењаче*. На калканске зидове штап, који носи слемењачу, тесно је везан, највероватније дрвеним клиновима, док је у слемењачу учепљен. Кровни покривач је даска и нема рожњаче нити притисних облица. Даске на крову су постављене на преклоп у једном слоју (Прилог 7).

Прилоī 7. Куће Живковића, 1988. године, село Стубло (Златибор)

Зīрада за чување млека из села Семеīњево је решење *īодржане слемењаче*. Штап, којим се слемењача ослања на конструкцију, учвршћен је мало испод нивоа венчанице. Ослоначка конзола је мала, урезана у талпу са њене горње стране. Решење ослањања штапа са спољашње и унутрашње стране је идентично. Састоји се од ослоначке конзоле димензија 6/11/30 цм. У њу је учепљен штап димензија 6/5 цм. Учепљење штапа је и са горње стране у слемењачу, око 4 цм (прилози 8, 9а, 9б, 10).

Прилоī 8. Зграда за чување млека у селу Семегњево (Златибор)

Прилоī 9а и 9б. Начин ослањања носећег штапа споља и изнутра

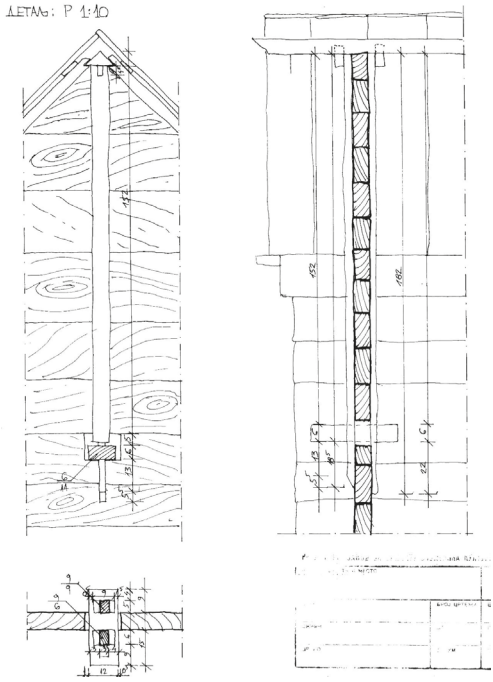

Прилоī 10. Зграда за чување млека у селу Семегњево, детаљ ослањања.

Брвнаре из долине реке Лим. Цртеж Јована Цвијића говори да је кров на две воде у простору Полимља био веома честа појава. Приказ оптерећења са крова на корпус објекта је остао у другом плану (Прилог 11).

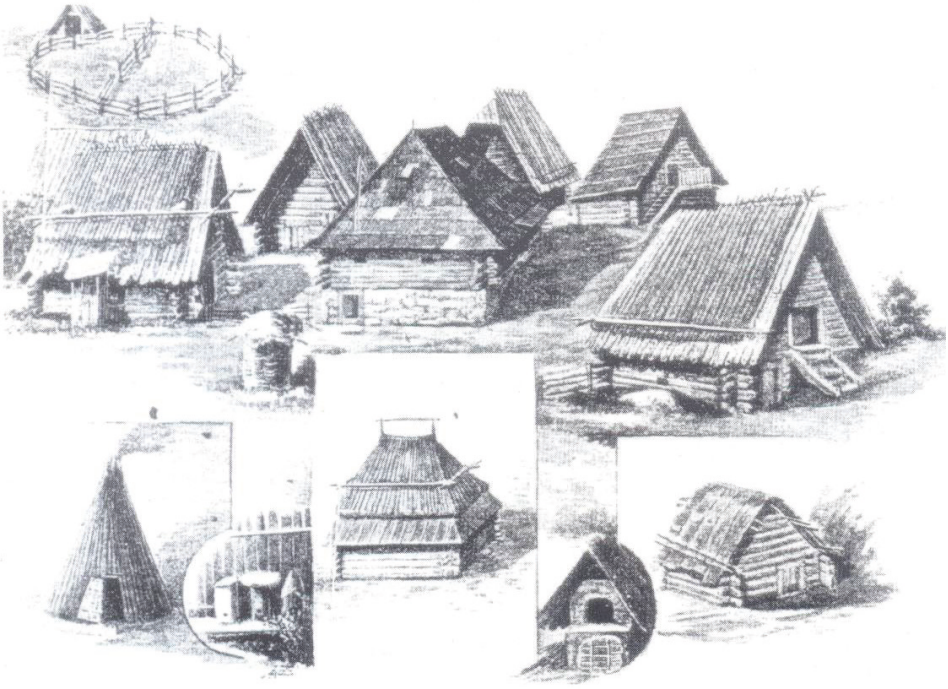

Прилог 11. Сеоске грађевине, брвнаре у Полимљу (према Јовану Цвијићу)

Брвнара са подржаном слемењачом у кањону реке Увац. Објекат је ослоњен на камене самце постављене испод углова објекта са корпусом начињеним од хоризонталних брвана, са наглашеном темељном гредом, вратима на краћој страни основе, двоводним кровом од дрвених дасака ослоњених на венчаницу и слемењачу, која је подржана са штапом који има ослонац у посебно обликованом дрвеном ослонцу на калканском зиду. Кров је нешто већег нагиба него што је нагиб кровова објеката на осталим приказаним објектима. Коментар испод слике: [Ненадовић 2002: 187] (Прилог 12).

> *Једноделни сточарски стан из још увек великог бесућа на стрмим златиборским падинама према кањону реке Увац. Посебност ових зградица је двоводни кров покривен дугим даскама (дужине од слемена до стрехе) причвршћене подужно постављеним моткама које су (две и две) причвршћене (без једног ексера) посебним системом „дрвених кламфи"* (Цртеж: З. Петровић)

Прилоī 12. Сточарски стан у кањону реке Увац

Чобански сшан из Сшароī Влаха се заснива на конструкцији са придржаном слемењачом. Објекат је начињен од талпи, али је малих димензија тако да оптерећење од крова на корпус објекта није велико. Штап, којим се слемењача ослања на конструкцију, учвршћен је у нивоу венчанице. Ослоначка конзола је веома мала, а све је сагласно оптерећењу које долази од крова. Порекло становништва истраживаних села је околина Пљеваља и околина Сјенице [Мићић 1925: 401–479]. Финдрик је, такође, забележио ову врсту конструктивног решења (Слика 13):

> *„На мањим колибама – брвнарама на īросшору Сшароī Влаха, сохе, које држе кров, задржавају се, али се īронашло решење да се не укоīавају у земљу"* [Финдрик 1998: 152].

Слика 13. Чобански стан из Старог Влаха у Србији

ДИСКУСИЈА

Конструктивно решење са придржаном слемењачом је неуобичајено за простор динарске брвнаре. У периоду, када су настали објекти приказани у овом тексту, динарска брвнара је увелико била у употреби. Стога је веома неуобичајена појава оваквог конструктивног решења када је истовремено у пракси постојало много савршеније решење. Мали нагиб крова је последица захтева за малом висином калкана. Истовремено, мали нагиб крова је прихватљив за кровни покривач као што је даска. Ширина стрехе је проузрокована дужином препуста дрвених елемената који чине корпус објекта. По правилу, дужина стрехе покрива крајеве брвана који су преостали након угаоне везе.

Конструктивно решење се заснива на систему: слемењача – ослоначки штап – конзола у корпусу објекта. На тај начин се оптерећење преноси са слемењаче на штап, а са штапа на конструктивно најбезбедније место у корпусу објекта – у доњу зону зидног платна. Треба имати у виду да корпус објекта, који се састоји од хоризонтално сложених брвана, без обзира на везу која се остварује на угловима, није посебно отпоран на силе које делују под углом у односу на зидно платно. Стога је потребно да се горња зона корпуса објекта растерети од притисака од крова. Вертикални штап служи да придржава слемењачу и да терет крова пренесе на стабилни део конструкције који је у равни стрехе и који је уједно повезан у правилну везу помоћу везе *на ћерп̄* на угловима. Вертикални штап, поред тога што носи терет крова, укрућује у попречном правцу брвна, која се налазе у троугаоном калкану. Хоризонтално сложена брвна калкана не могу да прихвате терет од слемењаче (нестабилна су у попречном правцу) због тога што немају везу на крајевима са елементима који су под правим углом у односу на њих, већ су наслоњена својом дужином на елемент испод. Стога, није могуће ослонити слемењачу и рожњачу на калкане, већ се морало тражити решење које оптерећење преноси на стабилни део корпуса објекта.

Пренос оптерећења се посебно компликује код великих нагиба кровних равни која проузрокују велику висину калкана. У исто време, како би се учврстила хоризонтална облица која притиска кровну даску, додају се чељусти које повезују притисницу и рожњачу и слемењачу, и притисницу испод слемењаче (у другу везу). Захваљујући притисним елементима на крову, кровне даске су укљештене да не могу да склизају или да их ветар подигне. На овај начин се формира једноставни облик просторне решетке између кровне конструкције и додатних елемената на крову о којима смо говорили. Кровна даска и хоризонтални попречни елементи међусобно формирају просторни систем који равномерно преноси оптерећење на венчаницу и слемењачу. Такође, оваквим укрућењем се значајно умањују силе које су попречне у односу на калкан, те се он на овај начин чини још стабилнијим. Мали нагиб крова је проузроковао да се, ради пријема оптерећења са крова на средини кровне равни, додаје рожњача која се ослања на брвна из калкана која су нестабилна. Ово се чини са намером да се спречи извијање кровног покривача услед оптерећења, али се притом извесно оптерећење преноси на рожњачу, а конструкција се ипак не

руши. На тај начин је конструкција укрућена и повезује оба ослонца на којима се налазе штапови који примају оптерећење од слемењаче.

За стабилност конструкције на линији слемењача–штап–конзола веома је битна дужина штапа испод ослонца, односно конзоле. Тиме се повећава дужина полуге којом штап притиска брвна испод конзоле. Обично је препуст штапа испод конзоле око два до три брвна. Уколико се не укљеште притисне греде и рожњача, онда се по притисцима поставља камење које притиска даске кровног покривача да их ветар не би разнео. Нагиб крова је веома мали тако да се у калкану изнад нивоа венчанице слажу два до три брвна. Венчаница није посебно уграђен елемент, већ је то брвно које има дужину просторије плус препусти везе на углу тако да је дужина кровне равни једнака дужини брвна на које се ослања. Обично се изнад венчанице налази једна притисна мотка која се чељустима повезује са рожњачом. У сачуваним примерима издвајају се два решења корпуса објекта:

1. брвна зидног платна имају исте димензије као и венчаница,
2. брвна зидног платна и венчанице имају различите димензије.

У једном од сачуваних решења издваја се посебно занимљиво решење конструкције којом се растерећује зидно платно начињено од брвана. Подњача и венчаница се везују са вертикалним штапом чиме се смањује оптерећење које венчаница преноси на брвна која се налазе испод. За овај тип конструкције углавном се за веће објекте користе брвна, а за мале објекте талпе. Брвна су знатно стабилнија него талпе тако да се из те чињенице може закључити да је стари мајстор имао веома добру процену носивости дрвеног елемента који уграђује.

Алат и материјал: објекат је грађен са брадвом и две врсте секирâ. Брвна и даске за покривач су тесани, а не стругани. Уколико је било могуће кора обореног дрвета користила се за покривање објекта. На овом подручју заступљена је четинарска шума (црни бор, смрча) и мањем делу листопадна. Бор и смрча били су великог пречника и велике дужине, правог стабла, које је без извијања, са великим обимом и површином коре. Било је потребно 2–3 радника приликом градње стамбеног објекта.

Поступак изградње:

1. На корпусу објекта се припреми конзола која је ослонац за штап. Дужина конзоле је око 25–30 цм са сваке стране брвна плус дебљина брвна. Конзола је пробушена на оба краја како би са једне стране поставио штап, а са друге затежући клин.

2. Током монтаже корпуса објекта оставља се зарез између два брвна који је на висини око половине висине корпуса од тељњаче до венчанице.

3. У зарез између два брвна поставља се конзола под правим углом, која је једнако испуштена у односу на брвна и према унутра и према споља.

4. Наставља се монтажа брвана до нивоа венчанице.

5. Монтира се штап који носи слемењачу. Он се на доњем крају стањи како би се углавио што тешње у отвор у конзоли. На горњем крају се стањи како би се увукао у отвор са доње стране слемењаче.

6. Монтира се слемењача и на калкански зид рожњаче.
7. Монтира се кровни покривач, обично цепана даска.
8. По кровном покривачу се постављају притисни елементи.
9. Носећи елементи (рожњача и слемењача) се дрвеним кламфама, у облику слова П, повезују се са притисним елементима у што чвршћу целину.

Претходне етапе у развоју конструктивног решења

Плевња са Преспанској језера. Конструкција са стубом забијеним у земљу, који прихвата оптерећење од крова, можемо сматрати претходним решењем *придржане слемењаче*. Након постављања крова, простор између побијених соха се попуњавао плетером и облепљивао блатом. Скраћивањем централног стуба, који носи кровну конструкцију, добија се решење са *придржаном слемењачом*. Са скраћењем дужине стуба уједно се смањује потребан пречник стуба. Слеме се ослања на низ соха које у одређеном ритму прихватају оптерећење од слемењаче. Рогови су ослоњени на слемењачу и венчаницу прихватају хоризонталне даске, а преко њих је постављена трска (Прилог 14).

Прилог 14. Плевња од плетера са кровом на сохама, Преспанско језеро (Северна Македонија)

Сточарски стан са Проклетија саграђен је са слемењачом, која је ослоњена на соху побијену у земљу, и корпуса објекта који је од облица повезаних на угловима везом *на ћерт*. Кровни покривач су даске или шиндра сложене у три реда – ката. Рогови који носе кровни покривач

ослоњени су на венчаницу која је уједно и последњи ред корпуса објекта. Улазна врата, једина на објекту, налазе се на бочном зиду. Разлог за то делом може бити у проблему висине бочних зидова, који је недовољан за потребну висину врата. Прозор, уколико постоји, просеца се из два суседна брвна како би се избегла потреба за вертикалним ступцима (Прилог 15).

Прилог 15. Сточарски стан на падинама планинског масива Проклетија

Слична конструктивна решења

Објекат из Аустрије, област Унтерид-Лен, Тирол (Unterried-Lehn, Tyrol) [Zwerger 2011: 149]. Корпус објекта начињен је од брвана, која су на угловима повезана везом *на слепи ћерт.* Улаз у објекат је један и налази се на калканском зиду мада висина бочних зидова дозвољава да се и на њима отворе улазна врата. Конструктивно решење кровне конструкције састоји се од штапа, који се ослања на хоризонтална брвна, и који је укотвљен у слемењачу. Слемењача даље носи сложену кровну конструкцију (Прилог 16).

Објекат из Швајцарске, област Еволене, Валис (Evolène, Wallis) [Zwerger 2011: 147] је ослоњен је на тло помоћу камених темеља који су зидани дуж обимних зидова. Испод дела објекта је формиран сутерен са каменом

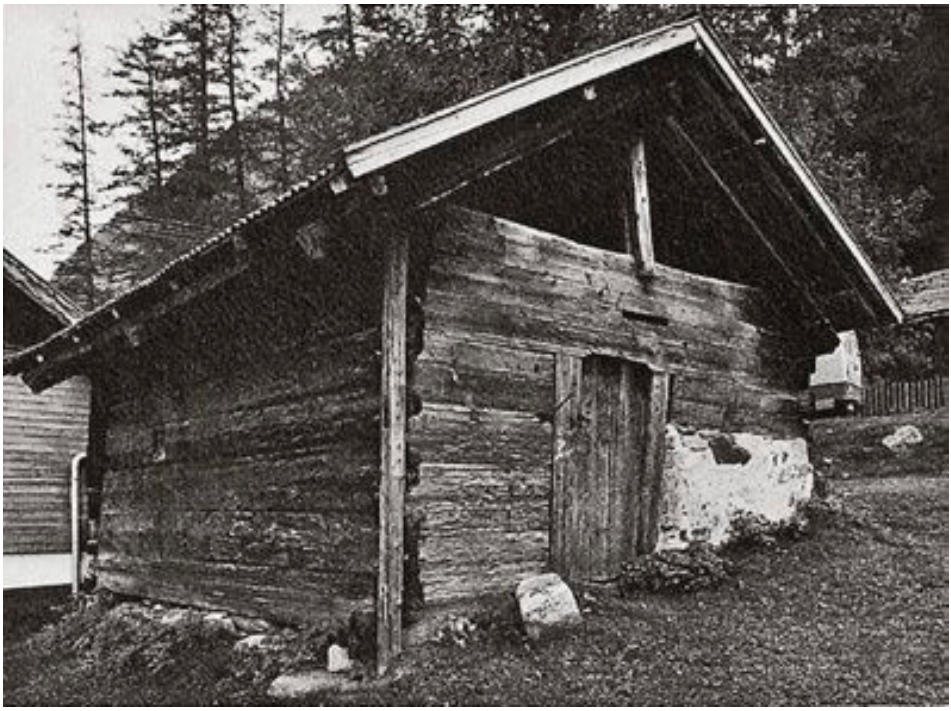

Прилоī 16. Објекат из области Унтерид-Лен у аустријском Тиролу (Unterried-Lehn, Tyrol)

затвореним бочним странама и брвнима затвореним челом. Корпус објекта је начињен од притесаних облица, које су на угловима повезане везом *на ћерī*. Крајеви облица су неједнаке дужине и нису подрезани на једну меру. На објекту нема посебних венчаница, већ су облице уједно и венчаница. Слемењача се ослања на посебно обликовану конструкцију, која се састоји од штапа који има три ослонца на калканској фасади и један ослонац на греди темељњачи (која је и даље изнад тла, јер испод се налази сутерен). Како је кровни покривач тежак и како је кровна конструкција од рогова на које је накована летва, потребно је на више места укотвити штап и ослонити га на поуздан ослонац што ближе тлу. Овде је штап, који носи слемењачу, уједно и укрућење за притесане облице које чине корпус објекта (Прилог 17).

Објекаī из Сибира састоји се од облица које су постављене на место слемењаче, рожњаче и венчанице и на њих је наслоњен кровни покривач од дасака. Цео корпус објекта је начињен од облица, које су на месту хоризонталних спојева притесане, како би налегање било што боље [Ополовников 1989: 339] (Прилог 18).

Прилоī 17. Објекат из швајцарске области Еволен, Валис (Evolène, Wallis)

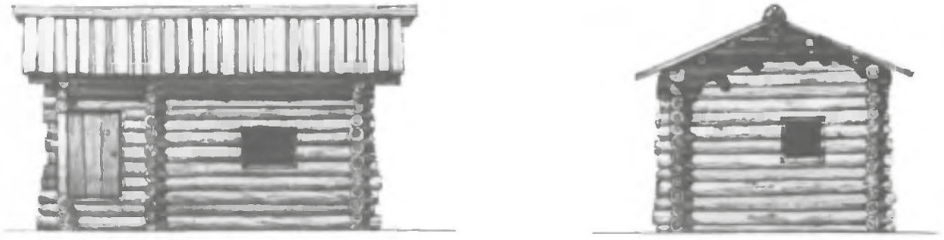

Прилоī 18. Објекат из Сибира

Објекат из Беломорске области (Русија). Брвнара са двоводним кровом, начињена од притесаних облица. Корпус објекта се завршава у зони венчанице. Затим је на средину краћих зидова постављена нова облица или две (једна на другу) и на њих су наслоњене даске које покривају објекат [Ополовников 1989: 140] (Прилози 19 а–б).

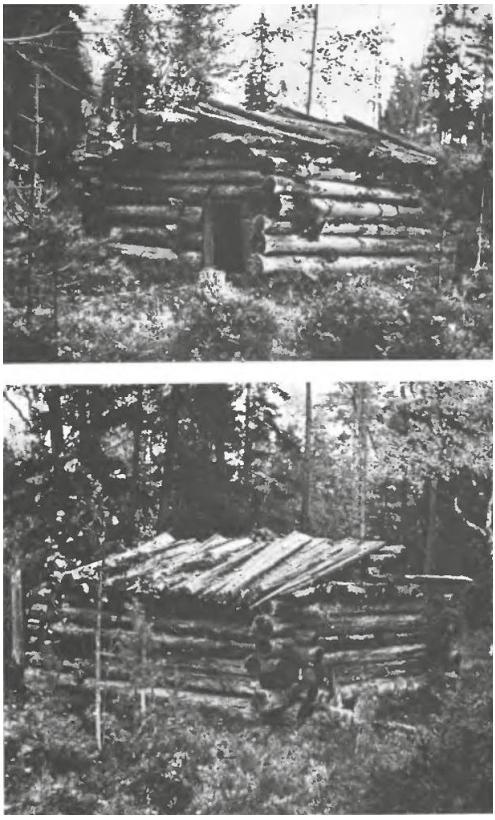

Прилози 19 а–б. Објекти из руске Беломорске области

ЗАКЉУЧАК

Брвнара са подржаном слемењачом је веома ретко примењено конструктивно решење у традиционалној архитектури Балкана. На простору Србије коришћен је у селима Увац и Стубло на Златибору. Корпус објекта је израђен од брвана или талпи, које су на угловима повезане везом *на ћерт* и покривен двоводним кровом. Апсолутна доминација четвороводног крова у градитељској пракси заснива се на конструктивном проблему да изнад венчанице сви елементи, који се слажу у зони троугаоног простора калкана, немају везу на углу, већ су само међусобно повезани на подужним спојевима. За вертикално оптерећење то је веома слаба веза

и на тако формирану конструкцију немогуће је ослонити рожњачу или слемењачу и тако формирати конструкцију која носи оптерећење од кровног покривача и терета који се формира на њему. Градитељ је нашао начин да оптерећење са крова пренесе у стабилну зону конструкције објекта коришћењем штапа, који је ослоњен на конзолу која је учвршћена у доњој зони бочне фасаде објекта. Друга вредност овог решења је да се кровна конструкција у потпуности формира као просторна решетка међусобним повезивањем и садејством носача, кровног покривача, притисних елемената и везника. На тај начин су избегнути проблеми појаве сила витоперења и извијања конструкције. Реализовани су као приземни и као објекат *на ћелици*, а у погледу димензија реализовани су као мали помоћни објекти и релативно велики стамбени објекти.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Извори

Музеј „Старо село”, Сирогојно, инвентарски бројеви 553–557.

Народни музеј Ужице, етнографска збирка, фотодокументација, инвентарни бројеви 1857, 4216 из 1955. и 1516 из 1988.

Литература

Бугарски, Астрида (1967). Скелетни систем градње у босанском сеоском градитељству. *Гласник Земаљскоī музеја у Сарајеву*, 101–112.

Дероко, Александар (1964). *Фолклорна архиī ектура у Јуīославији*. Београд: Народна књига.

Дероко, Александар (1968). *Народно неимарсī во 1 и 2*. Београд: САНУ.

Кадић, Мухамед (1967). *Сī аринска сеоска кућа у Босни и Херцеīовини*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Карановић, Милан (1927). О типовима кућа у Босни. *Гласник Земаљскоī музеја БиХ*, 39: 207–217.

Којић, Бранислав (1941). *Архиī ектура срī скоī села – Шумадија и Поморавље*. Београд: Технички факултет.

Којић, Бранислав (1949). *Сī ара īрадска и сеоска архиī ектура у Србији*. Београд: Просвета.

Крешевљаковић, Хамдија (1957). *Ханови и каравансараји у Босни и Херцеīовини*. Сарајево: Научно друштво НР Босне и Херцеговине.

Крстановић, Божидар (2000). Динарска дводелна кућа у области источне Србије – прилог за типологију народног градитељства Србије. *Гласник Еī ноīрафскоī инсī иī ī а САНУ*, 49: 207–216.

Крстановић, Божидар (2009). Народно градитељство општине Нови Пазар – карактеристике и резултати истраживања. *Новоī азарски зборник*, 32: 109–118.

Крунић, Јован (1983). Динарска дводелна кућа – њен значај и развој. *Ужички зборник*, 12: 354.

Крунић, Јован (1994). *Кућа и варош у обласī и Сī аре Рашке*. Београд: Завет.

Крунић, Јован (1996). *Баш īина īрадова средњеī Балкана*. Београд: Завет.

Кузовић, Душко (1996/1997). Народно градитељство на простору општине Косјерић. *Ужички зборник*, 25–26: 365–380 +14 табли.
Кузовић, Душко (2012). Народно градитељство – амбари у селима на јужним падинама планине Повлен. *Гласник* (Историјски архив Ваљево), 46: 108–117.
Кузовић, Душко (2013). Сеоска кућа на јужним падинама Повлена. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 143: 321–354.
Мићић, Љубомир (1925). *Златибор.* Београд: СКА.
Ненадовић, Слободан (2002). *Илустровани речник израза у народној архитектури*. Београд: Просвета.
Ополовников, Александр Викторович (1989). *Сокровища русского севера*. Москва: Стройиздат.
Павловић, Доброслав Ст. (1962). *Цркве брвнаре у Србији*. Београд: Републички завод за заштиту споменика културе (докторска дисертација).
Павловић, Љуба (1925). *Ужичка Црна Гора*. Београд: СКА.
Павловић, Љуба (1930). *Соколска нахија*. Београд: СКА.
Петровић, Ђорђе (1955). *Народна архитектура: доксати и чардаци*. Београд: Грађевинска књига.
Пешић, Благота (1988). Традиционална сеоска кућа општине Рашка. *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 12: 112–113.
Пешић, Благота (1991). О пропорцијама динарске куће. *Гласник Друштва конзерватора Србије*, 15: 109–112.
Солдо, Шпиро (1932). *Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини*. Београд: Географско друштво.
Финдрик, Ранко (1995). *Народно неимарство*. Сирогојно: Музеј „Старо село”.
Финдрик, Ранко (1998). *Динарска брвнара*. Сирогојно: Музеј „Старо село”.
Финдрик, Ранко (1999). *Вајати знамење младости*. Сирогојно: Музеј „Старо село”.
Цвијић, Јован (1966). *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Београд: Завод за уџбенике.

Gschwend, Max (1988). *Bauernhäuser der Schweiz*. Blauen: Schweizer Baudokumentation.
Kuzović, Duško (1996). Folk architecture in Kosjerić, International conference *Architecture and urbanism at the turn of the III millenium*, Faculty of Architecture University of Belgrade, Yugoslavia, 1: 589–595.
Phleps, Hermann (1942). *Holzbaukunst – Der Blockbau*. Karlsruhe: Albert Bruder.
Zwerger, Klaus (2011). *Wood and Wood Joints, Building Traditions of Europe, Japan and China*. Basel: Birkhäuser.

ПОРЕКЛО ИЛУСТРАЦИЈА

Прилог 1: Војногеографски институт (1984). *Топографска карта 1:50000 Титово Ужице 3*, Београд.
Прилози 2–7: Народни музеј, Ужице.
Прилози 8, 9а, 9б, 10: Музеј „Старо село”, Сирогојно.
Прилог 11: Јован Цвијић (1922). *Балканско полуострво и јужнословенске земље*. Београд: Завод за уџбенике.
Прилози 12–15: Ранко Финдрик (1998). *Динарска брвнара*, Сирогојно: Музеј „Старо село”.
Прилози 16–17: Klaus Zwerger (2011). *Wood and Wood Joints, Building Traditions of Europe, Japan and China*. Basel: Birkhäuser.
Прилози 18–19: Александр Викторович Ополовников (1989). *Сокровища русского севера*. Москва: Стройиздат.

REVIEW SCIENTIFIC PAPER
Received: 26. 12. 2023.
Accepted: 15. 1. 2024.

SPECIFIC CONSTRUCTIVE SOLUTION OF A LOG HOUSE FROM SOUTHWEST SERBIA

by

DUŠKO R. KUZOVIĆ
Football academy Belgrade
Deligradska 27, Belgrade, Serbia
dkuzovic@gmail.com

SUMMARY: The Dinaric log cabin was the dominant form of residential house in the Dinaric mountains region in the Balkans. In the valley of the Uvac River, in southwest Serbia, a structural solution with preserved cornice was recorded, which differs significantly from the solution of the Dinaric log cabin. It is characterized by a gable roof (instead of a four-gable one), and the beam on the ridge rests on a specially built structure consisting of a console and a rod. This solution indicates that there was an exchange of construction solutions in the Balkans and Europe, that they were transferred by builders, travellers or settlers. A similar construction solution is applied in Austria, Switzerland and Russia.

KEYWORDS: Dinaric log cabin, gable roof, log cabin with gable roof, folk architecture of Serbia

UDC 314(497.11)”2022”

Тема броја

ПОПИС 2022.
ДЕМОГРАФСКИ ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ

ПРЕДГОВОР

У демографском смислу, Попис представља најдетаљнији обухват становништва и као такав представља својеврсну личну карту једне државе и становништва које у њој живи. Подаци добијени у Попису основа су за квантитативно-квалитативне анализе демографских процеса и појава, односно анализу и тумачење узрочника и последица укупног броја становника али и саме структуре становништва. Такође, подаци пописа омогућавају израду пројекција становништва које представљају основу за доношење стратешких докумената којима се планира, одређује и усмерава развој једне државе.

На основу података Пописа може се сагледати популациона динамика, фертилитет, миграције, потом полно-старосна, етничка и религијска, економска, образовна структура становништва, као и структура брачних заједница и модели породице.

Демографски изазови са којима се суочавамо последњих деценија били су повод да се након одржавања пописа становништва домаћинстава и станова 2022, организује Округли сто на тему ПОПИС 2022: ДЕМОГРАФСКИ ИЗАЗОВИ И ПЕРСПЕКТИВЕ СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ.

Основни циљ Округлог стола био је да се на један свеобухватан начин сагледа и укаже на значај пописа за једну државу и њен народ, као и на демографске промене, као важан фактор регионалног, економског и друштвеног развоја.

Округли сто је одржан 29. септембра 2023. године у Свечаној сали Матице српске у Новом Саду, а учесници су били представници релевантних научно-истраживачких организација из Републике Србије и Републике Српске. Отварању округлог стола присуствовао је и државни секретар Министарства за бригу о породици и демографију.

Сâм рад Округлог стола био је организован кроз два радна дела. У првом делу се дискутовало о питању потребе и квалитета прикупљених података о националној структури становништва, потом структури домаћинстава, као и о индикаторима фертилитета који се могу добити на основу података пописа. У овом делу су такође изнети и проблеми пописа

на територији Босне и Херцеговине. У другом делу су отворена питања која се односе на миграциона кретања, проблем депопулације и становање и руралност. Као резултат дискусије у оквиру Округлог стола, произашли су радови у овом броју часописа *Зборник Матице српске за друштвене науке*.

Радови прихваћени за публиковање у овом броју третирају нека од најактуелнијих демографских питања и изазова и могу дати значајан допринос креаторима популационе политике.

Проф. др ДАНИЕЛА АРСЕНОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Департман за географију, туризам и хотелијерство
Нови Сад

Issue topic

CENSUS 2022
DEMOGRAPHIC CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF THE POPULATION OF SERBIA

PREFACE

In the demographic sense, the Census represents the most detailed coverage of the population and as such represents a kind of identity card of a country and the population that lives in it. The data obtained in the Census are the basis for quantitative and qualitative analyzes of demographic processes and phenomena, that is, the analysis and interpretation of the causes and consequences of the total number of inhabitants as well as the structure of the population itself. Furthermore, the census data make it possible to create population projections that represent the basis for the adoption of strategic documents that plan, determine and direct the development of a country.

On the basis of Census data, one can observe population dynamics, fertility, migration, then sex-age, ethnic and religious, economic, educational structure of the population, as well as the structure of marriage unions and family models.

The demographic challenges we have been facing in recent decades were the reason to organize a round table on the topic CENSUS 2022: DEMOGRAPHIC CHALLENGES AND PERSPECTIVES OF THE POPULATION OF SERBIA after the 2022 census of households and apartments.

The main goal of the round table was to comprehensively look at and point out the importance of the census for a country and its people, as well as demographic changes, as an important factor of regional, economic and social development.

The round table was held on September 29, 2023 in the Ceremonial Hall of Matica Srpska in Novi Sad, and the participants were representatives of relevant scientific and research organizations from the Republic of Serbia and

the Republic of Srpska. The opening of the round table was also attended by the State Secretary of the Ministry of Family Care and Demography.

The work of the round table itself was organized through two working parts. The first part discussed the issue of the need and quality of collected data on the national structure of the population, then the structure of households, as well as fertility indicators that can be obtained based on census data. In this part, the problems of the census on the territory of Bosnia and Herzegovina are also presented. In the second part, questions related to migration movements, the problem of depopulation and housing and rurality are open. As a result of the discussion within the round table, there have been published papers in this issue of the *Matica Srpska Social Sciences Quarterly.*

Papers accepted for publication in this issue treat some of the most current demographic issues and challenges and can make a significant contribution to population policy creators.

Prof. DANIELA ARSENOVIĆ, PhD,
University of Novi Sad
Faculty of Sciences
Department of Geography, Tourism and Hotel Management, Novi Sad

Зборник Матице српске за друштвене науке / Matica Srpska Social Sciences Quarterly LXXV, № 189 (1/2024): 41–52; Даниела Арсеновић / Daniela Arsenović

UDC 314:618.179(497.11)”20”
https://doi.org/10.2298/ZMSDN2489041A
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен / Received: 9. 2. 2024.
Прихваћен / Accepted: 22. 2. 2024.

ФЕРТИЛИТЕТ СТАНОВНИШТВА У СРБИЈИ У 21. ВЕКУ

ДАНИЕЛА АРСЕНОВИЋ
Универзитет у Новом Саду
Природно-математички факултет
Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија
daniela.arsenovic@dgt.uns.ac.rs

САЖЕТАК: Једна од главних особености савременог демографског развоја становништва Србије јесте и стопа фертилитета испод нивоа потребног за просту замену генерација. Резултати пописа становништва спроведеног 2022. године, додатно су интензивирали већ покренуто питање ниских репродуктивних норми, а стопа укупног фертилитета у нашој земљи данас износи 1,63 деце по мајци и то је уједно и највиша забележена вредност од почетка 21. века. Пад стопе фертилитета који започиње још у 20. веку, а наставља се и до данас, последица је демографских и економских фактора, као и фактора који утичу на формирање опште друштвене климе у којој се појединци и парови одлучују за прихватање улоге родитеља. Циљ овог рада је да се кроз приказ кретања и промена фертилитета становништва Србије током 21. века, а на основу података пописа 2002, 2011. и 2022. године, али и текуће статистике, допринесе бољем разумевању феномена недовољног рађања.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: фертилитет, одлагање рађања, попис становништва, Србија

УВОД

Фертилитет представља једну од компоненти раста становништва, а познавање његовог нивоа и тренда доприноси у формулацији и имплементацији мера популационе политике. Крај 20. и прве деценије 21. века обележен је падом стопе фертилитета испод нивоа потребног за просту

репродукцију и овај тенд је присутан у земљама и регионима широм света. Половина светске популације данас живи у државама које карактерише стопа укупног фертилитета испод 2,1 детета по жени, док поједини региони као што су Источна Азија, Јужна Европа и делови Централне, Источне и Југоисточне Европе имају екстремно ниске стопе фертилитета које се крећу између 1 и 1,4 деце по жени [Sobotka et al. 2019]. Ниво фертилитета у свим европским земљама данас је испод двоје деце по мајци. Највишу стопу укупног фертилитета има Француска а прате је Чешка и Румунија, док се најмање деце по мајци рађало у земљама Јужне Европе. Ниво фертилитета у Србији је сличан са европским обрасцем. Са демографским изазовом а који се односи на ниво недовољног рађања Србија се суочила још током 60-их година 20. века, а међу факторима који су допринели паду фертилитета издваја се модернизација која у ширем смислу обједињује процесе као што су миграције село–град, односно урбанизација, пораст удела жена репродуктивне доби на тржишту рада, потом секуларизацију, као и различите чиниоце везане за економски аспект репродуктивног понашања [Рашевић 2017]. Циљ овог рада је да прикаже кретање и промене фертилитета становништва Србије током 21. века, засноване првенствено на подацима пописа 2002, 2011. и 2022. године. Поред пописне грађе, у раду су коришћени и подаци виталне статистике.

Подаци о фертилитету становништва као што је стопа укупног фертилитета (просечан број рођене деце по мајци) и просечна старост мајке при рођењу првог детета, у нашој земљи се могу добити на основу података виталне статистике која се прикупља на годишњем нивоу, а информације о виталним догађајима публикују се средином године. Подаци су доступни у онлајн формату, тачније у онлајн бази Републичког завода за статистику Србије, као и у документационим табелама и годишњацима. Одређени подаци о фертилитету доступни су на основу пописа. Попис становништва представља личну карту државе и чини основу на којој се развијају одрживи демографски и други стратешки циљеви [Арсеновић и Ивков-Џигурски 2020]. Пописом се поред укупног броја становника прикупљају и друга обележја као што је старосна и полна структура, потом образовна, брачна и економска структура, домаћинства, миграциона обележја, као и одређене карактеристике фертилитета становништва.

Последњи попис у Србији спроведен је 2022. године, а када је фертилитет у питању, подаци овог пописа пружају информацију о броју жена у фертилном периоду (15–49 година), о броју жена старих 15 и више година према броју живорођене деце и просечном броју живорођене деце, као и о годинама рођења живорођене деце. Први пут у овом попису подаци о броју живорођене деце и о годинама рођења деце су прикупљени и за мушкарце. У претходна два пописа спроведена у 21. веку, односно 2002. и 2011. године, подаци о женском становништву старом 15 и више година приказивали су се у односу на брачни статус. Такође, у попису 2011. први пут је постављено питање о годинама рођења живорођене деце са циљем праћења интервала између рађања. И поред чињенице да према међународним препорукама ово питање није предвиђено, са идејом проширивања

и обогаћивања статистичких података о репродуктивном понашању становништва, ово питање било је саставни део пописнице 2011. и 2022. године [РЗС 2023а]. Када је методологија пописа у питању, битно је истаћи да на основу међународних препорука, питање о броју живорођене деце не спада у ред такозваних основних обележја, што значи да свака држава самостално одлучује да ли ће ово питање бити уврштено у пописницу и да ли ће прикупљати овај тип података у попису [РЗС 2023а]. На основу података пописа могуће је додатном обрадом података израчунати кохортни фертилитет, који поред стопе укупног фертилитета, представља важан индикатор у анализи плодности становништва.

ПОКАЗАТЕЉИ ФЕРТИЛИТЕТА СТАНОВНИШТВА НА ОСНОВУ ПОПИСА

Према попису 2022. године у Србији је живело 6.647.003 становника, од чега су 51,4% чиниле жене, односно 44,4% жена старости 15 и више година и 21,1% жена у репродуктивном периоду (15–49). Узимајући у обзир да се пад броја становника у нашој земљи региструје дужи низ година и да стопа укупног фертилитета данас износи 1,63[1], слабљење репродуктивног контингента као и смањење апсолутног броја жена старости 15 и више година је очекивано.

Табела 1. Укупно женско становништво, жене у репродуктивној доби (15–49) и старости 15 и више година, у пописима 2002, 2011. и 2023. године

	Попис		
Старост	2002.	2011.	2022.
15–49	1.809.317	1.615.289	1.404.931
15 и више година	3.279.564	3.189.716	2.951.812
Укупно	3.852.071	3.687.686	3.415.025

Извор: РЗС 2004; РЗС 2013; РЗС 2023а.

Анализа података за три пописа спроведена у 21. веку показује да се број жена које нису рађале смањује, што је такође последица пада укупног броја становника. Када је у питању ред рођења детета, највише је жена које су родиле двоје деце, потом једно дете, затим жене које су родиле троје деце, четворо и петоро и више. Број жена старости 15 и више година према реду рођења детета је смањен како у односу на једно дете тако и према вишем реду рођења. Ипак, удео жена старих 15 и више година које су родиле двоје у односу на укупан број жена те старосне доби је незнатно повећан, са 42% колико је износио 2002, на 43% у 2022. години. Удео жена које су родиле једно и троје деце је остао готово непромењен, док је смањен удео жена које су родиле четворо, односно петоро и више деце.

[1] [Република Србија: Републички завод за статистику].

Табела 2. Женско становништво старо 15 и више година према броју живорођене деце

	Попис		
	2002.	2011.	2022.
Није рађала	815.804	819.822	757.852
Родила 1 дете	651.009	629.117	581.749
Родила 2 детета	1.377.863	1.361.775	1.264.286
Родила 3 деце	296.574	283.259	267.287
Родила 4 деце	79.263	62.397	53.778
Родила 5 и више деце	57.472	33.346	21.177
Непознато	1.579	–	5.683

Извор: [РЗС 2023а]

Када је у питању просечан број живорођене деце код становништва старости 15 и више година, он је у попису 2022. у просеку износио 1,35, односно 1,24 код мушкараца и 1,44 деце код жена [РЗС, 2023а]. Просечан број живорођене деце најнижи је код млађег становништва, док са порастом старосне категорије расте и просечан број деце и највеће вредности има у старосним групама које су изашле из репродуктивног периода. Тако је у старосној категорији од 50 до 59 година просечан број живорођене деце био 1,61 код мушкараца, односно 1,75 код жена, док је у старосној доби од 60 до 69 година он био изједначен и износио је 1,8 деце (Графикон 1).

Графикон 1. Становништво старо 15 и више година према просечном броју живорођене деце, полу и старости у попису 2022.

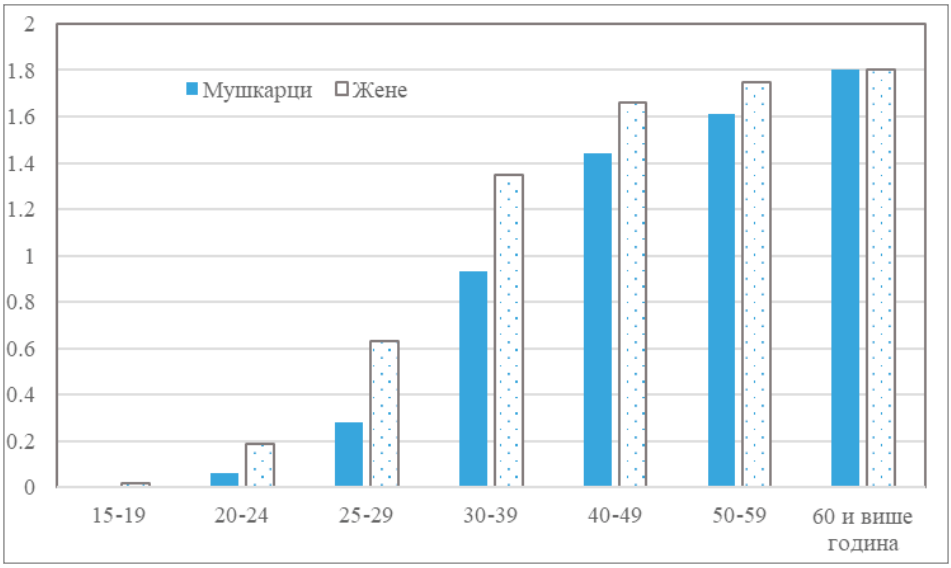

Извор: [РЗС 2023а]

Анализа на регионалном нивоу показала је да је просечан број живорођене деце женског становништва старости 15 и више година најмањи у Београдском региону и износи 1,26; потом следи Регион Војводине са 1,46; Регион Шумадије и Западне Србије са 1,54; и Регион Јужне и Источне Србије са 1,52 детета. Број жена старости 15 и више година према броју живорођене деце се такође разликује међу наведеним регионима. Београдски регион се издваја као област са највећим уделом[2] жена без деце (31,5%) и жена које имају једно дете (21,7%), односно као регион са најмањим уделом жена са двоје, односно деце вишег реда рођења. Регион Шумадије и Западне Србије и Регион Јужне и Источне Србије се издвајају као области са највећим уделом жена са четворо деце, а који износи 2,3% односно 2%. Регион Јужне и Источне Србије има најмање жена старости 15 и више година, а издваја се и као регион са најмањим уделом жена које нису рађале (22,2%) и највећим уделом жена које су родиле двоје деце (46,2%), [РЗС, 2023а].

СТОПА УКУПНОГ ФЕРТИЛИТЕТА И УЛОГА ТЕМПО ЕФЕКТА

Стопа укупног фертилитета поред тога што указује на актуелни просечан број рођене деце по мајци, заједно са познавањем морталитета и миграционог салда, веома је важан показатељ и за пројекције становништва на основу којих се може пратити популациона динамика земље, односно да ли ће становништво у будућности остати на истом нивоу, да ли ће његов број расти или ће опадати и каква се дистрибуција становништва по старости може очекивати. Стопа укупног фертилитета у Србији је испод нивоа потребног за просту репродукцију и у 2022. години је износила 1,63 деце по мајци, а њен ниво је варирао у последње две деценије. У 2000. години је износио 1,46 и до 2004. порастао је на 1,60, а потом бележи готово линеарни пад, и 2011. просечан број деце по жени износио је 1,36, што је уједно и најнижа вредност стопе укупног фертилитета у претходне две деценије (Графикон 2). Након 2011. њена вредност је стабилизована на нивоу 1,5 односно 1,6 деце.

И поред чињенице да је у прве две деценије овог века дошло до ублажавања неповољног тренда рађања, ниједна држава у Европској унији и даље није имала ниво фертилитета потребан за просту репродукцију становништва. На нивоу ЕУ, стопа укупног фертилитета је 1,54 деце по мајци, а према подацима из 2021. три државе су имале ниво рађања испод 1,30 и то су: Малта (1,13), Шпанија (1,19) и Италија (1,25), и то су истовремено и најниже вредности стопе укупног фертилитета. Насупрот њима, највиши ниво рађања имале су Француска (1,84), Чешка (1,83), Исланд (1,82), Румунија (1,81) и Данска (1,72) [База Еуростата[3]].

---

[2] Удео је рачунат као удео жена старости 15 и више година према броју живорођене деце у односу на укупан број жена те старосне доби.

[3] [Eurostat].

Графикон 2. Стопа укупног фертилитета (TFR) у Србији, у периоду 2000–2022.

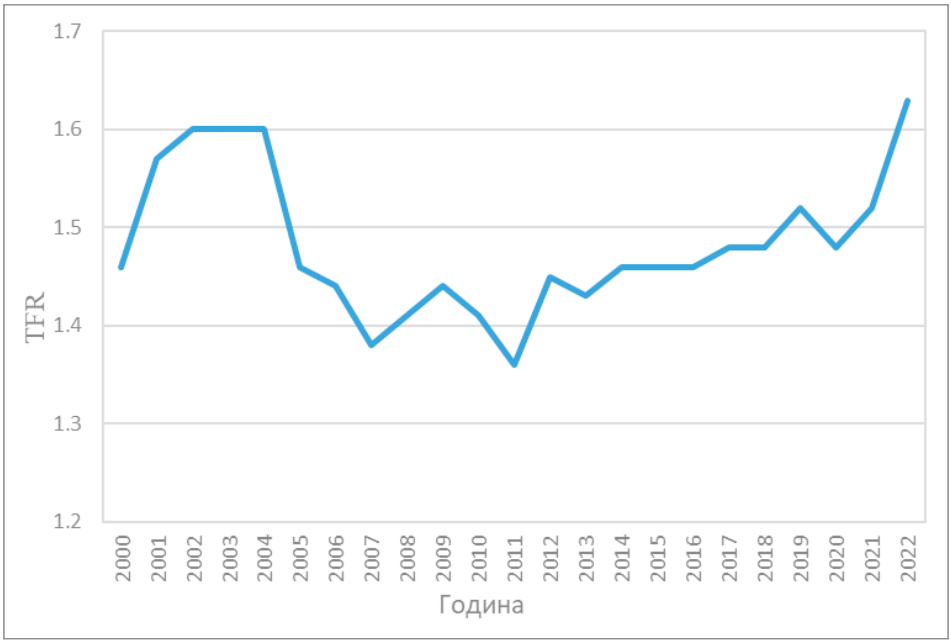

Извор: [РЗС 2011а и база РЗС[4]]

Прилагођена стопа фертилитета[5] која показује колики би био ниво рађања да не долази до померања старосне границе за рађање детета, показује да би стопа укупног фертилитета имала нешто веће вредности од забележених. Просечна старост мајке приликом рађања порасла је између 2002. и 2022. за 3,9 година, односно са 26,9 на 30,8 година. У ситуацији да није дошло до померања старосне границе, прилагођена стопа фертилитета показује да би просечан број рођене деце по мајци био нешто већи од забележеног, односно у периоду 2002–2004. био би за 0,4 већи, у периоду 2011–2013. за 0,34 и у периоду 2020–2022. за 0,22 (Табела 3).

Одлагање рађања које за последицу има померање старосне границе мајке за рађање првог, а потом и деце вишег реда рођења, а истовремено и пораст просечне старости мајке приликом рађања, једна је од главних карактеристика друге демографске транзиције. За почетак друге демографске транзиције узима се период када је стопа укупног фертилитета пала испод нивоа потребног за просту репродукцију становништва, односно испод 2,1 детета по мајци. Поред тога, демографски трендови који се односе на пораст очекиваног трајања живота, пораст старости при склапању првог брака, пораст кохабитације, удела ванбрачних рађања и имиграције

[4] [Република Србија: Републички завод за статистику].

[5] Рачуна се на основу стопе укупног фертилитета и просечне старости мајке приликом рађања детета.

су промене које се тумаче другом демографском транзицијом (Арсеновић и сар. 2018; Nikitović et al. 2019).

Табела 3. Стопа укупног фертилитета (TFR), просечна старост мајке приликом рађања (MAC) и прилагођена стопа фертилитета (AdjTFR) у Србији у 21. веку

Година	Индикатор	Вредност
2002.	TFR	1,60
	MAC	26,90
	$AdjTFR_{(2002–2004)}$	2,00
2011.	TFR	1,36
	MAC	28,70
	$AdjTFR_{(2011–2013)}$	1,70
2022.	TFR	1,63
	MAC	30,80
	$AdjTFR_{(2020–2022)}$	1,85

Извор: [Израчунато на основу РЗС 2008; РЗС 2011а; РЗС 2011б; РЗС 2018 и РЗС 2023б].

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧЦИ

Демографски утицај ниског фертилитета најпре се посматра кроз обим и величину укупне популације, односно смањење броја становника. Страх од пада броја становника је утемељен и оправдан у условима ниског и недовољног фертилитета [McDonald 1998]. У наредним деценијама, број рођених ће у великој мери зависити и бити условљен тренутном старосном структуром, па се код популација које имају неповољну старосну структуру, као што је случај са Србијом, може очекивати да број рођених буде мањи од броја умрлих, што ће резултирати негативним природним прираштајем. Најважније карактеристике савременог модела рађања као што су усвајање ниских репродуктивних норми, одлагање рађања и повећање просечне старости мајке приликом рађања, наметнуле су питање репродукције као једно од најважнијих изазова модерног друштва [Магдаленић и Војковић 2015; Магдаленић 2018].

У 21. веку, све европске земље укључујући и Србију, суочавају се са ниским репродуктивним нормама и нивоом фертилитета испод границе потребне за просту замену генерација. Стопа укупног фертилитета у нашој земљи данас износи 1,63 деце по мајци и то је уједно и највиша забележена вредност од почетка 21. века. Пад стопе фертилитета који почиње још у 20. веку, а наставља се до данас, последица је демографских, економских, као и фактора који утичу на формирање опште друштвене климе у којој се појединци и парови одлучују за прихватање улоге родитеља.

Фактори ниског фертилитета су сложени и не могу се посматрати само у демографским оквирима. Њихов утицај се одражава преко промена у старосном моделу рађања, односно порасту просечне старости мајке приликом рађања. Магдаленић [2018] истиче да се фактори који су

утицали на промене у репродуктивном понашању могу свести на услове економске, социо-психолошке и демографске природе. Фактори економске природе се често у литератури издвајају као одлучујући, мада су промене у репродуктивном понашању, односно померање старосне границе за рађање детета и касније прихватање улоге родитеља вођене и другим чиниоцима а који се везују за експанзију образовања, потом структурне препреке као што је веће учешће жена на тржишту рада, економску неизвесност, неизвесно запослење, расходе који се односе на становање, несигурност у партнерском односу, као и питања родне равноправности [Mills et al. 2011]. Истраживање о утицају услова на тржишту рада и економског раста на ниво фертилитета пре и током Велике рецесије у Европи у периоду 2002–2014, показало је да је ово раздобље оставило дугорочне последице на висину дохотка, запосленост, здравље становништва и породицу. Управо у државама које су највише биле погођене рецесијом (Јужна Европа и један део земаља Централне и Источне Европе), забележена је највећа повезаност између нивоа фертилитета и економских услова, где је пад бруто дохотка по глави становника значајно допринео паду фертилитета [Matysiak et al. 2021]. Образовање као фактор манифестује се кроз везу између степена формалног образовања и нивоа фертилитета, указујући да виши степен образовања доприноси мањем броју рођене деце по мајци. У државама са високим процентом факултетски образованог становништва, степен образовања и занимање су уско повезани са одлуком о времену прихватања улоге родитеља, уласком у партнерску заједницу и величином породице [Sobotka et al. 2017]. Посматрајући кохортни фертилитет и ниво образовања, највеће разлике су уочене између жена са високим и ниским степеном образовања, док је код жена са високим и средњим образовањем завршни фертилитет готово изједначен [Nisen et al. 2021].

Одлагање рађања и померање старосне границе временом су условили и веће разлике између жељеног и оствареног броја деце. Резултати анализе жељеног и оствареног фертилитета жена рођених почетком 70-их година 20. века, а којом је обухваћено женско становништво 16 европских држава, показали су да је остварени фертилитет у свим деловима Европе мањи од жељеног, а разлике су највеће у земљама Јужне Европе, док се најмање разлике јављају у Француској, Чешкој, Бугарској и Мађарској. Земље са највећим разликама између жељеног и оствареног броја деце припадају групи држава са веома ниским кохортним фертилитетом, док се мање разлике бележе у земљама са умерено ниским кохортним фертилитетом [Sobotka et al. 2019].

Демографске последице одлагања рађања огледају се пре свега кроз утицај на обим укупне популације једне земље. Померање старосне границе за рађање детета се одражава на стопу укупног фертилитета која у условима савременог старосног модела репродукције, пада испод нивоа потребног за просту замену генерација, а самим тим утиче и на величину популације. Одлагање рађања утиче и на велике генерацијске разлике, због чега жене и мушкарци који касније прихвате улогу родитеља, имају мање шансе да доживе своје унучиће [Schmidt et al. 2012]. Као једну од

важних последица касног родитељства, поједини аутори издвајају и већу учесталост близанаца у укупном броју рођене деце. Њихова преваленца расте са старошћу жене и често се везује за вантелесну оплодњу [Beemsterboer et al. 2006; Pison et al. 2015; Beaujouan and Sobotka 2017].

Савремени демографски режим ниских репродуктивних норми, праћен неповољном старосном структуром становништва и емиграцијом, један је од великих популационих изазова са којим се Србија суочава. Од почетка овог века, усвојене су две стратегије за подстицање рађања, а последња је донета 2018. године и у њој је као општи циљ одрживог демографског развоја Србије постављено стационарно становништво, односно становништво у коме ће следеће генерације бити исте величине као и постојеће [Рашевић и Никитовић 2019]. Да би се досегао општи циљ, стратегијом је даље дефинисано осам посебних циљева а који се односе на ублажавање економске цене подизања детета, усклађивање рада и родитељства, снижавање психолошке цене родитељства, очување и унапређење репродуктивног здравља, решавање проблема неплодности, тежња здравом материнству, популациона едукација и активирање локалне самоуправе [Стратегија подстицања рађања, 2018]. Механизам деловања осам посебних циљева представљен је мерама и активностима којима се општи и посебни циљеви могу достићи. Питање које и даље остаје као отворено јесте да ли мере највише усмеравати само на одређене или подједнако на све старосне групе унутар фертилног контингента? Ово питање није покренуто само након доношења стратегије 2018, већ се јавља кроз литературу [Ђурђев 2004; Девеџић и Муцић 2011; Магдаленић и Војковић 2015] која третира феномен ниског фертилитета у Србији и у радовима пре ступања на снагу стратегије подстицања рађања. Узимајући у обзир да ниске стопе фертилитета карактеришу све старосне категорије у оквиру фертилног периода, и да је у свим старосним кохортама забележен пад броја рођене деце по мајци, издвајати одређену старосну групу као приоритетну вероватно не би допринело крајњем циљу – порасту фертилитета. У условима тренутног старосног модела рађања који карактерише популацију Србије, а с циљем одржавања постојећег или достизања вишег нивоа фертилитета, чини се разумније да се мере за подстицање рађања подједнако усмере на све старосне категорије фертилног контингента.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Арсеновић, Даниела; Владимир Никитовић и Ивана Магдаленић (2018). Просторна димензија друге демографске транзиције у Србији. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 167(3): 499–513.

Влада Републике Србије (2018). Стратегија подстицања рађања. *Службени гласник Републике Србије*, број 25/18.

Девеџић, Мирјана и Марија Муцић (2011). Промене обима и старосног састава фертилног контингента у Србији. *Демографија*, 8: 115–128.

Ђурђев, Бранислав (2004). Колико деце треба Србији? *Становништво*, 42(1–4): 29–44. [https://doi.org/10.2298/STNV0404029D]

Магдаленић, Ивана и Гордана Војковић (2015). Промене у старосном моделу рађања у Србији и земљама Европске уније – компаративна анализа. *Становништво*, 53(2): 43–66. [http://dx.doi.org/10.2298/STNV1502043M]

Магдаленић, Ивана (2018). Старосни модел рађања Србије и држава Европске уније: Сличности и разлике. *Демографски* преглед, XVIII(67): 1–3.

Рашевић, Мирјана (2017). Заблуде о актуелним демографским изазовима у Србији. У: *„Укалупљивање" или прекорачење граница. Друштвене науке и савремено доба* (уред. М. Рашевић, Г. Башић). Београд: Институт друштвених наука.

Рашевић, Мирјана и Владимир Никитовић (2019). Стратегија подстицања рађања и агенда 2030. Уједињених нација. *Демографски преглед*, XIX(74): 1–4.

РЗС (2004). Попис становништва, домаћинстава и станова у 2002. *Женско становништво старо 15 и више година.* Књига 15. Београд: Републички завод за статистику.

РЗС (2008). *Демографска статистика 2005*. Београд: Републички завод за статистику.

РЗС (2011а). *Демографска статистика у Републици Србији, 2010*. Београд: Републички завод за статистику.

РЗС (2011б). *Демографска статистика у Републици Србији, 2011*. Београд: Републички завод за статистику.

РЗС (2013). Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији. *Фертилитет женског становништва. Књига 6*. Београд: Републички завод за статистику.

РЗС (2018). *Демографска статистика 2017*. Београд: Републички завод за статистику.

РЗС (2023а). Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. године. *Фертилитет. Књига 6*. Београд: Републички завод за статистику.

РЗС (2023б). *Демографска статистика 2022*. Београд: Републички завод за статистику.

Arsenović, Daniela i Anđelija Ivkov-Džigruski (2020). Nacionalna pripadnost stanovništva kroz popise: metodološko i političko pitanje. *Zbornik radova, Međunarodno znanstveno--stručna konferencija: „Migracije i identitet, kultura, ekonomija, država"*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti.

Beemsterboer S.N.; R. Homburg, M. A. Gorter, R. Schats, P. G. A. Hompes, C. B. Lambalk (2006). The paradox of declining fertility but increasing twinning rates with advancing maternal age. *Human Reproduction*, 21(6): 1531–1532. [https://doi.org/10.1093/humrep/del009]

Beaujouan, Eva and Tomaš Sobotka (2017). Late Motherhood in Low-Fertility Countries: Reproductive Intensions, Trends and Consequences. *Vienna Institute of Demography Working Paper*, No. 02. Vienna: Austrian Academy of Sciences (OAW), Vienna Institute of Demography (VID). [https://doi.org/10.1553/0x003cd014]

Matysiak, Anna; Sobotka Tomaš and Vignoli Daniela (2021). The Great Recession and Fertility in Europe: A Sub-national Analysis. *European Journal of Population*, 37: 29–64. https://doi.org/10.1007/s10680-020-09556-y

McDonald, Peter (1998). Contemporary fertility patterns in Australia: first data from the 1996 Census. *People and Palce*, 6(1): 1–13.

Mills, Melinda; Ronald R. Rindfuss, Peter McDonald and Egbert te Velde (2011). Why do people postpone parenthood? Reasons and social policy incentives. *Human Reproduction Update*, 17(6): 848–860. [https://doi.org/10.1093/humupd/dmr026]

Nikitović, Vladimir; Daniela Arsenović, Aleksandar Sekulić and Branislav Bajat (2019). Is the Second Demographic Transition a useful framework for understanding the spatial patterns of fertility change in Serbia at the beginning of the 21st century? *AUC Geographica*, 54(2): 152–167. [https://doi.org/10.14712/23361980.2019.14]

Nisen, Jessica; Klusener Sebastian, Johan Dahlberg, Lars Dommermuth, Aiva Jasilioniene, Michaela Kreyenfeld, Trude Lappegard, Peng Li, Pekka Martikainen, Karel Neels, Bernhard Riederer, Saskia te Riele, Laura Szabo, Alessandra Trimarchi, Francisko Viciana, Ben Wilson and Mikko Myrskyla (2021). Educational Differences in Cohort Fertility Across

Sub-national Regions in Europe. *European Journal of Population*, 37: 263–295. [https://doi.org/10.1007/s10680-020-09562-0]
Pison, Gilles; Monden Christiaan and Smits Jeroen (2015). Twinning Rates in Developed Countries: Trends and Explanations. *Population and Development Review*, 41 (4): 629–649. https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2015.00088.x
Schmidt, Lone; Sobotka Tomaš, Bentzen Janne Gasseholm and Nyboe Andersen A. (2012). Demographic and medical consequences of the postponement of parenthood. *Human Reproduction Update,* 18 (1): 29–43. https://doi.org/10.1093/humupd/dmr040
Sobotka, Tomaš; Eva Beaujouan and Jan Van Bavel (2017). Introduction: education and fertility in low-fertility settings. *Vienna Yearbook of Population Research*, 15: 1-16. http://dx.doi.org/10.1553/populationyearbook2017s001
Sobotka, Tomaš; Anna Matysiak and Zuzanna Brzozowska (2019). Policy responses to low fertility: How effective are they? *Working Paper* No. 1. May 2019. UNFA.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Република Србија: Републички завод за статистику. Доступно на: https://data.stat.gov.rs/Home/Result/180706?languageCode=sr-Cyrl. Приступљено: 19. 2. 2024.

Eurostat. Доступно на: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00199/default/table?lang=en&category=t_demo.t_demo_fer. Приступљено: 19. 2. 2024.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 9. 2. 2024.
Accepted: 22. 2. 2024.

FERTILITY OF THE SERBIAN POPULATION IN THE 21st CENTURY

by

DANIELA ARSENOVIĆ
University of Novi Sad
Faculty of Sciences
Department of Geography, Tourism and Hotel Management
Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia
daniela.arsenovic@dgt.uns.ac.rs

SUMMARY: Total fertility rate below replacement level is one of the main characteristics of the contemporary demographic development of the population in Serbia. The results of the Census conducted in 2022 further intensified the already raised issue of low reproductive rate and the total fertility rate in Serbia today counts 1.63, which is the highest value recorded in the 21st century. The decline in the fertility rate began in the 20th century. The main drivers of this decrease are demographic and economic factors and the ones that impact the formation of the society in which individuals and couples tend to experience parenthood. The main aim of this paper is to give trends and changes of fertility in Serbia during the 21th century, using Census data from 2002, 2011 and 2022, as well as vital statistics. According to the 2022 census, there were 6,647,003 inhabitants in Serbia, and out of that number, 51.4% were women, i.e. 44.4% were women aged 15 and over and 21.1% were women of the age 15–49. Analysis of data for three censuses conducted

in the 21st century demonstrates that the number of women who have not given birth is decreasing, which is a consequence of the decline in the overall population. When it comes to the order of birth of a child, the majority are women who gave birth to two children, then one child, then women who gave birth to three children, four and five and more. The number of women aged 15 and over according to the order of birth of the child has decreased both in relation to one child and according to the higher order of birth. Nevertheless, the share of women aged 15 and over who gave birth to two in relation to the total number of women of that age increased slightly. One of the important characteristics of the fertility in Serbia is the increase in the average age of the mother at birth. The change in the age model of birth has impact on average number of children per women, which is also shown by the adjusted total fertility rate.

KEYWORDS: Fertility, postponement of childbearing, Census, Serbia

Зборник Матице српске за друштвене науке / Matica Srpska Social Sciences Quarterly LXXV, № 189 (1/2024): 53–67; Мариана Лукић Тановић; Драшко Маринковић / Mariana Lukić-Tanović; Draško Marinković

UDC 314.117(497.6)"20"
https://doi.org/10.2298/ZMSDN2489053L
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен / Received: 1. 12. 2023.
Прихваћен / Accepted: 12. 12. 2023.

ПОПИС СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ: ИЗМЕЂУ ПОЛИТИЧКИХ ИНТЕРЕСА И НЕПОВОЉНИХ ДЕМОГРАФСКИХ ПРОЦЕСА

МАРИАНА ЛУКИЋ ТАНОВИЋ
Универзитет у Источном Сарајеву, Филозофски факултет
Алексе Шантића 1, Пале, Република Српска
Босна и Херцеговина
mariana.lukic.tanovic@ff.ues.rs.ba

ДРАШКО МАРИНКОВИЋ
Универзитет у Бањалуци, Природно-математички факултет
Младена Стојановића 2, Бањалука, Република Српска
Босна и Херцеговина
drasko.marinkovic@pmf.unibl.org

САЖЕТАК: Последњи попис становништва у Босни и Херцеговини из 2013. године од изузетне је важности, не само због уобичајених разлога, већ и због тога што је то први попис спроведен после 22 године и до сада једини у 21. веку. Иако је попис 2013. године, као и претходни из 1991. године, био под притиском актуелних политичких догађаја и интереса, ипак нам омогућава анализу броја становника на одређеној територији, као и појединих структурних обележја становништва. Последице рата у БиХ значајно су утицале на резултате пописа, због миграција становништва проузрокованих ратним дејствима, као и због ратних жртава. На основу резултата пописа 2013. године евидентни су неповољни демографски процеси, у односу на претходни попис, који се огледају у значајном смањењу броја становника, све мањег броја рођених, пораста броја умрлих, убрзаног процеса старења и константне емиграција младог радноспособног и репродуктивног становништва. Депопулациони процеси су захватили скоро

целу територију БиХ, па се поред потребе за новим пописом становништва, спровођење популационе политике поставља као императив за доносиоце политичких одлука.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: попис становништва, Босна и Херцеговина, политички интереси, демографски процеси

УВОД

Развој и кретање броја становника у Босни и Херцеговини може се пратити од првих пописа становништва који су споведени у време турске владавине (1851, 1865, 1871. и 1876. године). Иако су пописи били доста непрецизни и непотпуни ипак имају велики значај код историјског прочавања становништва. Каснији пописи, потпунији и прецизнији, спроводе се за време аустоугарске владавине (1879, 1885, 1895. и 1910. године). У периоду Краљевине СХС односно Краљевине Југославије, на простору Босне и Херцеговине, извршена су два пописа (1921. и 1931). У саставу СФРЈ у Босни и Херцеговини је спроведено шест пописа становништва (1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991). Демографски развој Босне и Херцеговине, кроз наведене историјске периоде, је позитиван. Од првих пописа па до деведесетих година 20. века становништво Босне и Херцеговине имало је узлазну путању развоја [Пејановић 1955; Маријанац 2000; Lukić Tanović et al. 2014; Маринковић и Мајић 2018]. Крајем 20. века Босна и Херцеговина суочила се са неповољним демографским кретањима услед конфликтног стања на простору бивше СФРЈ. Ратни сукоби (1992–1995) на простору БиХ различито се третирају у нашој и светској литератури, а у суштини рат је био међуетнички, грађански, верски и идеолошки са несагледивим последицама по људске и материјалне ресурсе [Маринковић 2005]. Рат се завршио Дејтонским мировним споразумом 1995. године, створена је држава Босна и Херцеговина с два ентитета: Федерација Босне и Херцеговине и Република Српска. Република Српска заузима 49% некадашње територије БиХ, док је Федерацији БиХ припало 51% [Маријанац 2012]. Након завршетка рата требало је да прође 18 година да се спроведе попис становништва, док је нпр. попис становништва након Другог светског рата, у Југославији, урађен након три године. Свакако да је разлог томе политичке природе, и због тога је пропуштена прилика да се оцени утицај ратних дешавања на бројност и структуру становништва.

Предмет истраживања у овом раду је последњи попис становништва који је спроведен у Босни и Херцеговини 2013. године, после 22 године од последњег пописа. Акценат је стављен на проблем око саме организације пописа, проблеме везане за објављивање коначних резултата пописа, проблем упоредивости података са претходним пописом. Такође, осврнуће се на резултате пописа, на савремене демографске процесе који се дешавају на истраживаном простору, као и на чињеницу да је од последњег пописа 2013. године прошло десет година и да ли се планира и организује нови попис становништва у Босни и Херцеговини.

Табела 1. Број становништва Босне и Херцеговине у периоду 1948–2013. године

Година пописа	Број становника	Просјечан годишњи апсолутни раст	Просјечна годишња стопа раста (у%)
1948.	2.564.308	–	–
1953.	2.847.459	56.630,20	2,09
1961.	3.277.948	53.811,10	1,76
1971.	3.746.111	46.816,30	1,33
1981.	4.124.256	37.814,50	0,96
1991.	4.364.574	24.031,80	0,57
2013.	3.531.159	-37.882,50	-0,96

Извор: [Маринковић и Мајић 2018].

ПОПИС СТАНОВНИШТВА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ 2013. ГОДИНЕ

Попис становништва један је од најважнијих статистичких извора појединачних података. Представља најобимнију и најкомплекснију статистичку активност, кроз организовано прикупљање података о становништву, које се углавном спроводи сваких десет година.

Једна од препорука европских статистичара за попис становништва 2010. године је да „државе чланице спроведу попис становништва и домаћинстава и да дистрибуирају пописне резултате као есенцијални извор информација за мале области, национално, регионално и међународно планирање и развој; и да обезбеде пописне резултате националним привредницима као и Уједињеним нацијама и другим одговарајућим међувладиним организацијама, да би помогле у проучавању становништва, окружења и социо-економских развојних тема и програма" [United Nations Economic Commission for Europe & Statistical Office of the European Communities, 2006]. Препоруке за попис 2010. године користиле су се као главни оквир за спровођење пописа становништва 2011. године у земљама Европске уније.

Босна и Херцеговина је 2009. године почела са активностима на доношењу Закона о попису становништва, домаћинстава и станова у БиХ. Савјет министара БиХ је 2009. године донео Одлуку о формирању интерресорне радне групе за израду нацрта наведеног Закона (*Службени гласник БиХ*, број 11/09). Због неусаглашености у Парламентарној скупштини БиХ Закон је усвојен тек 2012. године[1] [Републички завод за статистику Републике Српске, 2017]. Попис у Босни и Херцеговини организују и реализују органи власти, тела и институције у БиХ у складу са Законом о Попису. Главна институција задужена за попис становништва у Босни и Херцеговини 2013. године била је Агенција за статистику БиХ, али у

[1] Спорен је био члан 48 Закона о попису становништва, домаћинстава и станова у БиХ, који је предвиђао да ће се за расподелу власти користити резултати пописа 1991. године све до коначног провођења Анекса 7 Дејтонског мировног споразума. Закон је усвојен без члана 48 (*Службени гласник БиХ*, број 10/12) [Републички завод за статистику Републике Српске, 2017].

сарадњи са ентитетским статистичким институцијама. Према званично закљученом меморандуму Попис 2013. године надгледала је Међународна посматрачка операција (International Monitoring Operation – IMO).

Статистички систем у БиХ је сложен. Сваки ентитет има свој завод за статистику (Федерални завод за статистику Федерације БиХ и Републички завод за статистику Републике Српске), а на државном нивоу постоји Агенција за статистику БиХ. Ентитетски заводи за статистику су по функцији главни произвођачи података, а државна Агенција прикупља и објављује достављене податке за ниво БиХ и Брчко Дистрикт.

Попис становништва, домаћинстава и станова у Босни и Херцеговини и у Републици Српској обављен је од 1. до 15. октобра 2013. године. Попис је спроведен на традиционални начин, методом интервјуа, по принципу „од врата до врата", а пописивање се обављало на пописним обрасцима: Пописници – П1 и Упитнику за домаћинство и стан – П2. Прелиминарни резултати пописа становништва, домаћинстава и станова у БиХ 2013. за градове и општине објављени су 22. новембра 2013. године, а за ниво насељених места 6. децембра 2013. године [Маринковић и Врањеш 2013].

Сâм процес пописивања становништва и обраде података до објављивања коначних резултата пописа пратио је низ неправилности. Првенствено неправилности, контраиндикаторности, недоследности и противправности у раду и препорукама IMO. А затим и контраиндикаторности у раду техничке помоћи Попису 2013. године [Републички завод за статистику Републике Српске, 2017].

Један од главних „проблема" пописа становништва 2013. године био је: *ко су резидентни становници*? Подаци о становништву и домаћинствима прикупљали су се према јединственој методологији на целокупном простору Босне и Херцеговине. Подаци су се односили на становништво једног места, односно сва лица која у том месту станују, без обзира на то да ли су се у тренутку пописа налазила у месту становања или су била привремено одсутна, било у земљи или иностранству. Лица на привременом раду код иностраних послодаваца или на самосталном раду, као и чланови домаћинстава који с њима бораве у иностранству, пописана су у месту пописа само уколико у том месту имају чланове свог домаћинства [Маринковић и Врањеш 2013].

Наводимо један пример неправилности у попису становништва из *Отворене књиге о попису становништва у БиХ 2013. години*. Како наводи Републички завод за статистику Републике Српске [2017: 31] „Члан 7 одређује да особе које обично живе на мјесту пописивања али су одсутне или се очекује да буду одсутне у трајању од најмање годину дана на дан Пописа сматраће се привремено одсутним особама и самим тим ће се укључивати у укупан број становника у области пописивања. Ова категорија становништва обично представља извор проблема у региону. Прво, људи који живе у иностранству, без обзира на трајање одсуства (посебно људи који живе у европским државама), могу се сматрати резидентним становништвом уколико задрже кућу у држави и редовно долазе на одмор

или породична окупљања. Тако њихове породице могу одлучити да их укључе у пописивање као становништво. Друго, етничка заступљеност је осјетљиво питање и одређене етничке групе могу жељети да укључе своју дијаспору у резидентно становништво државе". Такође се наводи да су препоруке Међународне посматрачке операције „да се дефинишу јасна упутства и правила организације која се тичу примене Закона, посебно када је у питању пописивање привремено одсутних лица, како би се избјегло свако укључивање нерезидентних лица у број становника" [Републички завод за статистику Републике Српске, 2017: 32]. Даље се у наведеној публикацији наводи да је директор Агенције за статистику БиХ, пре обраде резултата пописа, самовласно одлучио да су 196.000 лица из спорних пописница резиденти, што је супротно овој препоруци. Председавајући ІМО је подржао овај незаконити акт.

Из наведеног се закључује да је попис становништва у БиХ 2013. године био под јаким утицајем политичких интереса. Процес објављивања коначних резултата пописа био је под утицајем неповољне политичке климе у земљи и проведен је у окружењу политизације пописа, што је довело до објаве два извештаја о коначним резултатима пописа [UNFPA, 2020].

Агенција за статистику БиХ је тек на истеку самог рока за објаву коначних резултата пописа, 30. јуна 2016, објавила резултате пописа. Завод за статистику Републике Српске је сматрао да, првенствено, попис није спорведен коректно ни законито, да резултати нису тачни ни поуздани, па је 31. децембра 2016. објавио своје званичне резултате Пописа 2013. године за простор Републике Српске.

Различити резултати пописа које су с једне стране објавили Агенција за статистику БиХ и Федерални завод за статистику ФБиХ (које су Еуростат и међународна заједница службено прихватили), и с друге Републички завод за статистику Републике Српске, усложњавају представљање података на нивоу Босне и Херцеговине. За податке на ентитетском нивоу се користе различити подаци из пописа становништва за ФБиХ и РС које су објавили ентитетски заводи за статистику, чиме се поређење отежава, чак и онемогућава [UNFPA, 2020].

Табела 2. Резултати пописа у БиХ 2013. године за ниво Босне и Херцеговине, Федерације БиХ, Републике Српске и Брчко Дистрикта

Резултати пописа 2013.	Босна и Херцеговина	Федерација БиХ	Република Српска	Брчко Дистрикт
Прелиминарни резултати	3.791.622	2.371.603	1.326.991	93.028
Коначни резултати Агенције за статистику БиХ	3.531.159	2.219.220	1.228.423	83.516
Коначни резултати Републичког завода за статистику Републике Српске	–	–	1.170.342	–

Извор: [Federalni zavod za statistiku FBiH, 2013; Републички завод за статистику Републике Српске, 2013, 2017; Agencija za statistiku BiH, 2016]

У 2013. години, према коначним резултатима пописа Агенције за статистику БиХ (Табела 2), Босна и Херцеговина је имала 3.531.159 становника, Република Српска 1.228.423 (односно 1.170.342 према Републичком заводу за статистику Републике Српске), Федерација БиХ 2.219.220 становника, а Брчко Дистрикт 83.516. Разлика између коначних резултата Агенције за статистику БиХ и Републичког завода за статистику Републике Српске износи 58.081 становник. Дакле, према резултатима званичне статистичке институције у Републици Српској има 4,7% становника мање него према резултатима званичне статистичке институције у БиХ.

Када је реч о упоредивости података у Босни и Херцеговини из два последња пописа, 1991. и 2013. године наилази се на неколико проблема. Првенствено између два пописа имамо период од 22 године, и ратни период који је значајно утицао на свеукупни развој БиХ а посебно на демографски развој. Овај период обележио је велики број жртава током рата и изузетно низак фертилитет. Стопа раста становништва је већ била у знатној мери смањења до 1991. године и БиХ је под оптерећењем ратних разарања и у увјетима високе нестабилности ушла у фазу опадања броја становника. Према подацима UNHCR-а, рат је проузроковао расељавање око два милиона људи, од чега је 1,2 милиона поднело захтев за избеглички статус, што износи око 27,3% од 4,4 милиона становника према попису из 1991. године, од којих се мали број вратио [UNFPA, 2020]. Процењује се да се са простора Босне и Херцеговине у периоду од 1991. до 1998. године одселило милион становника [Маринковић 2014].

Ова два сукцесивна пописа методолошки се разликују када је реч о пописаним радницима и члановима њихових домаћинстава који у иностранству бораве годину дана или дуже. У попису 2013. године, у стално становништво укључена су само лица која на раду или боравку у иностранству бораве краће од једне године, а за одсутна лица податке су могли дати само чланови домаћинства. У попису 1991. године, под сталним становништвом подразумевало се да су стални становници једног места сва лица која у том месту станују, тј. имају место пребивалишта, без обзира да ли су се у моменту пописа налазила у том месту или су била одсутна из неког разлога, било у земљи или иностранству [Маринковић и Врањеш 2013].

Такође, „усљед одређених методолошких разлика, а посебно с обзиром на велике административно-територијалне промјене, упоредивост података пописа из 1991. и 2013. године, за ниво Републике Српске је скоро немогућа без уласка у пописне кругове и раздвајање насеља која су подијељена међуентитетском линијом разграничења" [Маринковић и Врањеш 2013: 40]. Како је Босна и Херцеговина подељена на два ентитета и дистрикт дошло је до великих административно-територијалних промена у односу на 1991. годину.

Насеобински систем у БиХ доживео је велика разарања и суштински изменио демографске, функционалне и инфраструктурне карактеристике. Урбана мрежа насеља није имала скоро никакву улогу при разграничењу ентитета, просторно-функционална организација насеобинског система

је била политичка, а не планерска [Мандић 2015; Musa 2005; Mirić 2006]. Тако је у Босни и Херцеговини ентитетском линијом разграничења подељено више од 300 насеља. Картографски прилози (Слика 1) приказују један пример поделе на простору града Сарајева, односно Источног Сарајева [Lukić Tanović and Marinković 2017; Лукић Тановић 2023].

Од укупно 109 предратних општина Босне и Херцеговине, 47 је остало у истим границама, док се остале општине подељене између ентитета, и тиме су формиране нове општине. Код компарације података становништва са 1991. годином потребно је границе општина-насеља из 1991. године свести на границе по попису из 2013. године, а управо насеља дељена ентитетском границом представљају проблем. „Готово је немогуће пресликати садашње административне границе општина и насељених мјеста на стање из 1991. године и добити тачан број становника" [Маринковић и Мајић 2018: 11]. Из тог разлога се раде процене броја становника дељених општина-насеља за 1991. годину.

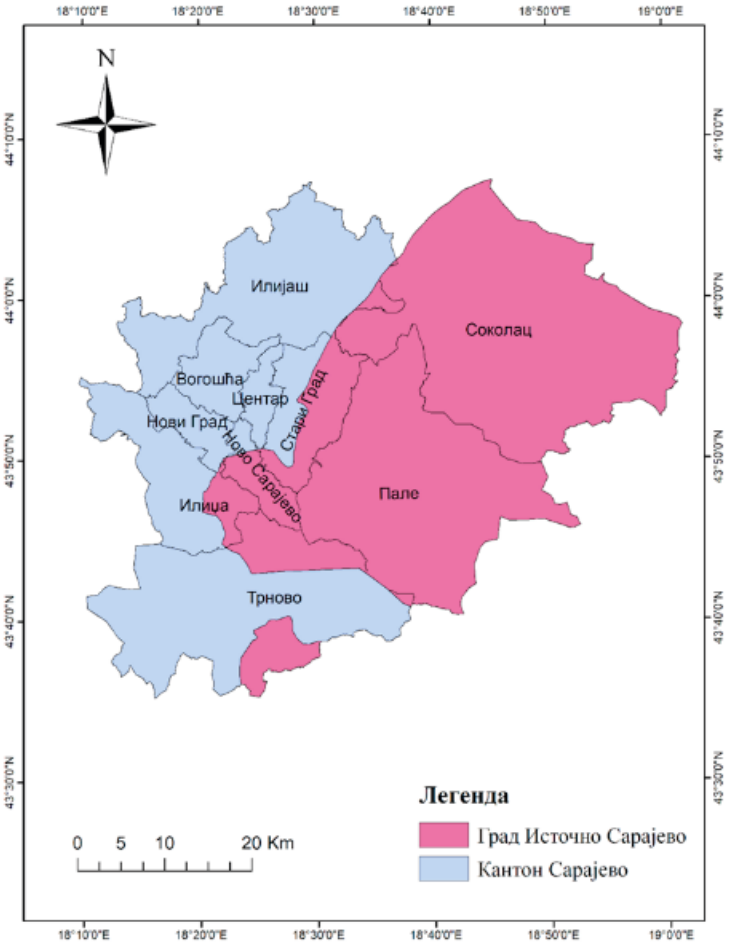

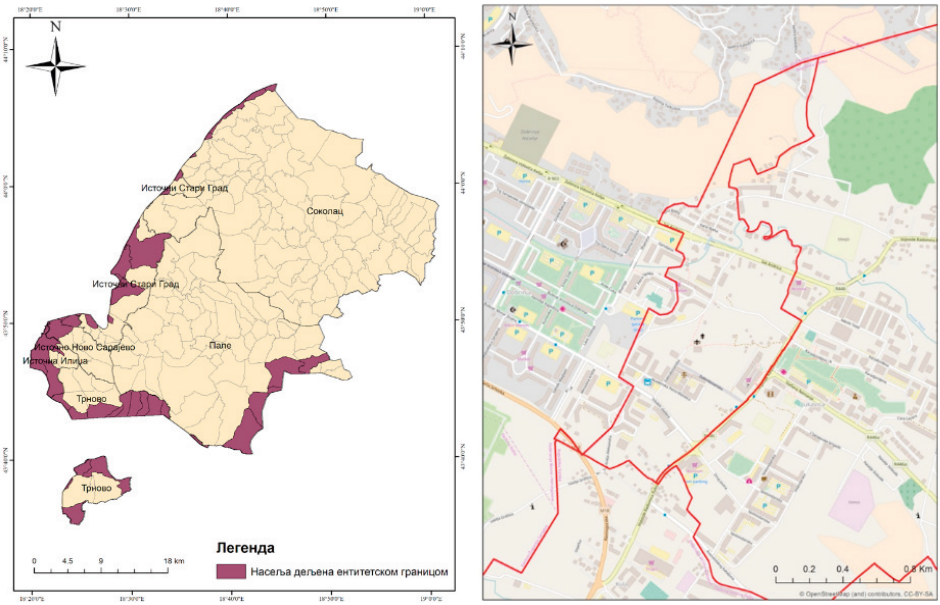

Прилог 1. Карта 1: Град Сарајево подељен на Кантон Сарајево и Град Источно Сарајево; Карта 2: Насеља подељена ентитетском границом на простору Града Источно Сарајево; Карта 3: Насеље Добриња подељено ентитетском линијом разграничења

Извор: [Lukić Tanović and Marinković 2017; Лукић Тановић 2023]

САВРЕМЕНИ ДЕМОГРАФСКИ ПРОЦЕСИ У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ

У односу на 1991. годину, попис становништва 2013. године је показао да се број становника у Босни и Херцеговини смањио за око 850.000 становника, односно за око 20%, што је последица геополитичких дешавања током деведесетих година прошлог века. Демографски губици на простору Републике Српске су и већи, 25%, скоро је 400.000 становника мање [Marinković and Majić 2014]. У међупописном периоду само 20 локалних заједница у Босни и Херцеговини забележило је пораст броја становника, од тога свега шест у Републици Српској.

У годинама после пописа становништва у Босни и Херцеговини се настављају негативни демографски процеси и број становника и даље опада. Према процени за 2022. годину у БиХ живи око 3.434.000 становника [Agencija za statistiku BiH, 2023], што је у поређењу са пописом из 2013. године за око 2,8% мање. У Републици Српској, према процени, живи око 1.120.200 становника, што је за око 50.000 становника мање у односу на попис 2013. године или 4,3% мање [Републички завод за статистику РС, 2023].

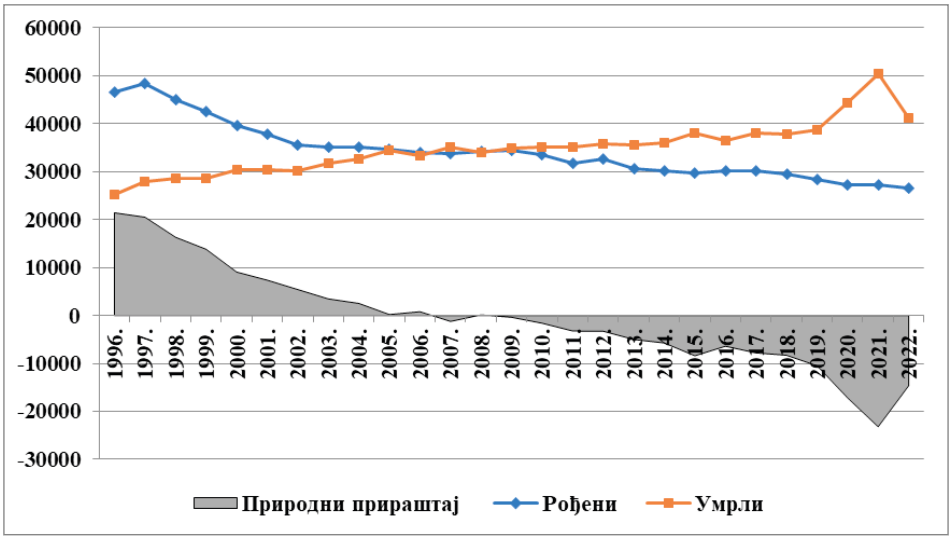

Прилоī 2. Природно кретање становништва Босне и Херцеговине од 1996. до 2022. године

Посматрајући Прилог 2 уочавамо константан пад природног прираштаја на простору Босне и Херцеговине, који је од 2007. године негативан, а у Републици Српској од 2002. Демографска транзиција у Босни и Херцеговини, са високих стопа наталитета на изразито ниске стопе, завршена је у веома кратком периоду. Ратна дешавања су довела до неочекиваног пада фертилитета, па је данас међу најнижим у Европи.

БиХ је дуго имала висок фертилитет и спор темпо опадања у односу на бивше југословенске републике. Сума укупног фертилитета на нивоу Босне и Херцеговине кретала се од 3,95 детета у 1960. години до 1,65 у 1991. [Врањеш и Петковић 2011]. Године 2013. износила је 1,27 [Agencija za statistiku BiH, 2016], док према процени у 2022. години износи 1,18 [Agencija za statistiku BiH, 2023]. Фертилитет представља један од основних узрока пада броја становника, као и изазов за популациону политику БиХ. Тренутно је сума укупног фертилитета далеко испод потребног за просту репродукцију становништва. Најважнија демографска импликација дугорочно ниског фертилитета ће се одразити на смањење обима фертилног контингента. Узроци ниског ферилитета су доста комплексни, последица су модернизације, социокултуролошких промена али и неповољних социоекономских фактора. Ниске стопе наталитета су последица промена у репродуктивном понашању жена, односно померањем старосне границе рађања, рађање мањег броја деце и смањење вишег реда рађања [Маринковић 2010; Мајић и Маринковић 2018].

Негативни демографски процеси у последње три деценије утицали су на поремећај биолошких структура, које се највише манифестују кроз процес демографског старења становништва. Према резултатима пописа

становништва 2013. године у Републици Српској удео старих лица знатно је већи од удела младе популације [Маринковић и Мајић 2018]. Додатни поремећаји изазвани ратним губицима само су убрзали процес старења и продубљивање депопулације у земљи. У 2013. години у Босни и Херцеговини удео младих до 15 година старости износи 15,4%, док је у 1991. години износио 24,0%, а удео старе популације, преко 60 година старости, износи 20,5%, а у 1991. години износио је 11,3% [Gekić et al. 2019].

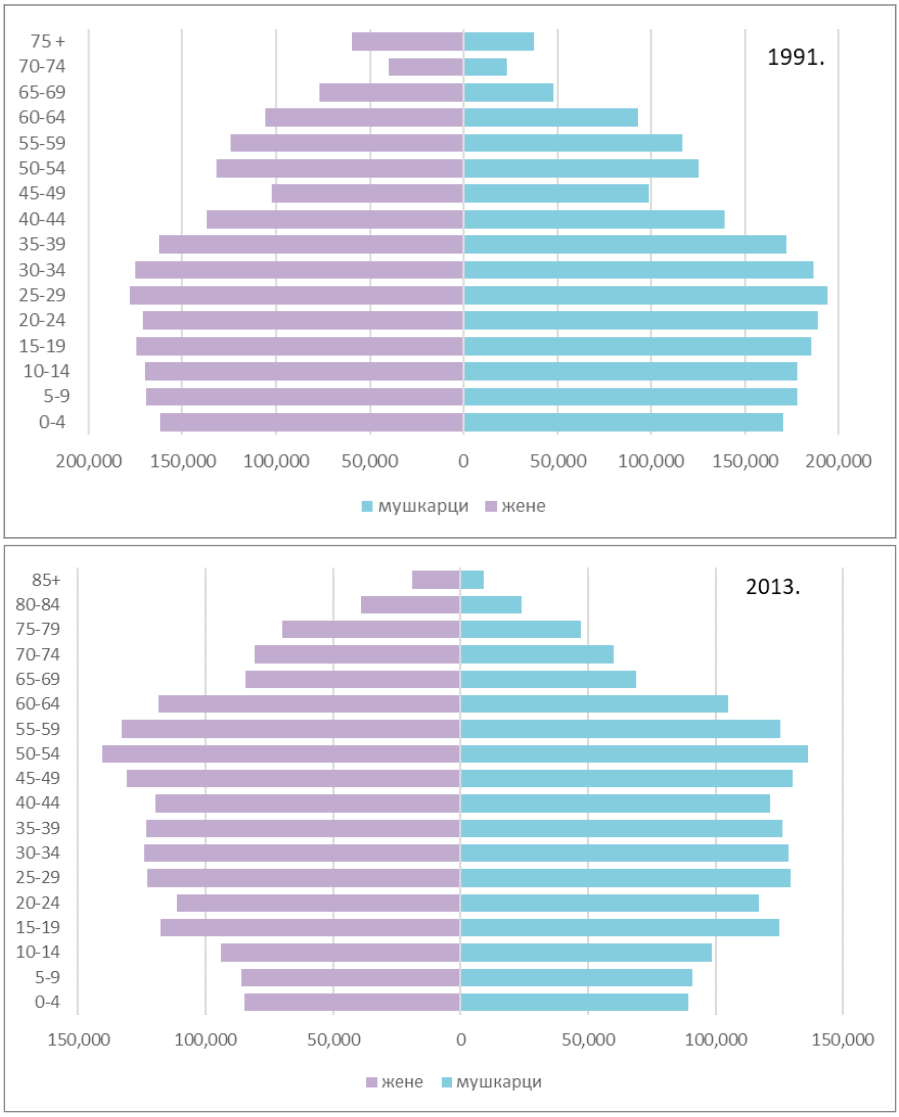

Прилоī 3. Графикони А–Б: Полно-старосне пирамиде Босне и Херцеговине у 1991. и 2013. години

Наведеним негативним демографским процесима треба додати и стално присутне миграције становништва. Прво су ратне присилне миграције, као што је већ споменуто, битно утицале на процес депопулације у БиХ. Након рата емиграција се наставља, у мањем интензитету, али континуирано. Углавном је то економска миграција радноспособног и фертилног становништва. Међутим, о спољним миграцијама нема адекватних статистичких података. Интензивније исељавање из Босне и Херцеговине почиње од 2011. године када је омогућено становништву да са биометријским пасошем путују без виза у земље ЕУ. Нека од истраживања претпостављају да је у периоду 2013–2021. године простор Босне и Херцеговине напустило скоро пола милиона становника. Становништво Босне и Херцеговине се најчешће одсељава у Немачку, Аустрију, Шведску, Норвешку, Холандију, САД и Аустралију. На исељавање из БиХ упозорила су истраживања проведена у Популационом фонду Уједињених нација [UNFPA, 2020].

Постоје различите процене али и званичне пројекције о тренутном или о будућем кретању броја становника у БиХ. Према пројекцији Популационог фонда Уједињених нација Босна и Херцеговина би до 2050. године могла имати 1,4 милиона становника мање. Као разлог се наводи негативан природни прираштај и рапидно старење становништва, али и дугогодишње тенденције масовног одласка младих људи у иностранство [UNFPA, 2020].

Сви сценарији пројекција броја становника за Босну и Херцеговину предвиђају константно смањење броја становника до 2050. године. Ове пројекције ће у највећој мери зависити од обима вањских миграција, али и од будућих демографских трендова и фактора који ће утицати на природно кретање становништва. С обзиром на досадашњи интензитет природне депопулације и велику емиграцију становништва претходна пројекција би нам се нажалост могла и остварити.

Неповољни демографски процеси са собом носе низ последица као што су затварање школа и смањивање броја одељења у школама, смањење броја уписаних ученика и студената, суфицит наставног кадра, смањење обима радног и репродуктивног контингента становништва, интензивирање процеса старења и повећање укупне депопулације.

С обзиром да Босна и Херцеговина нема јединствену популациону политику, која би се односила на решавање проблема демографског развоја, а сви претходно наведени негативни индикатори указују на потребу хитног деловања и провођења пронаталитетних мера у циљу заустављања неповољних трендова, ово питање се намеће као приоритетна друштвена активност.

ЗАКЉУЧАК

Босна и Херцеговина је последњих двадесет година у неповољном периоду демографског развоја. Број становника константно се смањује, а природни прираштај од 2007. године има негативне вредности. Примарни

проблеми демографског развоја су низак наталитет, изузетно висок морталитет, интензиван процес старења и константна емиграција младог радноспособног и репродуктивног становништва. Повећање укупног старења становништва и даље смањење фертилитета ће све више утицати на јачање процеса природне депопулације. Сви демографски сценарији указују да је наставак пада становништва БиХ незаустављив процес.

Последњи попис становништва у БиХ (2013) због политичких несугласица каснио је више од две године у односу на већину земаља у свету, а главни спор је био хоће ли се бројати становништво које живи и ради изван Босне и Херцеговине.

Иако је у већини земаља већ обављен попис 2021. године, у државном буџету БиХ за 2023. године није предвиђен новац за ову сврху, а још увек нема ни предлога Закона о новом попису становништва. У Закону о попису становништва у БиХ требало би да се дефинише датум почетка пописа, пописна питања, буџет, карте пописних кругова, провођење пробног пописа, методолошки и организациони документи, набавка информатичке опреме, као и друге појединости.

Будући попис становништва у Босни и Херцеговини и даље остаје отворено политичко питање јер се на неким нивоима власти као што су владе и институције Федерације БиХ и Републике Српске број министара и запослених из различитих етничких група (Бошњаци, Срби, Хрвати и „Остали") одређује по њиховој пропорционалној заступљености још из пописа 1991. године. Ова методологија је дефинисана Уставом БиХ и Дејтонским мировним споразумом по коме се сматрало да ће тако подстицати повратак избеглог и расељеног становништва у предратна места сталног боравка.

Иако је попис становништва један од најважнијих извора података који је потребан за реализацију разних социо-економских и развојних стратегија и научних истраживања, код власти у БиХ још увек не постоји довољно слуха да се ово питање стави на дневни ред. Према документима и законодавству Европске уније, тачни подаци о укупном броју становника и појединим структурама становништва предуслов су европских интеграција. Нови попис становништва у БиХ обавиће се онда када то државни органи буду одлучили, односно политички ставови буду усаглашени.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Врањеш, Рајко и Дара Петковић (2011). Промјене у природном кретању становништва Републике Српске. У: Рајко Гњато, *Зборник радова Трећег конгреса српских географа*. Бањалука: Географско друштво Републике Српске и Природно-математички факултет, 357–364.

Лукић Тановић, Мариана (2023). *Становништво Града Источно Сарајево: демографски фактори и показатељи*. Источно Ново Сарајево: Завод за уџбенике и наставна средства.

Мајић, Александар и Драшко Маринковић (2018). Фертилне карактеристике становништва Републике Српске. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 167(3): 433–443. [https://doi.org/10.2298/ZMSDN1867433M]

Мандић, Мира (2015). Геопросторне последице демографског развоја Републике Српске у контексту промјена у насеобинском систему. У: Драшко Маринковић. *Демографска политика у Републици Српској – стварност и потребе*. Бањалука: Академија наука и умјетности Републике Српске, 53–70.

Маријанац, Здравко (2000). *Развитак становништва Босне и Херцеговине 1850–1991. године*. Бања Лука: Матица српска Републике Српске.

Маријанац, Здравко (2012). Република Српска – објективна стварност – име, настанак, географски положај, величина и облик простора, границе, регионално-територијална подјела, демографска стварност. У: Горан Трбић. *Демографска стварност Републике Српске 1992–2012. године*. Бањалука: Географско друштво Републике Српске, 15–31.

Маринковић, Драшко (2005). *Демографски проблеми процеса избјеглиштва у Републици Српској*. Бањалука: Географско друштво Републике Српске.

Маринковић, Драшко (2010). Демографски развој и спровођење мјера популационе политике у Републици Српској. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 131: 33–43.

Маринковић, Драшко (2014). *Демографске детерминанте популационе политике Републике Српске*. Бања Лука: Природно-математички факултет.

Маринковић, Драшко и Рајко Врањеш (2013). Прелиминарни резултати пописа становништва Републике Српске 2013. и његова упоредивост са претходним пописом из 1991. године. *Демографија*, X: 35–46.

Маринковић, Драшко и Александар Мајић (2018). *Становништво Републике Српске – демографски фактори и показатељи*. Бањалука: Природно-математички факултет.

Пејановић, Ђорђе (1955). *Становништво Босне и Херцеговине*. Београд: Српска академија наука.

Републички завод за статистику Републике Српске (2013). *Прелиминарни резултати пописа становништва, домаћинстава и станова на територији Републике Српске*. Бања Лука: РЗРС.

Републички завод за статистику Републике Српске (2017). *Отворена књига о попису у БиХ 2013*. Друго допуњено издање. Бањалука: РЗРС.

Републички завод за статистику Републике Српске (2023). *Демографска статистика. Статистички билтен*. Бањалука: РЗРС.

Републички завод за статистику Републике Српске (2017). *Попис становништва, домаћинстава и станова у Републици Српској 2013. године*. Бањалука: РЗРС.

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2016). *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Bosni i Hercegovini, 2013*. Sarajevo: BHAS.

Agencija za statistiku Bosne i Hercegovine (2023). *Demografija 2022*. Sarajevo: BHAS.

Federalni zavod za statistiku FBiH. (2013). *Popis stanovništva, domaćinstava / kućanstava i stanova u Bosni i Hercegovini 2013. godine – Preliminarni rezultati po općinama i naseljenim mjestima u Federaciji Bosne i Hercegovine, Statistički bilten 195*. Sarajevo: FZS.

Gekić, Haris; Aida Bidžan-Gekić, Ranko Mirić, Nusret Drešković (2019). Spatial differentiation of the age structure of a population in Bosnia and Herzegovina. In: K. Marovski. *Proceedings of International Scientific Symposium New Trends in Geography*. Ohrid, Republic of North Macedonia, 215–226.

Lukić Tanović, Mariana; Stevo Pasalic, Jelena Golijanin (2014). Demographic development of Bosnia and Herzegovina from the Otoman period till 1991 and the modern demographic problems. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 120: 238–247. [DOI: 10.1016/j.sbspro.2014.02.101]

Lukić Tanović, Mariana and Draško Marinković (2017). The disintegration of settlements in Bosnia and Herzegovina – the example of Sarajevo/East Sarajevo. In: I. Radevski, *International Scientific Conference GEOBALCANICA 2017*. Skopje: Geobalcanica Society, 183–189. [DOI: 10.18509/GBP.2017.25]

Marinković, Draško and Aleksandar Majić (2014). Determinants of demographic development of the Republic of Srpska at the beginning of the 21th century. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 148: 619–628. [DOI: 10.2298/ZMSDN1448619M]
Mirić, Ranko (2006). Uticaj savremenog političko-teritorijalnog ustroja na promjene u naseobinskom sistemu Bosne i Hercegovine sa posebnim osvrtom na sarajevsko naselje Dobrinja. *Annales for Istrian and Mediterranean Studies, Series Historia et Sociologia*, 16(1): 221–233.
Musa, Snježena (2005). Razmještaj naselja u Bosni i Hercegovini. *Mostariensia*, 22: 81–99.
United Nations Economic Commission for Europe & Statistical Office of the European Communities (2006). *Conference of European Statisticians Recommendations for the 2010 Censuses of Population and Housing*. New York and Geneva.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

United Nations Population Fund (2020). *Analiza stanja stanovništva Bosne i Hercegovine*. Bosna i Hercegovina: UNFPA. Доступно на: https://ba.unfpa.org/bs/publications/analiza-stanja-stanovni%C5%A1tva-u-bosni-i-hercegovini. Приступљено: 1. 9. 2023.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 1. 12. 2023.
Accepted: 12. 12. 2023.

POPULATION CENSUS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA: BETWEEN POLITICAL INTERESTS AND UNFAVORABLE DEMOGRAPHIC PROCESSES

by

MARIANA LUKIĆ-TANOVIĆ
University of East Sarajevo, Faculty of Philosophy
Alekse Šantića 1, Pale, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina
mariana.lukic.tanovic@ff.ues.rs.ba

DRAŠKO MARINKOVIĆ
University of Banjaluka, Faculty of Sciences
Mladena Stojanovića 2, Banjaluka, Republic of Srpska
Bosnia and Herzegovina
drasko.marinkovic@pmf.unibl.org

SUMMARY: The last population census in Bosnia and Herzegovina in 2013 is an extremely important report, not only for obvious reasons but also because it is the first census conducted after 22 years and the single census conducted in the 21st century so far. Although the 2013 census, like the previous one from 1991, was under the pressure of political events and interests at the time, it still allows an analysis of the number of inhabitants in a certain territory, as well as certain structural characteristics of the population. The consequences of the war in Bosnia and Herzegovina had a significant impact on the results of the census due to the migration of the population caused by the war, as

well as due to war victims. The statistical system in Bosnia and Herzegovina is complex. Each entity has its own statistical office (The Institute for Statistics of Federation of Bosnia and Herzegovina and the Republic of Srpska Institute of Statistics). At the state level, there is the Agency for Statistics of Bosnia and Herzegovina (BHAS). The procedure of population census and data processing until the publication of the results was followed by a series of irregularities and issues. According to the final census results of the BHAS, Bosnia and Herzegovina had 3,531,159 inhabitants, Republic of Srpska 1,228,423 (or 1,170,342 according to the Republic of Srpska Institute of Statistics), Federation of Bosnia and Herzegovina 2,219,220 inhabitants, and Brčko District 83,516. Based on the results of the 2013 census, unfavorable demographic processes are evident – a decrease in the number of the population, the decreasing number of births, the increase in the number of deaths, the accelerated aging process, and the constant emigration of the young working-age and reproductive population. Depopulation processes have covered almost the entire territory of Bosnia and Herzegovina, thus in addition to the need for a new population census, the implementation of population policy is set as an imperative for political decision-makers. In most EU countries, the 2021 census has already been carried out, while in Bosnia and Herzegovina there is still no official proposal for a new population census, nor the census is included in the state budget for 2023. Although the population census is one of the most important sources of data that is needed for the realization of various socio-economic and development strategies, as well as scientific research, there is still not enough attention from the authorities in Bosnia and Herzegovina to put this issue on the agenda. Though the accurate data on the total and individual structures of the population is a prerequisite for European integration, it is evident that the new population census in Bosnia and Herzegovina will still be conducted when the state authorities decide to do so, more precisely – when opposite political views are brought together.

KEYWORDS: population census, Bosnia and Herzegovina, political interests, demographic processes

Зборник Матице српске за друштвене науке / Matica Srpska Social Sciences Quarterly
LXXV, № 189 (1/2024): 69–80; Иван Маринковић / Ivan Marinković

UDC 314.117(497.11)"2002/2022"
https://doi.org/10.2298/ZMSDN2489069M
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен / Received: 29. 11. 2023.
Прихваћен / Accepted: 13. 12. 2023.

СТАРОСНО-ПОЛНА СТРУКТУРА И ДЕПОПУЛАЦИЈА У СРБИЈИ: 2002–2022.

ИВАН МАРИНКОВИЋ
Институт друштвених наука
Центар за демографска истраживања
Краљице Наталије 45, Београд, Србија
imarinkovic@idn.org.rs

САЖЕТАК: Укупан број становника Србије се континуирано смањује почев од пописа из 2002. године. Неповољни демографски трендови код рађања и емиграције успостављени још током 20. века, поред одређивања интензитета депопулације, настављају значајно да утичу на старосно-полну структуру становништва. Основни циљ рада је анализа методолошко усклађених пописних података последња три пописа (2002, 2011. и 2022), како би се сагледао ниво промена у кретању и старости становништва у Србији за протекле две деценије. Прате се промене и на најнижем административном нивоу какав је насељски, јер се повезаност старосно-полне структуре и популационе динамике може тако најбоље уочити. Основна карактеристика промена, у периоду 2002–2022. је све израженија депопулација, као и наставак демографског старења популације са даљом феминизацијом старог становништва. Депопулација је свеприсутна али регионално неуједначена. Насеља у југоисточном делу Србије са процесом старења убрзано губе становништво. На насељском нивоу, а посебно у популационо малим срединама, старосна структура доминантно одређује интензитет депопулације.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: попис становништва, депопулација, природни прираштај, миграциони салдо, старосно-полна структура, насеља

УВОД

Први пут од настанка људског друштва сведоци смо да обе компоненте природног кретања глобалног становништва имају јасан опадајући тренд, односно да се вредности фертилитета и морталитета већ дуже

време налазе у опадању. Процене Уједињених нација [UN, 2022] показују да се број живорођене деце по жени интензивно смањивао у протеклих неколико деценија са 5,1 на 2,3 детета по жени, а да се према пројекцијама у наредних 30 година очекују вредности испод нивоа замене генерација (2,1 дете по жени). У исто време специфичне стопе смртности, нарочито одојчади и деце до пет година, али и осталих старосних група се смањују, што условљава пораст глобалног очекиваног трајања живота при живорођењу, са 64,2 на 72,8 година за протекле три деценије [UN, 2022]. Тако интензивне промене у светској популацији доводе до значајног успоравања годишњег раста броја становника и представљају увод у глобалну депопулацију. За већину земаља у свету пад броја становника је перспектива до краја 21. века, док је за одређени број европских држава увелико реалност.

У 2022. години Европска унија (ЕУ) бележи пораст укупног становништва, али се он остварује искључиво на основу позитивног миграционог салда, јер је природни прираштај негативан [Eurostat, 2023a]. Број умрлих је те године био за 1,3 милиона већи од броја живорођених. Од 35 земаља (ЕУ 27 + Норвешка, Швајцарска и Исланд + државе тзв. Западног Балкана), 25 има негативан природни прираштај (укључујући и ЕУ 27 као целину), а од тога 12 бележи пад броја становника. Готово све европске земље које су у депопулацији, налазе се у источним и југоисточним деловима континента. Последица неповољних трендова у Европи је и интензивно старење становништва, где је више од петине укупне популације ЕУ старо 65 или више година [Eurostat, 2023b]. Највећи удео старих (65+) има Италија (23,8%), Португалија (23,7%), Финска (23,1%), Грчка (22,7%) и Хрватска (22,5%). Медијална старост показује да је половина становништва ЕУ старија од 44,4 године. Демографско старење је процес присутан у свим европским државама. У последњих десет година (2012–2022) становништво просечно најбрже стари у Албанији, Шпанији, Португалији, Грчкој и Италији. Демографско старење поред пораста просечне старости популације, утиче и на интензиван пораст удела најстаријих од 80 или више година.

Захваљујући резултатима последња три пописа (2002, 2011. и 2022) можемо сагледати тренд и ниво промена у кретању и старости становништва у Србији за протекле две деценије. Нарочито је важно анализирати промене и на најнижем административном нивоу какав је насељски, јер се повезаност старосно-полне структуре и популационе динамике може тако најбоље уочити.

МЕТОДОЛОШКЕ НАПОМЕНЕ

Податке о укупном броју, као и дистрибуцију по старости и полу, али и осталим карактеристикама становништва Србије, добијамо искључиво на основу пописа становништва које спроводи Републички завод за статистику Републике Србије (РЗС). Сви основни демографски показатељи и све даље процене зависе од ових података. Како се пописи организују

најчешће у десетогодишњим интервалима, нарочито је важно да буду методолошки усклађени, како би подаци били упоредиви. У последњих двадесет година, у периоду 2002–2022. било је укупно три пописа (2002, 2011. и 2022), а у сваком су била дата нека нова методолошка решења [Маринковић 2023]. Попис 2002, као и наредни пописи, нису организовани на подручју АП Косово и Метохија, па поред методолошких проблема, морају се имати у виду и територијални[1]. Такође, мора се обратити пажња и на различите дужине међупописних интервала, који износе 9,5 (2002–2011) и 11 година (2011–2022).

Методолошке разлике није могуће у потпуности отклонити, али неке интервенције могу се урадити како би резултати пописа постали упоредивији, а анализа кретања становништва реалнија. Корекције пописних података подразумеваће додавање интерно расељених лица[2] (ИРЛ) из АП Косово и Метохија пописним подацима 2002. године, јер су *de facto* били присутни на простору Централне Србије и Војводине, а не улазе, према методологији пописа те године, у састав укупног (сталног) становништва [Станковић 2006]. Други разлог додавања ИРЛ пописним подацима 2002. године је њихово укључивање у виталну статистику (евиденције о рађањима и умирањима, брачност) и сврставање у укупно становништво 2011. године, према новој методологији тог пописа. Укупан број пописаних ИРЛ 2002. године, која нису ушла у укупно становништво, износи 133.575 лица. Попис 2011. године је, поред нових методолошких решења у односу на претходни, био оптерећен и делимичним бојкотом пописа. Бојкот је организован у три општине на југу Србије (Прешево, Бујановац и Медвеђа) и према каснијим проценама, од стране међународне групе експерата, износио је 44.305 лица. Процене бојкота никада нису придодате пописним подацима за 2011. годину, али их РЗС користи код израде годишњих процена броја становника почев од 1. јануара 2011. године. Пописни подаци из 2011. године биће кориговани за процењени број лица које је бојкотовало попис. На крају, последњи попис из 2022. године је имао тзв. *инпутирање* података на основу административних извора, јер се сматрало да одређени број становника није пописан, а да је присутан у земљи. Том приликом је придодато 211.947 лица, што је приближно 3% укупне популације. Додавање непописаног становништва на основу административних извора није могуће методолошки усагласити са претходним пописима, па се као такво мора прихватити уз ограду да свакако уноси додатну несигурност код анализе промена у кретању становништва.

Анализа кретања укупног броја становника подразумева коришћење пописних и података виталне статистике и то на месечном нивоу, како би се одредиле основне компоненте, природни прираштај и миграциони салдо у међупописним периодима 2002–2011. и 2011–2022. године. Код

---

[1] Анализа пописних и података виталне статистике за Републику Србију у периоду 2002–2022. односиће се искључиво за подручје Централне Србије и АП Војводину.

[2] Лица која су расељена са подручја АП Косово и Метохија (после 24. марта 1999), као и њихова деца рођена ван подручја АП Косово и Метохија након што су њихови родитељи расељени.

прорачуна миграционог салда, односно разлике у броју одсељених и досељених коришћен је витално-статистички метод. Промене у старосно-полној структури посматрају се искључиво на основу пописних података. Истраживање обухвата и најнижи територијално-административни ниво (насеља) у Србији (без података за АП Косово и Метохија) у периоду 2002–2022. година.

РЕЗУЛТАТИ

Промене у кретању становништва Србије у периоду 2002–2022. година

Укупан број становника Србије се континуирано смањује почев од пописа из 2002. године, јер је то последњи попис који је евидентирао више лица него претходни [Penev i Marinković 2012]. На основу резултата последња три пописа (Табела 1), популација Србије се у протекле две деценије, у периоду 2002–2022, смањила за 985 хиљада. Посматрано по међупописним интервалима, интензивнији пад броја становника је у периоду 2011–2022. (годишње око 53 хиљаде) него у интервалу 2002–2011. (годишње око 42 хиљаде). Основни разлог депопулације, али и њеног интензивирања у Србији је све израженији негативан природни прираштај. Број умрлих на годишњем нивоу, у последње две деценије, најчешће је око 100 хиљада (изузетак је период 2020–2022. када број умрлих значајно расте услед пандемије изазване вирусом Ковид-19), док живорођења континуирано имају све мање вредности. Око пописа из 2002. годишњи број живорођења износио је 78 хиљада, а у години последњег пописа је 63 хиљаде. Тако као последица све мањег броја живорођених, расте негативан природни прираштај. На овај начин, у периоду 2002–2022. година, кроз негативну разлику између рођених и умрлих, у Србији је мање чак 769 хиљада лица, што представља 78% укупног смањења броја становника. У истом периоду више је и одсељавања него досељавања у Србију, за око 216 хиљада или просечно око 11 хиљада на годишњем нивоу.

Неповољни трендови рађања и емиграције, као две најважније компоненте промене броја становника, успостављени су у Србији још од средине 20. века [Пенев 2001]. Витална статистика почев од 1956. непрекидно евидентира недовољне стопе рађања (испод нивоа просте репродукције), што представља и почетак демографског старења у Србији, јер се од тада континуирано рађају генерације бројчано млађе од својих родитеља. Готово 40 година је било потребно да успостављени трендови доведу до негативног природног прираштаја почетком 1990-их (први пут 1992. године). Разлог одложеног дејства неповољних тенденција лежи у тзв. демографској инерцији или чињеници да се старосно-полна структура становништва релативно споро мења. Током 1950-их и 1960-их популација у Србији је демографски млада, па упркос недовољним стопама рађања, апсолутни бројеви живорођења су високи, јер су удели становништва у фертилном периоду високи. Истовремено морталитет по старости смањује се и расте

Табела 1. Кретање становништва у Србији на основу пописа 2002, 2011. и 2022. године

Укупан број становника			Смањење броја становника		
2002.	2011.	2022.	2002–2011.	2011–2022.	2002–2022.
7.631.576	7.231.167	6.647.003	-400.409	-584.164	-984.573
Природни прираштај			Миграциони салдо		
2002–2011.	2011–2022.	2002–2022.	2002–2011.	2011–2022.	2002–2022.
-297.377	-471.562	-768.939	-103.032	-112.602	-215.634

Напомена: Званично објављени подаци РЗС су кориговани од стране аутора (в. методолошке напомене).
Извор: Приређено од стране аутора на основу података РЗС [РЗС, 2003; РЗС, 2012; РЗС, 2023a; РЗС, 2023b].

очекивано трајање живота при живорођењу, што повећава уделе старог становништва у укупном. Апсолутни пораст старог становништва доводи до раста броја умрлих на годишњем нивоу, јер је старост основна детерминанта морталитета. Миграције су по својој природи селективне (мигрира претежно млађе становништво) што додатно нарушава старосну структуру. Последично, интензивира се старење становништва које сада све више утиче повратно на компоненте кретања становништва. Тако се старосна структура намеће као основна детерминанта популационе динамике, јер је у исто време и узрок и последица демографских кретања [Маринковић 2018a].

Старосно-полна структура становништва Србије

Основна карактеристика промена, у периоду 2002–2022, у старосно-полној структури становништва је наставак демографског старења популације и феминизација старог становништва. До феминизације долази услед чињенице да женска популација, у готово свим старосним групама, има ниже стопе смртности [Marinković 2018б]. Тако упркос биолошкој законитости да се више рађа мушких беба, са старењем се однос мења, а женско становништво већ код старијег средовечног становништва постаје бројније. Код старијих кохорти, разлика се све више повећава, па у старости 80 или више година на два мушкарца просечно долазе три жене.

Процес старења становништва се одвија на два начина, тзв. старењем од базе и од врха старосно-полне пирамиде. Дугогодишња рађања испод нивоа просте репродукције, за последицу имају да свака наредна генерација буде мања од генерације својих родитеља, што последично доводи до пораста удела старог становништва и континуираног смањивања удела младих. Други начин демографског старења је раст вредности очекиваног трајања живота, где све више лица дуже живи, а то доводи до старења са врха пирамиде. У Србији су присутна оба начина, али доминира старење од базе (Графикон 1).

Графикон 1. Старосно-полна пирамида Србије на основу пописа 2002, 2011. и 2022. године

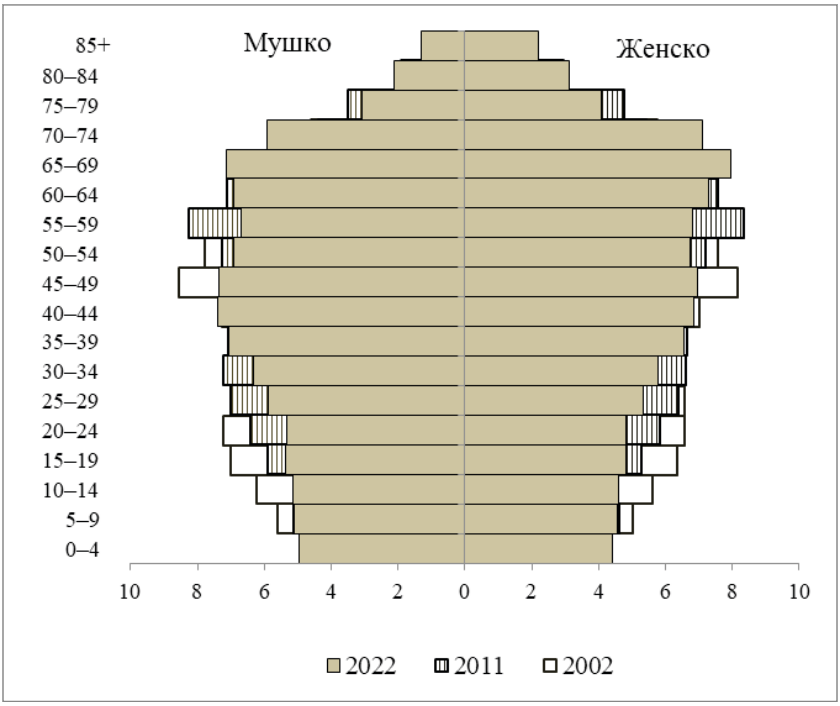

Извор: Приређено од стране аутора на основу података РЗС [РЗС, 2003; РЗС, 2012; РЗС, 2023а].

Изглед пирамиде показује да се основица коју чине деца и млади до 20 година старости континуирано сужава са 22,4% (2002) на 19,9% (2011), па на 19,4% (2022). У исто време шири се горњи део пирамиде који чине стари 60 или више година, а њихов удео расте са 22,6% на чак 29,2%. Најстарији (80 или више година) су, такође, у том двадесетогодишњем периоду више него дуплирали свој удео у укупном становништву, са 2,0% на 4,4%. Код промена у старосно-полној структури становништва, треба истаћи интензивно смањење женске популације у фертилном периоду (15–49 година) која је за преко 400 хиљада мања 2022. у односу на 2002. годину. Посебно је важно напоменути да су жене у оптималном репродуктивном добу (20–34 године) малобројније за готово 200 хиљада у истом периоду, што у највећој мери објашњава стално годишње смањење броја живорођене деце. Тај податак показује да није само стопа фертилитета битна за будућа кретања становништва, већ и чињеница да је све мање жена које би потенцијално могле да повећају укупан број живорођења. Истовремено велики удели старог становништва подижу укупну смртност, чиме јаз између живорођења и умирања постаје из године у годину све већи. Тако постаје јасно да управо промене у старосно-полној структури представљају највећи демографски изазов у Србији.

Табела 2. Основни показатељи старосне структуре становништва Србије, 2002, 2011. и 2022. године

	2002.			2011.			2022.		
	Свега	Мушко	Женско	Свега	Мушко	Женско	Свега	Мушко	Женско
Удео (%) одабраних старосних група									
0–19	22,4	23,7	21,3	19,9	21,0	18,8	19,4	20,6	18,4
60+	22,6	20,2	24,9	24,7	22,2	27,2	29,2	26,5	31,8
80+	2,0	1,5	2,4	3,6	2,7	4,4	4,4	3,4	5,3
Показатељи демографске старости									
Просечна старост	40,3	39,0	41,5	42,2	40,9	43,5	43,8	42,4	45,2
Медијална старост	40,2	38,7	41,6	42,2	40,4	44,0	44,4	42,8	46,1
Индекс старења	100,7	85,4	116,8	124,6	105,8	144,6	150,1	128,6	172,9
Индекс зависности	48,0	45,3	50,8	46,3	43,1	49,5	57,4	49,5	61,4

Извор: Приређено од стране аутора на основу података РЗС [РЗС, 2003; РЗС, 2012; РЗС, 2023а].

Просечна старост становништва у Србији према попису из 2022. године износи 43,8 година, што је пораст од 3,5 године у односу на 2002. (Табела 2). Медијална старост је приближно истих вредности и показује, према попису 2022, да је половина становништва старија од 44,4 године. Женска популација има значајно више вредности од мушке (46,1 наспрам 42,8). Међу основне показатеље демографског старења спадају и индекс старења[3] и индекс зависности[4] који поред демографских указују и на економске и социјалне последице старења становништва. На основу индекса старења видимо да је 2002. године однос старих и младих био уједначен, али да је у наредним пописима вредност тог индекса значајно расла. Тако је старија популација, према попису 2022, за чак 29% бројнија од младе. Индекс старења, посматрано по полу, је знатно неповољнији у женској популацији, где су вредности још 2002. године показивале доминацију старе над младом. Интензитет старења у женској популацији је такав да се може очекивати да на наредном попису око 2031. године, старо становништво буде дупло бројније од младог. Индекс зависности мери оптерећеност активног становништва, а подаци за Србију показују да просечно на два активна становника долази један зависан. Резултати према пописима показују негативан тренд, нарочито у женској популацији, где старо становништво постаје све доминантније, што може утицати и врло неповољно на економски активно становништво.

Просторни аспекти старења и депопулације

Густа мрежа насеља у југоисточном делу Србије, која од свог настанка у неприступачним планинским теренима није имала демографски одрживи број становника, убрзано, са процесом старења губи становни-

[3] Индекс старења показује однос између броја старих (60 или више година) и броја младих (0–19 година).

[4] Индекс функционалног (зависног) становништва представља однос броја становника старих 0–14 и 65 или више година (зависно становништво) према одговарајућем броју становника старих 15–64 године (активно становништво).

штво. На насељском нивоу, а посебно у популационо малим срединама, старосна структура доминантно одређује интензитет депопулације (Графикон 2).

Графикон 2. Промена броја становника Србије (у %) 2022. у односу на 2002. годину (насељски ниво)

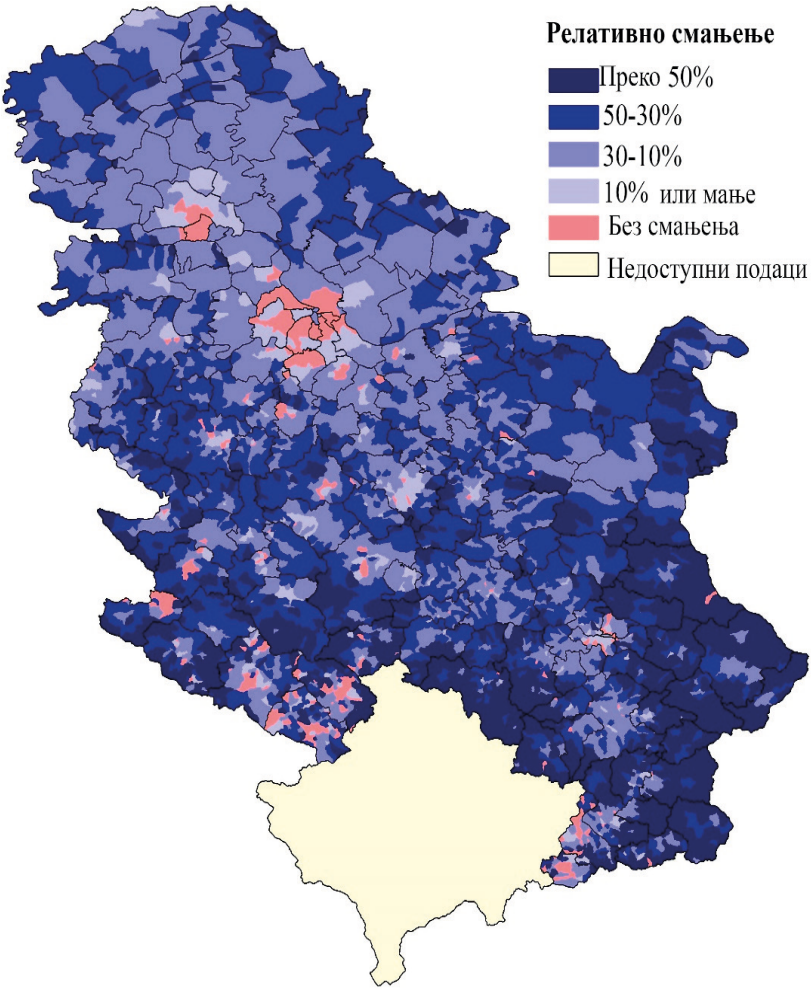

Извор: Приређено од стране аутора на основу података РЗС [РЗС, 2003; РЗС, 2023а].

У Србији 2022. године има 4.721 насеље, а места са мање од 500 становника представљају чак 68% укупног броја насеља у Србији. Мали број становника у којима доминирају стари су препрека за демографску ревитализацију, па највећи део тих насеља може нестати до средине 21. века. Резултати пописа показују да је депопулација опште присутна и да мањи

број становника 2022. у односу на 2002. годину има чак 4.485 насеља или 95%. Становништво је преполовљено у 1.151 насељу, што је 24% укупног броја насеља у Србији. Насеља са највећим релативним смањењем броја становника налазе се у источним и југоисточним деловима Србије. То су претежно популационо мала места испод 300 становника. Највише тих насеља је у општинама Куршумлија, Прокупље, Медвеђа и Књажевац. Апсолутно највећи пад броја становника имају насеља Зрењанин и Суботица (преко 13 хиљада), следе Бор и Лесковац, као и београдска насеља Стари Град и Нови Београд (сви преко 10 хиљада). Свега 5% насеља у Србији није имало депопулацију, а највећи број тих насеља је у општинама Нови Пазар, Тутин, Бујановац и Прешево. Ипак треба нагласити да су то релативно мала насеља. Код популационо већих средина, преко 50 хиљада становника, највећи пораст забележен је у Новом Саду, где се за две деценије становништво увећало за 35% или за преко 67 хиљада. Следи Нови Пазар са 29% и београдска насеља Звездара, Вождовац и Земун, са порастом нешто изнад 10%.

Демографски најстарија насеља су најчешће она са малим бројем становника, док су релативно млађа она чија је популација већа. Тако 2,6 милиона становника Србије живи у насељима чије становништво има натпросечну старост, а то је 3.887 насеља или 82% укупног броја насеља (Графикон 3). Иако само 834 насеља има исте или мање вредности од републичког просека (просечна старост у Србији 2022. је 43,8 година) у њима живи чак 4 милиона становника. Ниједно насеље од 100 са најстаријим становништвом нема више од 100 становника, односно од 300 насеља са најстаријим становништвом само четири имају између 100 и 200 становника. Интервал јављања вредности просечне старости у тим насељима се креће од 71,2 до 87,5 година. Просторно „најстарија насеља" су заступљена у великом броју општина источног и југоисточног дела Србије на граници са Бугарском. Општина Књажевац предњачи у броју тих насеља. Просечну старост преко 50 година имају само три насеља са више од 1.000 становника, а чак је 1.797 насеља са становништвом које је просечно старије од 50 година. Од већих насеља са натпросечном старошћу се издвајају Зајечар и Књажевац (преко 46 година), док су у Војводини то Сомбор и Кикинда (нешто више од 45 година). На подручју града Београда најстарије је становништво у централним градским општинама, пре свега у Старом Граду (око 45 година).

Вредности просечне старости за 100 насеља са најмлађим становништвом су од 27,9 до 35,3 године. Више од половине од тог броја насеља је у Општини Тутин, односно у општинама Тутин и Нови Пазар налазе/и се три четвртине од 100 насеља са демографски најмлађом популацијом у Србији. Нови Сад је највећи град у Србији чије становништво не прелази 40 година просечне старости (испод 37 година је Нови Пазар). Одређена београдска насеља имају просечну старост од око 40 година (Борча, Сурчин, Калуђерица). Више од 1,5 године испод републичког просека су још и велика београдска насеља – Звездара, Вождовац и Земун.

Графикон 3. Просечна старост у Србији 2022. године (насељски ниво)

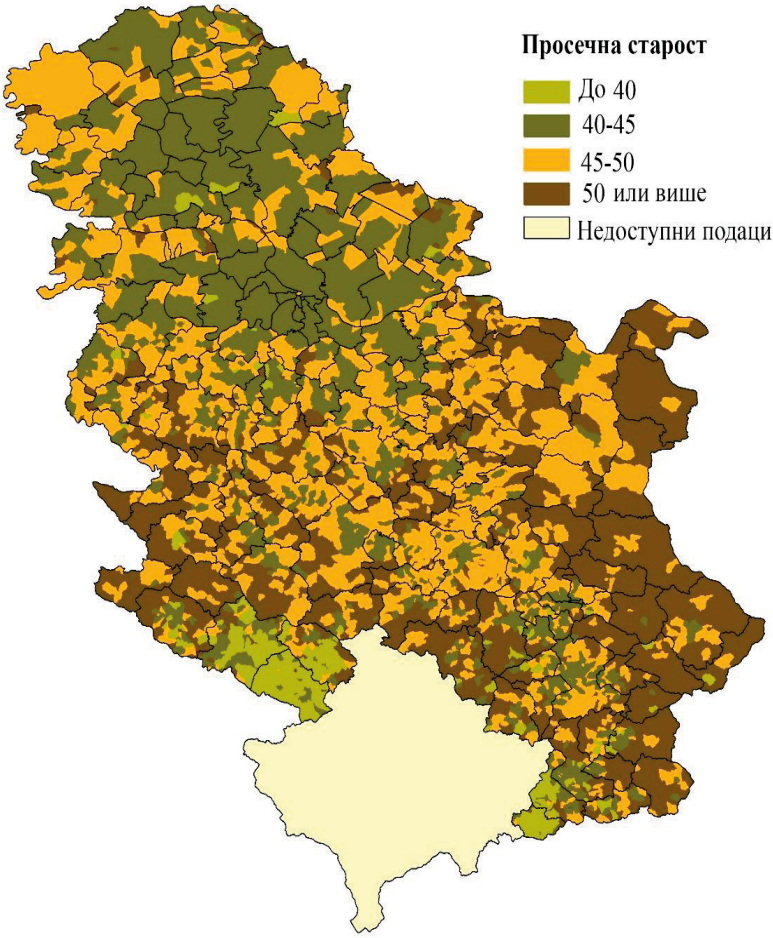

Извор: Приређено од стране аутора на основу података РЗС [РЗС, 2023].

ЗАКЉУЧАК

Пописи у Србији готово увек имају нова методолошка решења, услед којих је све теже пратити промене у кретању становништва. Методолошке разлике у резултатима последња три пописа (2002, 2011. и 2022) није могуће у потпуности отклонити, али неке интервенције, попут додавања ИРЛ резултатима пописа 2002. године и процењеног броја становника које је бојкотовало попис 2011. године су неопходне корекције. Анализа популационе динамике у последњих 20 година (2002–2022), упркос несигурности која постоји у погледу упоредивости података, је веома важна, јер покрива период почетка али и интензивирања депопулације. Неповољни демографски трендови започети још средином 20. века, сада резултирају

максималним смањивањем броја становника, а као последица свега је и изузетно нарушена старосна структура. Депопулациони процеси су интензивни и опште присутни, на шта указују подаци да је 95% насеља у Србији у депопулацији, док четвртина има релативно смањење веће од 50%.

Старосно-полна структура прво као последица, а сада све више као узрок негативног односа живорођених и умрлих значајно утиче на ниво депопулације у Србији, посебно на нижим територијално-административним нивоима. Ефекти неповољне старосне структуре, пре свега женског становништва (значајно мање жена у фертилном периоду) највише утичу на континуирани пад годишњег броја живорођења. Насеља у којима доминира старо становништво и где су удели репродуктивно способног становништва мали, релативно најбрже губи становништво. Посматрано на насељском нивоу, старосна структура ће и у наредном међупописном периоду, бити значајнија детерминанта промене броја становника, него што је то стопа рађања или емиграција.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је написан у оквиру Програма истраживања Института друштвених наука за 2023. годину, који подржава Министарство науке, технолошког развоја и иновација.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Маринковић, Иван (2018а). Значај старосне структуре становништва при дефинисању мера популационе политике. *Зборник Матице српске за друштвене науке*, 167: 537–545.

Пенев, Горан (2001). *Замена генерација у Србији у периоду 1950-2000*. Становништво, год. XXXIX: 1–4.

РЗС (2003). Старост и пол. *Попис становништва, домаћинстава и станова 2002. године*. Републички завод за статистику Републике Србије. https://publikacije.stat.gov.rs/G2002/Pdf/G20024002.pdf

РЗС (2012). Старост и пол. *Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. године*. Републички завод за статистику Републике Србије. https://publikacije.stat.gov.rs/G2012/Pdf/G20124002.pdf

РЗС (2023а). Старост и пол. *Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. године*. Републички завод за статистику Републике Србије. https://www.stat.gov.rs/publikacije/publication/?p=15204

РЗС (2023б). Подаци о рођенима и умрлима 2002–2022. у Републици Србији на месечном нивоу, добијени на службени захтев. Републички завод за статистику Републике Србије.

Станковић, Владимир (2006). Опште и методолошке информације о Попису, у: Пенев Г. (ур.). *Становништво и домаћинства Србије према попису 2002. године*. Београд: РЗС – ЦДИ ИДН – ДДС.

Eurostat (2023a). *Population and population change statistics*. Statistical office of the European Union (EU). https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_and_population_change_statistics

Eurostat (2023b). *Population structure and ageing.* Statistical office of the European Union (EU). https://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php?title=Population_structure_and_ageing#Past_and_future_population_ageing_trends_in_the_EU

Marinković, Ivan (2018б). Demografska analiza razlike u smrtnosti muškog i ženskog stanovništva. *Demografija*, 15: 1–17. DOI:10.5937/demografija1815001M

Penev, Goran i Marinković Ivan (2012). Prvi rezultati popisa stanovništva 2011. i njihova uporedivost s podacima prethodna dva popisa. *Demografija*, IX: 45–67.

UN (2022). *World Population Prospects 2022: Summary of Results.* United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/wpp2022_summary_of_results.pdf.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 29. 11. 2023.
Accepted: 13. 12. 2023.

AGE-SEX STRUCTURE AND DEPOPULATION IN SERBIA: 2002–2022

by

IVAN MARINKOVIĆ
Institute of Social Sciences
Center for Demographic Research
Kraljice Natalije 45, Belgrade, Serbia
imarinkovic@idn.org.rs

SUMMARY: Based on the results of the last three censuses, the population of Serbia has decreased by almost a million inhabitants in the past two decades (2002–2022). The main reason for depopulation and its intensification in Serbia is the increasingly pronounced negative natural increase, contributing 78% to the overall decrease in the number of inhabitants. In the same period, there were more emigrations than immigrations to Serbia, an average of about 11,000 per year. The main characteristic of the changes, in the period 2002–2022, in the age-sex structure of the population is the continuation of the demographic aging and the feminization of the elderly population. The age structure emerges as a basic determinant of population dynamics because it is both the cause and the consequence of demographic trends. When it comes to changes in the age-sex structure of the population, the intense reduction should be pointed out in the female population in the reproductive age (15–49 years), which is over 400 thousand smaller in 2022 compared to 2002. Analysis of the census results shows that depopulation is generally present and that even 95% of settlements in Serbia have fewer inhabitants in 2022 than in 2002. The largest relative decrease in the number of inhabitants is in areas with a small population, where the age structure dominantly determines the intensity of depopulation. The population has been halved in every fourth settlement in Serbia, and the largest number of these settlements are in the eastern and southeastern parts of Serbia. Population growth was recorded in a few settlements, where Novi Sad (35%) and Novi Pazar (29%) should be singled out. The effects of the unfavorable age structure will continue to greatly influence the future population movement in Serbia, surpassing the importance of the fertility level and emigration. Consequently, the population extinction of many settlements and population concentration in the largest cities is expected.

KEYWORDS: population census, depopulation, natural increase, net migration, age-sex structure, settlements

Зборник Матице српске за друштвене науке / Matica Srpska Social Sciences Quarterly
LXXV, № 189 (1/2024): 81–95; Милица Весковић Анђелковић / Milica Vesković-Anđelković

UDC 314.117:314.15(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN2489081V
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен / Received: 4. 12. 2023.
Прихваћен / Accepted: 13. 12. 2023.

ЗНАЧАЈ ПОПИСА СТАНОВНИШТВА ЗА ПОЗНАВАЊЕ СОЦИО-ДЕМОГРАФСКЕ СТРУКТУРЕ СПОЉНИХ МИГРАНАТА ИЗ СРБИЈЕ

МИЛИЦА ВЕСКОВИЋ АНЂЕЛКОВИЋ
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење социологије
Чика Љубина 18–20, Београд, Србија
milica.ves@gmail.com

САЖЕТАК: Попис становништва у Србији има веома дугу традицију, још од доба кнеза Милоша, али, на самом почетку, сврха пописа није била усмерена на познавање становништва, већ на предвиђање сигурних пореских прихода државе. Након Другог светског рата, сврха пописа се мења – наиме, бројност и структуре становништва избијају у први план, те стога, поред осталог, он представља и неку врсту извора информација за доносиоце одлука. Што се тиче података о миграционој популацији, они се редовно прикупљају још од Пописа 1971. При томе, многи стандарди препоручени од стране Уједињених нација су прихваћени, али су и прилагођени овдашњим могућностима и потребама. Имајући у виду да се подаци прикупљају од чланова домаћинства, лица која нису у земљи, очекивано је мимоилажење са реалним подацима о бројности, па и структури ове групе. Међутим, анализе података прикупљених на пописима становништва представљају ваљан узорак на основу којег можемо закључити о правцима кретања и структури наших исељеника.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: попис становништва, стандардизација, демографска структура миграционе популације

УВОД

Познавање структуре становништва једне земље врло је важно за креирање сваког вида политике, било да говоримо о онима које су усмерене

на унутрашња питања или се тичу њених спољнополитичких односа. Управљање друштвом и заједницом је могуће једино ако се познаје њено становништво, те су из те перспективе статистички подаци веома важни. Подаци о виталним догађајима становништва (рађање, умирање, склапање и развод бракова као и подаци о унутрашњим миграцијама) у Србији се, почев од 1950. објављују сваке године у *Демографској статистици*. Међутим, ова драгоцена публикација услед тога што настаје на основу података из административних извора (евиденције матичара и полиције) осим виталних догађаја не обухвата податке о целокупној структури становништва. Пре свега, нема података о националној, верској, образовној и економској структури[1]. Уз то, оно што је из перспективе овог рада и најважније, недостају подаци о обележјима становништва који трајно или привремено не живе у Србији, али је сматрају матицом, те стога заслужују да буду и укључени у становништво чију структуру треба познавати. Подаци који се односе на економску и културно-антрополошку структуру становништва у овом облику редовно се прикупљају *Пописом становништва* још од 1953. године. Потребе за прикупљањем података о миграционој популацији јавиле су се касније, вероватно узроковане чињеницом одласка становништва на рад у западноевропске земље током шездесетих и седамдесетих година прошлог века. Попис становништва, уз то што резултује драгоценим подацима који нису забележени виталном статистиком има и дугу традицију која сеже још у године почетка осамостаљивања српске државе од вишевековне турске владавине. Редовно одржавање пописа становништва, дакле, не само да је важно због података које пружа, већ је и обележје одржавања дуге традиције.

Основни циљ рада јесте да укаже на значај пописа становништва за прикупљање података о миграционој популацији Србије. Премда је он важан и за познавање структуре имиграционог становништва, овде је стављен акценат на лица која у време обављања пописа становништва нису била на адреси, већ су податке о њима давали чланови њихових породица. Пре него што изнесемо анализу података са последњег Пописа становништва 2022, осврнућемо се на већ поменуту дугу традицију одржавања пописа, али и на методолошке препоруке и стандарде за прикупљање података о миграционој популацији. С обзиром на тешкоће прикупљања података о овим лицима и на непотпуност која одатле произлази, важно је разумети да закључци који се на основу њих доносе важе само за лица о којима су подаци прикупљени и не могу се генерализовати на целокупну српску емиграцију. Међутим, ови подаци су драгоцени основ за креирање државних политика и праћење потенцијалне измене структуре ове популације од стране науке.

---

[1] Републички завод за статистику сваке године објављује и *Статистички годишњак* који се односи на релевантне податке о становништву и привреди земље, региона и градова и настаје као резултат комбиновања података прикупљених редовном статистичком евиденцијом, али и са пописа становништва. Уз то објављују се и *статистички билтени* који су настали за потребе одређених служби, па тако обухватају податке о економској активности становништва, пољопривредну статистику и слично.

ПОПИС СТАНОВНИШТВА – ИЗМЕЂУ ТРАДИЦИЈЕ И ПОТРЕБЕ

Први пописи становништва у Србији датирају још од прве половине 19. века. Наиме, након споразума између Милоша Обреновића и Марашли Али-паше у јесен 1815. године, сакупљање пореза је коначно постало задатак српских власти [Јанковић 2022: 7]. „Први пут је кнез Милош наредио да се за Скупштину од 19. децембра 1815. године саставе нови спискови и да се у њима изнесе колико у ком селу или општини има свега жењених лица, за 'наредни порез' а колико мушкараца од 7 година старости и више за 'царски харач'. Спискове су саставили кнежеви за сваку кнежевину (срез) на основу података сеоских кметова" [према. Јанковић 2022: 7]. Поред људства и кућа, овај Попис је обухватио и непокретну имовину: њиве, винограде и стабла шљива. Након овог првог Пописа који је обављен 1820. године па све до пред почетак Првог светског рата, спроведено је и низ наредних, укупно 16[2] Пописа становништва [Вулетић 2012: 1] са различитим циљевима, потпуношћу и уз упитан квалитет података [Делић 2021: 35].

Према извештају изнетом у Државопису Србије издатом 1862. [према: Јанковић 2022: 9] основна сврха пописа је било давање пореза, те стога, не само да подаци који су добијени нису обухватили број жена и деце млађе од 7 година, већ нису обухваћени ни сви мушкарци. Турско становништво које је у то време, нарочито у Београду, било изузетно бројно све до фазе коначног исељавања 1862. године, није било пописано зато што се од њих није очекивало давање пореза [Јанковић 2022: 9]. Исто је било и са ромском популацијом [Делић 2021: 37]. Што се тиче жена, оне су бележене, али до 1862. без имена и других демографских карактеристика.

Током 19. века, попис становништва је обављан без неког легалног оквира. Упутства и податке које треба прикупити издавала је централна администрација непосредно пред спровођење пописа а сходно својим потребама. Тек 1884. је донесен Закон о попису људства и имовине који је за циљ такође имао да прикупи податке потребне за процену пореза, а тек узгред демографске податке. Наредни закон, Закон о попису становништва и домаће стоке усвојен је 1890. године, а коначну форму добио након амандмана и допуна 1900. Овај закон представља велики преокрет српске статистике, у смислу што је утврђено редовно обављање пописа на сваких пет година и то на дан 31. децембар за текућу годину. Први овакав попис је спроведен 1891. [Вулетић 2012: 4; Завод за статистику]. Након тога излази серија публикација која износи и тумачи податке прикупљене пописом, а 1895. године је издат и први *Статистички годишњак Краљевине Србије*, чији последњи број излази непосредно пред рат 1914. године.

---

[2] У литератури се може пронаћи да је било још два пописа становништва у 19. веку, 1837. и 1839, али према Државопису Србије [наведено према: Вулетић 2012: 1] нема поузданих доказа да су ти пописи заиста и одржани. У архиви се могу пронаћи једино пореске листе, али оне не садрже податке које би попис требало да садржи [Вулетић 2012: 1].

Без обзира на прекиде током ратних година[3], као и одступања у погледу методологије прикупљања података, можемо рећи да се попис становништва од почетка 20. века одвија редовно. Први попис становништва након Другог светског рата[4] који је обављен 1953. сматра се и претечом савременог пописа у том смислу што се становништво, његове социо-демографске карактеристике постављају као основна сврха пописивања. Након овог првог послератног пописа, обављен је попис становништва 1961. године и од тада се становништво пописује на сваких десет година, с тим што се услед објективних околности помера за наредну годину[5]. Свакако можемо рећи да су подаци прикупљени пописима становништва почевши од друге половине прошлог века врло драгоцени у смислу пружања потпуније слике о структури становништва Србије. Подаци о миграционој популацији остају непотпуни, али се редовно прикупљају од 1971, при чему се претендује на њихову апсолутну тачност услед свести о тешкоћи прикупљања ове врсте података.

ПОДАЦИ О МЕЂУНАРОДНИМ МИГРАЦИЈАМА У ПОПИСУ СТАНОВНИШТВА – СТАНДАРДИ И ПРЕПОРУКЕ

Потреба за пописом миграционе популације, посматрано на макронивоу, јавила се још од самих зачетака препознавања статистике као важног извора информација за креирање државних политика, чему сведочи и чињеница да се још на конгресу Међународног института за статистику 1891. у Бечу расправљало о неопходном укрштању података о међународним мигрантима и да је за то неопходно јасно одредити ко уопште припада овој популацији. Касније, на почетку 20. века, о овој теми се расправљало у више наврата у оквиру скупова различитих организација, нарочито у оквиру Међународне канцеларије за рад која је успостављена ради промовисања социјалне правде радника међу којима су и међународни мигранти [Kraly and Gnanasekaran 1987]. Затим је Економски и друштвени савет након настанка Уједињених нација 1948. године, укрштајући методологију прикупљања података из више држава, исказао потребу за стандардизацијом питања која се односе на ову популацију на пописима становништва. Једна од првих публикација која је као предмет имала управо стандарде пописа међународних миграната јесте Међународна миграциона статистика објављена 1953. од стране Уједињених нација [UN,

[3] Почетком 20. века, а пре Првог светског рата, попис је обављен у три наврата: 1900, 1905. и 1910. Значај овог последњег јесте што је поред породичног листа, уведен и индивидуални пописни листић – Пописница. Између два светска рата Попис је обављен само два пута 1921. и 1931. године [Републички завод за статистику, О попису: Историјат пописа].

[4] Због потреба да се у што краћем року прикупе подаци о штетама насталим услед ратних разарања, 1948. године извршен је тзв. „скраћени" попис. Услед недостатка важних података, он се не сматра претечом савременог пописа становништва.

[5] Почетком овог миленијума попис становништва је требало обавити 2001. године, али због недостатка финансијских средстава донета је одлука да се он одложи за наредну годину. Такође, последњи попис становништва је требало обавити 2021. године, међутим због пандемије вируса корона, он је обављен 2022. године [Републички завод за статистику, О попису: Историјат пописа]

2022: 1]. Након тога је публиковано више приручника који су обухватали ове стандарде, а последња је изашла 2022, управо у години последњег пописа становништва у Србији.

Основно питање које се поставља приликом разматрања стандарда јесте ко све треба да буде обухваћен пописом. Наиме, попис становништва је осмишљен за прикупљање информација о свим грађанима који чине стално становништво. Што се тиче миграционе популације, може се поставити питање да ли стално становништво укључује групу становништва које у тренутку спровођења пописа није у земљи (Прилог 1). Код групе имиграната, упитно је кога треба укључити с обзиром да се често дешава да се велики део њих затекао у земљи за време спровођења Пописа, али да се не зна колико ће дуго ту и остати.

Прилог 1. Стално становништво и миграциона популација

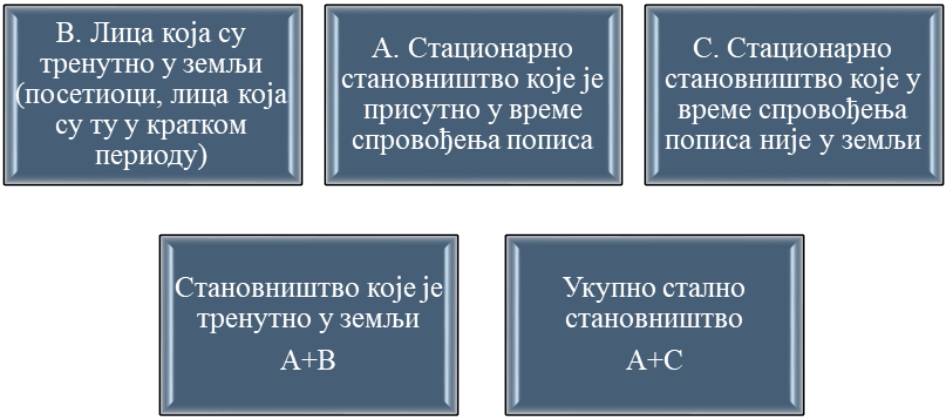

Извор: [UN, 2022].

Пошто су државе релативно слободне да саме одлуче о томе кога ће укључити у попис, очекивано је да услед непостојања јасног критеријума долази и до измене слике о становништву. Наиме, уколико становништво које нема стално боравиште у земљи пописа а затекло се на њеној територији у тренутку његовог спровођења буде пописано (сезонски радници, студенти, менаџери) мењају се бројност и структура становништва. С друге стране, уколико се искључи становништво које припада стационарном, али се не налази у земљи у тренутку пописивања, то такође утиче на измењену слику о бројности и структури становништва. Предлог Уједињених нација је да што се имиграционе популације тиче уведе јединствен критеријум да се попишу једино лица која на територији државе бораве најмање годину дана [UN, 2022: 78]. У том случају се искључује популација коју карактерише мобилност, а која се због несталности свог боравка тешко може посматрати да припада стационарном становништву, а пописивањем мења његову слику.

Попис лица која су отишла ван земље на краћи или дужи рок је, с друге стране, врло важан како због познавања становништва, тако и због државних политика које су усмерене на управљање миграцијама. Познавање стања спољних миграција, броја, структуре као и дестинације и дужине трајања одсутности ових лица, битно је посебно за земље које карактерише висока стопа емиграције. Интересовање одговорних актера за ове податке се показало приликом креирања државних политика усмерених на високообразовану популацију у смислу стварања услова и мотивације за њихов повратак, али захваљујући модерној технологији и ради успостављања сарадње на даљину [Весковић Анђелковић и сар. 2022]. Дакле, хумани капитал имиграционе популације земље све више се препознаје као озбиљан потенцијал њеног развоја. С друге стране, чињеница да дознаке у великом броју традиционално емигрантских земаља премашују удео страних инвестиција у БДП-у [Radonjić and Bobić 2021] чине да дијаспора постаје занимљива због слања новца, независно од образовне структуре њених припадника. Може се очекивати да овај прилив буде још и већи пошто последњи талас миграната чини становништво са претежно мануелним занимањима[6], које одлази углавном само без осталих чланова породице којима редовно шаље новац.

Међутим, посматрано из перспективе изазова који се намећу попису емиграционе популације чини се као да се „прикупљање података о лицима која су ван земље може изједначити са прикупљањем података о умрлим лицима у демографске сврхе. Разлог томе јесте што се не врши директно испитивање актера који се у тренутку пописа не налазе унутар националних граница. Подаци се прикупљају једино од чланова домаћинства који су остали у земљи" [UN, 2022: 78]. Прикупљање података од других лица доводи у питање поузданост и потпуност података о лицима која нису присутна,[7] те је неизоставно закључити на постојање озбиљних методолошких тешкоћа. Услед тога можемо говорити само о карактеристикама и броју ове групе лица.

У пописима становништва који су обављени након Другог светског рата, питања везана за емигрантску популацију укључена су у попис становништва, нарочито код земаља које су суочене са дугорочним трендом одлива становништва. Држећи се препорука Уједињених нација на пописном листићу су се нашла стандардизована питања која се односе на трајање одсуства, затим питања која се односе на њихове социодемографске

[6] Према резултатима анализе Уредбе за Западни Балкан, највећи број емиграната у Немачкој запошљава се у грађевинарству, око 40%. Такође, мапирани су и радници у рударству, транспорту, чистачи, радници у металној индустрији итд. [Arandarenko 2022].

[7] Ово посебно важи за дугорочне миграције када се исељавају читаве породице, а у земљи не остаје нико ко би могао да пружи информације о њима. Чак и у случају да је неко у земљи остао, може се догодити да је у међувремену преминуо, па не може дати податак о исељенику, или се лице иселило у дугом временском периоду, тако да се на његов одлазак и заборавило и не убраја се у чланове домаћинства. Може се догодити и да лице буде пријављено и више пута, уколико је пописано у породици порекла и примарној породици. У том случају, према стандардима Уједињених нација податке о том лицу пријављује домаћинство којем је припадао/ла непосредно пред одлазак у иностранство [UN, 2022: 78].

карактеристике (старост, пол, занимање, образовање, брачни статус), земљу дестинације или тренутног боравка као и питања која се односе на евентуални разлог одласка. Међутим, од укупно 119 држава чланица УН које су 2010. обавиле попис становништва, укупно 35 њих укључило је питања која се односе на емигрантску популацију. Од тога 13 земаља је поставило питање о образовном статусу, 8 о занимању, а свега 3 о брачном статусу. Укупно 32 земље су поставиле питање у вези са земљом дестинације, при чему је половина поставила питање о земљи у којој тренутно бораве, 15 земаља је укључило питање о земљи дестинације након одласка без прецизирања да ли је реч о првој или последњој дестинацији. Само је једна земља укључила питања и о првој и о тренутној земљи у којој се чланови породица испитаника тренутно налазе. Разлог одласка као посебно питање на пописном листићу нашло се код половине земаља [UN, 2022: 80–84]. Попис миграционе популације у Србији обухватио је сва наведена питања осим питања о првој и осталим дестинацијама.

На основу приказане произвољности примене стандарда и препорука у земљама Уједињених нација које су спровеле попис становништва 2010. године, можемо закључити о њиховом селективном прихватању, што даље отежава упоредивост прикупљених података на пописима у разним државама, али и отвара могућности модификације пописног листића и усвајање методологије која је најприхватљивија за земље у којима се врши попис.

ПОДАЦИ О СПОЉНИМ МИГРАЦИЈАМА СТАНОВНИШТВА ИЗ СРБИЈЕ ПРЕМА ПОПИСУ СТАНОВНИШТВА ИЗ 2022. ГОДИНЕ

Подаци о бројности, социо-демографским карактеристикама, регионима у Србији одакле становници одлазе као и о државама дестинације редовно се прикупљају на пописима становништва од 1971. године. Држећи се препорука Уједињених нација, уз прилагођавање контекстуалним условима Србије, попис становништва бележи карактеристике лица која су у време обављања Пописа из разних разлога (рад, студије, спајање породице и сл.) била одсутна, те стога не припадају сталном становништву Србије (не задовољавају критеријум уобичајеног становника места), али су пријављена као чланови домаћинства од стране пописаног лица. Такође, у ову групу су укључена и лица која припадају сталном становништву места у којем је попис вршен (воде се на датој адреси), али су у то време, опет из разних разлога, била у иностранству дуже од годину дана. Важно је напоменути да се ови подаци, као и објављене анализе никако не посматрају као бројеви који указују на обим дијаспоре Србије, већ важе једино за лица која су забележена у току Пописа 2022. Стога, анализе прикупљених података не могу се генерализовати за читаву српску емиграцију. Међутим, како и нема апсолутно тачних података бројности наше дијаспоре[8], те стога ни прецизних података о структури овог становништва, прикупљене податке можемо посматрати као добар узорак.

[8] Спекулише се да у свету живи око 5 милиона чланова српске дијаспоре [Филиповић 2012; Гречић 2010], али поуздани подаци не постоје.

Како је приказано у Табели 1 примећујемо да варира број грађана који у време одржавања пописа становништва нису били на адреси домаћинства којем припадају. Према овим подацима број одсутних лица забележених Пописом 2011. када је евидентирано је 313.411 лица [Станковић 2014] опао је у односу на податке Пописа 2002. С друге стране, на последњем Попису становништва 2022. године овај број је у односу на претходни Попис благо порастао на укупно 328.742 пописана лица [РЗС, резултат посебне обраде података прикупљених Пописом 2022].

Табела 1. Држављани Србије на раду/боравку у иностранству у периоду 1971–2022.

Држава/Године	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.	2022.
Укупно	203.882	269.012	268.943	414.839	313.411	328.742
Аустрија	40.194	62.820	67.060	87.844	70.488	64.204
Француска	27.864	33.559	22.357	27.040	20.231	16.857
Немачка	93.327	99.686	67.229	102.799	55.999	79.199
Италија	–	3.064	5.409	20.428	23.340	15.535
Швајцарска	6.723	24.990	37.441	65.751	41.008	51.346
Шведска	8.819	12.351	9.929	14.049	10.925	10.792
Земље Бенелукса	3.520	4.367	3.591	9.336	6.243	7.721
Остале евр. земље	5.025	4.478	6.099	33.317	29.297	30.091
САД	5.279	7.352	7.136	16.240	13.504	11.409
Аустралија	7.025	6.173	5.065	7.490	3.760	1.904
Канада	2.865	3.679	6.268	10.908	6.226	3.706
Остале ваневроп. земље	1.048	2.860	3.235	5.761	5.073	2.629
Непознато	2.193	3.613	28.124	13.876	7.657	2.527
Бивше југосл. републике	–	–	–	–	19.624	21.497

Извор: [Станковић: 2014; РЗС, Додатна обрада података прикупљених на Попису 2022]

Према изнетим подацима видимо да се наше становништво углавном креће ка већ устаљеним дестинацијама, те су државе Западне Европе и даље главно одредиште наше миграционе популације. Ово се објашњава као последица, с једне стране већ постојећих миграционих ланаца с обзиром да становништво из Србије масовно у ове земље одлази већ више од пола века, што умањује трошкове емиграције [Предојевић Деспић 2009; Весковић Анђелковић и др. 2022], а с друге стране и као исход миграционих политика које ове земље воде, а које су у складу са опадањем обима радног контингента њиховог становништва. Из ове групе земаља можемо издвојити Аустрију и Немачку, које се од пописа до пописа смењују на првом месту по броју наших исељеника. За разлику од резултата Пописа из 2011, када је на првом месту била Аустрија, према резултатима последњег пописа становништва то је Немачка где одлази скоро четвртина миграционе популације (24% односно 79.199 исељеника). Од прекоокеанских земаља издвајају се Сједињене Америчке Државе (3,5%), Аустралија (0,6%)

и Канада (1,1%), док се из групе земаља које не припадају Западној Европи издвајају Руска Федерација са 2.923 (0,9%) лица и Уједињени Арапски Емирати са укупно 1.723 лица (0,5%).

Посматрано према регионима, на основу Графикона 1, можемо закључити да и даље највећи удео у миграционој популацији имају исељеници из Јужне и Источне Србије. Поред високог удела у укупном миграционом становништву са уделом од 41,6%, овај регион се издваја и по високом уделу миграционе популације у њеном сталном становништву. Судећи по изнетим подацима, чини се да сваки десети становник овог региона одлучи да напусти земљу. При томе је важно нагласити да становништво из ове области има најмањи удео у укупном становништву Србије. Међутим, ови подаци не изненађују с обзиром да се понављају из пописа у попис [Станковић 2014], али би требало да буду нови аларм за неопходну ревизију државних политика усмерених на ово подручје.

Графикон 1. Удео лица која учествују у спољним миграцијама из Србије према регионима према Попису 2022. (у %)

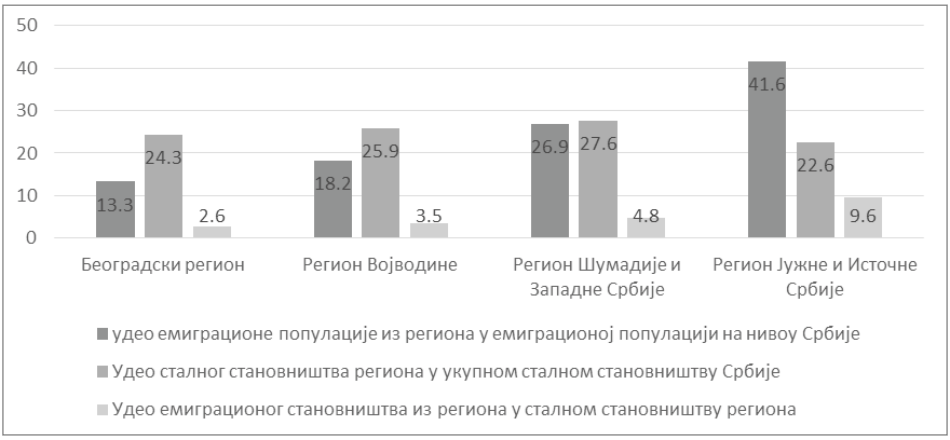

Извор: [Додатна обрада података прикупљених на Попису 2022]

Анализа прикупљених података, као што је приказано у Табели 2 указује нам на чињеницу да из земље највише одлази младо радно способно становништво које се, уз то, налази у фертилном периоду, те стога њихов одлазак оставља негативне последице у смислу утицаја на смањење бројности становништва у земљи, као и проблеме са све мање бројним радним контингентом. Дугорочно гледано, ово ће бити веома велики проблем за земљу у блиској будућности, у смислу недостатка радне снаге и проблема са пензионим фондовима. Такође, услед рапидног старења популације, ови подаци заједно са прогнозираним ниским фертилитетом [Стратегија за подстицање рађања, 2017], указују на могући проблем бриге о старим лицима у будућности. Према изнетим подацима, жене још увек имају мањи удео у миграционој популацији од мушкараца за више

од 10%, мада се показује да оне још од почетка 20. века све више одлазе и то не ради спајања породице, већ самостално [Мороквашић 2010]. Како то показују резултати истраживања из других земаља [Goriup i sar. 2015] најчешћа занимања која обављају емигранткиње јесте управо нега болесних и старих лица.

Табела 2. Велике старосне групе спољних миграната из Србије према полу, Попис 2022.

	Укупно	0–19	20–39	40–59	60+
Укупно	328.742	65.622	125.549	112.045	25.526
Мушкарци	183.011	34.079	70.530	64.696	13.706
Жене	145.731	31.543	55.019	47.349	11.820
У %					
Укупно	100	20,0	38,2	34,1	7,7
Мушкарци	100	18,6	38,5	35,4	7,5
Жене	100	21,6	37,8	32,5	8,1
У %					
Укупно	100	20,0	38,2	34,1	7,7
Мушкарци	55,7	10,4	21,5	19,7	4,2
Жене	44,3	9,6	16,7	14,4	3,5

Извор: [РЗС, Додатна обрада података прикупљених на Попису 2022]

У погледу националне припадности очекивано је да највише одлазе припадници српске националности који, према подацима приказаним у Табели 3 чине већинско становништво са уделом од 80,6%. Сходно томе, очекивано је да они чине и више од половине лица са миграционим карактеристикама. С друге стране, примећује се да је највећи удео миграционе популације у броју сталног становништва исте националности међу Албанцима, где је више од половине њих (56,7%) пријавило да поједини члан породице не живи у Србији. Након ове националне мањине, издвајају се Власи са уделом од 19,6% и Бошњаци са уделом од 11,6%. С обзиром да ове националности традиционално бележе високе стопе емиграције, податак који је добијен не изненађује.

У погледу културно-антрополошке структуре, поред националне структуре миграционе популације, тренутно су обрађени само подаци о образовању. Судећи према подацима приказаним на Графикону 2, можемо рећи да опада број лица са незавршеном основном школом, а да расте удео лица са стеченим средњим образовањем, које има и највећи удео, као и са стеченом дипломом више школе и факултета. Ово се може разумети као последица генералног повећања удела образованих у стационарном становништву, као и са израженим уделом лица са завршеним средњим образовањем што је карактеристика стационарног становништва. Уз то, можемо рећи да је ова слика и повољнија од приказане из разлога

што се питање поставља о стеченом образовању, а не образовању које је у току. Тако на пример, ако је у питању лице које је отишло на студије у иностранство, оно се води као лице са завршеном средњом школом.

Табела 3. Спољни мигранти из Србије према националној припадности према подацима из Пописа 2022.

Национал-ност	Стално становништво – укупно 6.647.003		Миграционо становништво – 328.742		
	Број становника	Удео у сталном становништву (у %)	Број мигранта	Удео у ста-новништву те националности (у %)	Удео у миграционом становништву (у %)
Срби	5.360.239	80,6	190.536	3,4	**58,6**
Албанци	61.687	0,9	34.967	**36,2**	10,7
Бошњаци	153.801	2,3	17.847	**10,4**	5,4
Бугари	12.918	0,2	1.085	7,7	0,3
Буњевци	11.104	0,2	159	1,4	0,04
Власи	21.013	0,3	4.117	**19,4**	1,3
Горанци	7.700	0,1	367	4,5	0,1
Југословени	27.143	0,4	786	2,8	0,2
Мађари	184.442	2,8	11.954	6,0	3,6
Македонци	14.767	0,2	356	2,4	0,1
Муслимани	13.011	0,2	920	7,0	0,3
Немци	2.573	0,04	369	**12,5**	0,1
Роми	131.936	2,0	531	0,4	0,2
Румуни	23.044	0,4	147	0,6	0,04
Руси	10.486	0,2	531	4,8	0,2
Русини	11.483	0,2	306	2,6	0,1
Словаци	41.730	0,6	2.968	6,9	0,9
Словенци	2.829	0,04	146	4,9	0,04
Украјинци	3.969	0,06	93	2,3	0,03
Хрвати	39.107	0,6	1.518	3,7	0,5
Црногорци	20.238	0,3	442	2,1	0,1
Регионална припадност	11.929	0,2	378	3,0	0,1
Остали	21.643	0,3	2.410	10,0	0,7
Нису се изјаснили	136.198	2,1	8.243	5,7	2,5
Непознато	322.013	4,8	38.578	10,7	11,7

Извор: [РЗС, Додатна обрада података прикупљених на Попису 2022]

Графикон 2. Спољни мигранти из Србије према образовању (Попис 2011. и 2022)

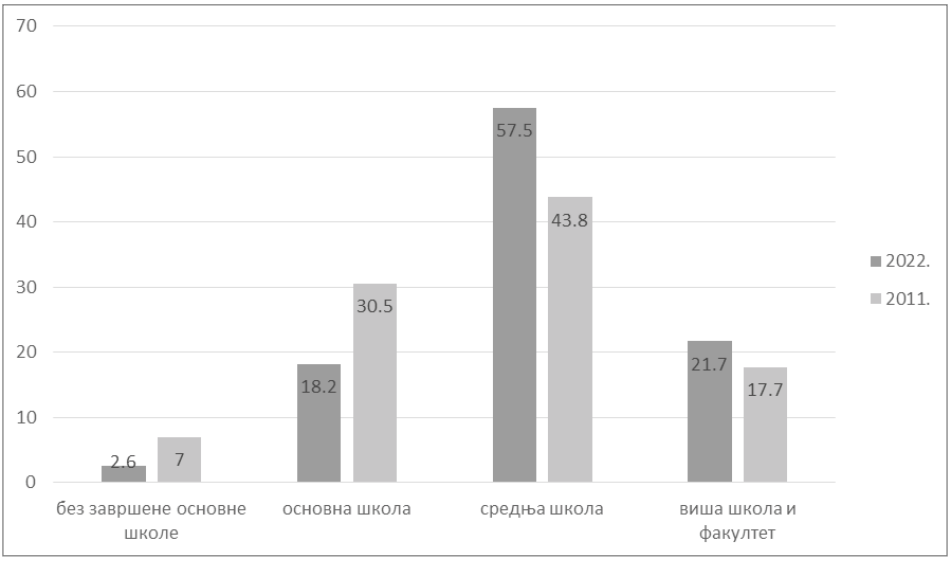

Извор: [РЗС, Додатна обрада података прикупљених на Попису 2022; Станковић 2014]

У току ове прве обраде података прикупљених на Попису становништва 2022. нису издвојена лица са стеченом титулом доктора наука, нити су издвојени подаци о структури ни високообразованог ни целокупног миграционог становништва. Судећи према другим истраживањима у којима се процењује значајан број наших научника у свету (Гречић 2010; Филиповић 2012), подаци о регистрованим научницима, земљама дестинације и научним областима су од посебног значаја за научни, технолошки и друштвени развој земље.

ЗАКЉУЧАК

Процес спољних миграција становништва Србије праћен је у континуитету током пола века са пресецима на сваких десет година на колико се, уз изузетке, обавља попис становништва. Сумарно, можемо рећи да се одлазак становника у иностранство мењао у обиму, као и у погледу забележених структурних карактеристика контингента спољних миграната из Србије, али су се и неке тенденције емиграције одржале. Овде се првенствено мисли на правац кретања – европске државе, пре свега Немачка, Аустрија, Италија и Швајцарска, почевши од првог одласка тзв. „гастарбајтера" и даље су главне дестинације нашег народа. При томе се показује актуелност и неких нових дестинација попут Канаде која постаје популарна од почетка овог века. Примећује се, међутим, опадање броја наших лица у Аустралији што разумемо као последицу актуелности строгих здравствених мера током пандемије корона вируса, што не само да је

утицало на мањи број нових исељеника у ову земљу, већ и већи број повратника. Иако у табели у тексту није приказано, према подацима Пописа становништва 2022, Уједињени Арапски Емирати постају привлачна дестинација, па је тамо отишло укупно 1.723 лица, што је у складу са глобалним миграционим трендом [IOM, 2022].

Структурне промене миграционе популације прате промене структуре стационарног становништва. Тако, према приказаним подацима, све је мањи удео необразованог контингента у популацији спољних мигранта из Србије, што је једнако случај и са његовим опадањем у популацији стационарног становништва. Према националности, највећи је удео Срба, што је и очекивано с обзиром да су Срби већина. Податак о већој мобилности албанског и бошњачког становништва последица је дуге традиције миграције ових националних група из Србије. У раскораку са сликом стационарног становништва стоји полна структура, па је женâ за око 10% мање од мушкараца, али се то разуме као последица успорене феминизације миграција на овим просторима с једне стране, и изостанка података о одласку наших жена на период од три месеца из разлога што тај период не одговара стандардима прикупљања података. Оно што забрињава јесте разилажење старосне структуре миграционог и стационарног становништва. Док је старосна структура становништва у Србији све неповољнија, подаци указују да из земље одлазе управо лица из радног и фертилног контингента. Такође, према подацима највећи удео у становништву ван земље имају лица која потичу из најмање насељеног региона земље – Источне и Јужне Србије. Размимоилажење у погледу старосних структура разумемо као последицу потребе младих, радно способних и лако прилагодљивих људи да мењају место боравка зарад боље плаћених послова и боље друштвене климе. Пражњење јужног и источног дела земље разумемо као праћење миграционих ланаца ради умањења трошкова емиграције – из ових делова земље потиче већина тзв. „гастарбајтера", те стога потенцијални мигранти имају подршку ако се одлуче на миграције. Међутим, ови подаци треба да буду и аларм за доносиоце одлука у погледу креирања политике за ревитализацију становништва посебно у наведеним регионима.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Весковић Анђелковић, Милица; Мирјана Бобић и Стефан Јанковић (2022). *Ризици и шансе савремених миграција*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Гречић, Владимир (2010). *Српска научна дијаспора*. Београд: Институт за међународну политику и привреду.

Јанковић, Мирослав (2022) *Пописи становништва у Кнежевини Србији (1815–1882).* Београд: Републички завод за статистику.

Мороквашић, Мирјана (2010). Феминизација миграција. *Становништво*, 2: 25–52.

Предојевић Деспић, Јелена (2009). Мигрантске мреже: незаобилазна перспектива у проучавању савремених миграција. *Sociološki pregled*, 2: 209–229.

Република Србија, Републички завод за статистику, *Додатна обрада података прикупљених на Попису 2022*.
Станковић, Владимир (2014). *Србија у процесу спољних миграција*. Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији, Београд, Републички завод за статистику.

Arandarenko, Mihail (2022). Migration, Skills and The Labour Market. In: Danilo Vuković (ed.), *Human Development in Response to Demographic Change*, Belgrade: UNDP.
Filipović, Jovan (2012). *Management of a Diaspora Virtual University as a Complex Organization, Serbian Diaspora Virtual University: An Emerging Leadership of a Nation*. Saarbrücken: Lambert Academic Publishing.
Goriup, Jana; Jadranka Stričević i David Haložan (2015). Sociološki pogled na migracije medicinskih sestara. *Sociološki diskurs*, 9: 5–20.
IOM (2022). *World Migration Report*, Geneva: IOM.
Kraly, Ellen Percy and K. S. Gnanasekaran (1987). Efforts to improve international migration statistics: a historical perspective. *International Migration Review*, XXI(4): 967–995.
Radonjić, Ognjen and Mirjana Bobić (2021). Brain Drain Losses – A Case Study of Serbia. *International Migrations*, 59: 5–20.
United Nations. *Handbook on Measuring International Migration through Population Censuses*, 2022, New York: United Nations.
Vuletić, Aleksandra (2012). *Censuses in 19th century Serbia inventory of preserved microdata*. Rostok: Max Planck Institute for Demographic Research.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

Влада Републике Србије (2017). Стратегија подстицања рађања. Доступно на: https://www.minbpd.gov.rs/strategija-podsticanja-radjanja/. Приступљено: 28. 11. 2023.
Делић, Нино (2021). *Историјска статистика српског народа од половине 19. века до почетка Првог светског рата. Демографске, друштвене и привредне прилике*, докторска дисертација. Доступно на: https://nardus.mpn.gov.rs/handle/123456789/19020. Приступљено: 24. 11. 2023.
Република Србија. Републички завод за статистику, *Историјат*. Доступно на: https://www.stat.gov.rs/o-nama/history/. Приступљено: 24. 11. 2023.
Република Србија. Републички завод за статистику, *О попису: Историјат пописа*, Доступно на: https://popis2022.stat.gov.rs/sr-cyrl/0-popisi/. Приступљено: 24. 11. 2023.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 4. 12. 2023.
Accepted: 13. 12. 2023.

THE IMPORTANCE OF THE POPULATION CENSUS FOR UNDERSTANDING THE SOCIO-DEMOGRAPHIC STRUCTURE OF EXTERNAL MIGRANTS FROM SERBIA

by

MILICA VESKOVIĆ-ANĐELKOVIĆ
University of Belgrade
Faculty of Philosophy
Departmens of Sociology
Čika Ljubina 18–20, Belgrade, Serbia
milica.ves@gmail.com

SUMMARY: The population census in Serbia has a long tradition, dating back to the era of Prince Miloš. However, initially, its purpose was not directed towards understanding the population but rather predicting the state's certain revenue from taxes. After the Second World War, the census's purpose changed. Namely, the number and structure of the population came to the forefront. Thus, among other things, it represents a source of information for decision-makers. Regarding data on migration populations, they have been regularly collected since the 1971 Census. Many standards recommended by the United Nations have been accepted but adjusted to local capabilities and needs. Considering that data is collected from household members who are in the country, not from emigrants, discrepancies in the actual numbers and structure of this group are expected. However, analyses of data collected in population censuses represent a valid sample based on which one can conclude about the directions of movement and the structure of emigrants.

KEYWORDS: population census, standardization, demographic structure of migration population

Зборник Матице српске за друштвене науке / Matica Srpska Social Sciences Quarterly
LXXV, № 189 (1/2024): 97–111; Даница Шантић / Danica Šantić

UDC 314.117:314.15(497.11)
https://doi.org/10.2298/ZMSDN2489097S
ОРИГИНАЛНИ НАУЧНИ РАД
Примљен / Received: 1. 2. 2024.
Прихваћен / Accepted: 12. 2. 2024.

СТАЊЕ И КОМПЛЕКСНОСТ МИГРАЦИОНИХ ФЕНОМЕНА У РЕПУБЛИЦИ СРБИЈИ ПРЕМА ПОДАЦИМА ПОПИСА СТАНОВНИШТВА 2022. ГОДИНЕ

ДАНИЦА ШАНТИЋ
Универзитет у Београду, Географски факултет
Студентски трг 3/3, Београд, Србија
danica.santic@gef.bg.ac.rs

САЖЕТАК: Праћење миграционих трендова од суштинског је значаја за ефикасно управљање овим феноменом, посебно у смислу остваривања позитивних ефеката миграција на социо-економски и свеукупни развој једне територије. Основне карактеристике миграционих трендова у Србији се јављају као последица политичких и социо-економских догађаја последњих деценија, који су, посредно или непосредно, утицали на исељавање у иностранство, пораст међурегионалних миграција, концентрацију радно и репродуктивно способног и образованог становништва у највећим регионалним центрима, првенствено у Београду и Новом Саду, и др. Подаци пописа становништва 2022, године који се односе на миграционе феномене указују на повећање дистанце просторне покретљивости у оквиру Србије, преовлађивање женског становништва у миграцијама и значајнији пораст досељавања лица рођених у иностранству. Значајно је нагластити да, иако попис не може бити једини извор података о миграцијама, због методолошких ограничења и непотпуног обухвата, пружа добру основу за даља, сложенија истраживања миграционих система и процеса, који су од суштинског значаја за одређивање праваца будућег развоја и проналажење механизама за управљање миграцијама као значајног елемента у стратегијама одрживог демографског и просторног развоја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: миграције, подаци, развојни документи, попис 2022, Република Србија

Миграције становништва представљају један од најзначајнијих глобалних изазова са којима се свет суочава. Иако је просторна мобилност трајна појава људске историје, миграције представљају једно од најважнијих и најургентнијих глобалних, регионалних и националних питања у првој половини 21. века. Број миграната се повећава, а миграциони токови постају комплекснији и променљивији. Такође, са све већом диверзификацијом друштва, повећава се број могућности и изазова, односно бенефита и препрека које доносе миграциона кретања. Самим тим се управљање овим феноменом намеће као једна од најзначајнијих тема савременог друштва.

Ефикасно управљање миграцијама треба да омогући боље праћење кретања људи уз доступне поуздане и ажуриране податке, стварање услова за смањење ирегуларних токова људи, бољу интеграцију миграната у друштво и бољу заштиту права миграната [Шантић и Ланговић 2023]. Доносиоцима одлука су потребни поуздани подаци и информације како би креирали мере и активности и дали одређене смернице у циљу ефикаснијег управљања миграционим токовима. Релевантни подаци високог квалитета су од суштинског значаја за пројектовање, имплементацију и процену политика које могу да генеришу значајне економске и социјалне бенефите, како за земље порекла и дестинације, тако и за саме мигранте.

Упркос распрострањеном консензусу о значају података за ефикасно управљање миграцијама, доступност релевантних и поузданих података је и даље веома ограничена. У већини светских држава, пре свега оних у развоју, још увек недостају поуздани подаци о основним обележјима миграната, потом подаци о условима у земљама порекла и транзита, мотивацији за миграцију и утицају који мигранти имају у земљама дестинације. Оскудни подаци, као и њихова недовољна и/или неадекватна интерпретација, омогућавају развој и утемељење митова и предрасуда, који обликују јавне дебате о овом феномену [De Hass 2023].

Миграције имају кључну улогу у економском развоју, образовању и свеукупној друштвеној мобилности. Дознаке радника миграната које шаљу породици или пријатељима у државе порекла представљају значајан извор прихода у многим земљама у развоју. Миграције имају и политичке импликације, од управљања границама до учешћа и интеграције на тржишту рада. Из тог разлога ова проблематика јесте честа тема дијалога и дискусија на међународним самитима, као и у документима која из њих касније проистичу.

РАЗВОЈНИ ДОКУМЕНТИ ЗНАЧАЈНИ ЗА УПРАВЉАЊЕ МИГРАЦИОНИМ КРЕТАЊИМА

Најзначајнији развојни документи на глобалном нивоу који третирају миграциону проблематику јесу Њујоршка декларација о избеглицама и мигрантима [2016], Глобални договор о безбедним, уређеним и регуларним миграцијама и Глобални договор о избеглицама [2018], као и, делимично, Миленијумска декларација [2000–2015] и Агенда за одрживи развој

до 2030. године. Управо је и прикупљање података о миграцијама усклађено са Агендом 2030, односно Циљевима одрживог развоја и Глобалним договором о безбедним, уређеним и регуларним миграцијама.

Посвећеност Агенде 2030 да „нико не буде заборављен" (*no one left behind*) има значајне импликације на прикупљање података о миграцијама. Идеја је да кроз разврставање података према миграционим обележјима и статусу, креатори политика, цивилно друштво и шира јавност прате исходе циљева одрживог развоја и за мигранте и за аутохтоно становништво, чиме се омогућава процена релативног успеха националних развојних политика. У циљу одрживог развоја под бројем 17.18 позивају се државе да ојачају изградњу капацитета подршке земљама (у развоју) значајно повећајући доступност висококвалитетних, благовремених и поузданих података (према полу, старости, етничкој припадности, миграционом статусу, приходима и другим карактеристикама релевантним у националним контекстима). У циљу 10.7 указује се да је неопходно омогућити уредну, безбедну, редовну и одговорну миграцију и мобилност људи, укључујући спровођење планираних и добро спровођених миграционих политика. Поред тога, постоји неколико циљева који укључују миграцију, као што је циљ 3ц (ублажавање емиграције здравствених радника у земљама у развоју), циљ 4б (обезбеђивање стипендија за студирање у иностранству), циљеви 5.2, 8.7 и 16.2 (борба против трговине људима), циљ 8.8 (поштовање стандарда рада за раднике мигранте) и циљ 10ц (смањење трошкова преноса дознака). Трећа група циљева су они који, иако се не односе директно и искључиво на миграцију, имају утицај на овај процес, укључујући циљеве који се односе на здравље, образовање, смањење сиромаштва и друштва без конфликата. Све наведено пружа мапу пута за остваривање циљева одрживог развоја са акцентом на миграционим феноменима [Шантић 2022].

Генерална скупштина Уједињених нација је у децембру 2018. године ратификовала Глобални договор о безбедним, уређеним и регуларним миграцијама. Истовремено је успостављена и Мрежа Уједињених нација о миграцијама (United Nations Network on Migration, UNNM) у циљу боље координације између држава чланица у имплементацији Глобалног договора. Још један значајан елемет који је произашао из овог документа јесте и Миграциони хаб, који је покренут у марту 2021. године, како би се успоставила виртуелна платформа за креирање заједнице у којој корисници могу да деле знање о миграцијама и идентификују добре праксе и иницијативе.

Глобални договор је сачињен у складу са потциљем 10.7 Агенде 2030. у којој су се државе чланице обавезале да ће сарађивати на међународном нивоу како би олакшале сигурне, уредне и регуларне миграције. Договор је креиран да подржи међународну сарадњу у управљању међународним миграцијама, омогући државама да изаберу најефикасније политике за решавање хитних питања у вези са међународним миграцијама и флексибилност за имплементацију препорука на основу израђених миграционих профила. Истовремено, поред овог документа, ратификован је и Глобални

договор о избеглицама, који пружа оквир за побољшање одговора широм света на потребе избеглица и постизање расподеле одговорности за ово питања међу свим чланицама Уједињених нација. Глобални договор о миграцијама и Глобални договор о избеглицама су веома различити инструменти за управљање миграционим токовима. Глобални договор о миграцијама представља нову основу за третирање миграционе компоненте, јер се базира на консензусу већине држава света о политикама према миграцијама, тематици која није до сада била предмет споразума. С друге стране, Глобални договор о избеглицама представља иновативни приступ који је уклопљен у осетљив међународни оквир.

Државе које су прихватиле Глобални договор о миграцијама, обавезале су се да квалитетним управљањем миграцијама допринесу постизању позитивних развојних резултата и то пре свега кроз циљ 1 у којем се указује на значај прикупљања и коришћења тачних и разврстаних података, као основе за политике засноване на доказима, циљ 2 пледира на ублажавању узрока миграција, у циљу 6 се третирају економске/радне миграције и услови рада, циљ 15 указује на значај приступа основним услугама за мигранте, док циљ 19 наглашава неопходност стварања услова за мигранте да у потпуности допринесу одрживом развоју у свим земљама [Шантић 2022].

Упркос изазовима, постигнут је одређени напредак ка остваривању циљева одрживог развоја, као и на тему специфичних питања миграција и расељавања у два глобална договора: о миграцијама и о избеглицама. Међутим, иако се чини да у савременом свету постоји „преоптерећеност информацијама", када је истраживање миграционих феномена у питању, брзо ширење дезинформација утиче на јавни дискурс као никада до сада, чинећи важнијим него икада да се обезбеди да креатори политика имају приступ научно заснованим и поузданим подацима поткрепљеним анализама и истраживањима [IOM (International Organization for Migration), 2022]. С тим у вези неопходно је нагласити важност доступних и ажурираних података о миграцијама и то због тога што: поуздани подаци омогућавају укључивање свих миграната у доношење политика, омогућавају истицање доприноса миграната и неопходни су да би се пратио напредак, али треба нагласити и да се произвођачи и корисници миграционих података суочавају са изазовима [UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs), 2023].

МОГУЋНОСТ ИСТРАЖИВАЊА МИГРАЦИЈА НА ОСНОВУ ПОСТОЈЕЋИХ ИЗВОРА ПОДАТАКА

У већини дискусија о миграцијама полазна тачка јесу бројеви. Разумевање промена у обиму, интензитету и динамици миграционих кретања, нових трендова и демографских изазова, везани су за глобалне друштвене и економске трансформације, а у функцији су разумевања света који се мења, а у којем планирамо будућност [IOM, 2022]. Расположивост и упоредивост статистике миграција представљају најзаступљеније и најком-

плексније питање везано за могућност изучавања овог феномена. Док се национални заводи за статистику суочавају са вишеструким изазовима прикупљања и производње релевантних, правовремених и тачних података о миграцијама, корисници, укључујући министарства, међународне и невладине организације, академију и широ јавност могу да се суоче са питањима о анализи и примени података о овом феномену. С тога су неопходни напори за решавање оба скупа изазова [UNDESA, 2023].

Међународни статистички извори у највећој мери се односе на податке које прикупљају земље пријема (пописи и регистри становништва, подаци имиграционих служби, органа задужених за прихват избеглица, итд.), потом база података статистичке агенције Европске уније – ЕУРОСТАТ, а од великог значаја су и подаци међународних организација, као што су Уједињене нације, пре свега Високог комесаријата за избеглице и Међународне организације за миграције.

У Републици Србији, Закон о управљању миграцијама, предвиђа успостављање јединственог система прикупљања, организовања и размене, као и заштите података који су неопходни за управљање миграцијама [Закон о управљању миграцијама, 2012]. И поред тога, напредак у овом сегменту је још увек спор с обзиром да се подаци прикупљају из шест националних извора, од чега су пет административни извори (Министарство унутрашњих послова, Комесаријат за избеглице и миграције, Национална служба за запошљавање, Министарство спољних послова и база CROSO), а шести представља статистички извор (Републички завод за статистику), заснован на Попису становништва односно анкетама домаћинстава које се спроводе на узорку домаћинстава односно укупне популације.

Основни подаци о миграцијама становништва Републике Србије могу се добити из пописа становништва (Републички завод за статистику – РЗС). Пописи становништва, и поред методолошких ограничења и непотпуног обухвата и даље представљају веома значајан извор информација о динамици и правцима кретања мигрантске популације у вишедеценијском периоду, као и о њиховим структурним обележјима. Емпиријска грађа о спољним миграцијама прикупљена у пописима у раздобљу 1971–2022. године представља важан извор информација с обзиром на чињеницу да не постоје свеобухватни и поуздани извори података о дијаспори Републике Србије, те да пописи становништва пружају податке о једном њеном сегменту, тј. о радним мигрантима и члановима њихових породица у иностранству (пре свега пописи 1971–1991). Поред тога, у попису становништва 2011. године прикупљани су подаци и о студентима на школовању у иностранству (уколико се не враћају свакодневно, односно недељно у Србију), као и о лицима која из осталих разлога бораве у иностранству (стручно усавршавање, боравак у гостима, на лечењу, похађање средње школе и слично). Ограничења се односе, пре свега, на праћење међународних миграција, односно на пописивање лица на раду/боравку у иностранству и њиховом повратку у земљу порекла. Из тог разлога се користе допунски извори података међународних организација и статистичких

служби, и то, пре свега, за праћење броја грађана Србије у иностранству, броја избеглих и расељених лица, као и других података.

Министарство унутрашњих послова (МУП) надлежно је за евиденцију промене пребивалиштва, односно пријаве и одјаве пребивалишта, регистрацију повратника према споразуму о реадмисији, спровођење поступка азила и добијања држављанства, праћење података о странцима, односно лицима која немају држављанство, а бораве на територији Републике Србије. Комесаријат за избеглице и миграције (КИРС) прикупља, обједињује и анализира податке и показатеље који се односе на управљање миграцијама; на извештавање о имиграцији и емиграцији; на израду и редовно ажурирање миграционог профила Републике Србије; старање о доступности информација од значаја за миграциона питања, као и друге послове одређене законом. Такође, преко Канцеларије за реадмисију на Аеродрому „Никола Тесла" прикупљају се подаци о броју повратника држављана Републике Србије према споразуму о реадмисији. КИРС обезбеђује материјалне услове за прихват тражилаца азила и привремени смештај лицима којима је одобрено право на азил у складу са прописима којима је уређена област управљања миграцијама. Министарство за рад, борачка и социјална питања и Национална служба за запошљавање поред радних/економских миграција, запошљавања странаца, посебан акценат ставља на бригу и заштиту рањивих категорија у мигрантској популацији, пре свих деце/малолетника без пратње, као и избеглица и интерно расељених лица који су корисници система социјалне заштите [Шантић 2022].

Поред тога, редовна статистичка евиденција о пресељавању пружа увид у појединачне догађаје пресељавања унутар граница Републике Србије, односно сталне миграције које се одвијају из садашњег места сталног становања у друго место, са намером да се лице стално настани. Подаци о пресељавању становништва (досељени и одсељени) у Републици Србији представљају резултат редовног статистичког праћења ове појаве на нивоу републике, успостављеног 1988. године, а за прву референтну годину узима се 1991. година од када се подаци публикују у току сваке календарске године. Ово годишње истраживање обухвата демографске и друге карактеристике лица (пол, старост, образовни статус, економску активност и др.) која су променила пребивалиште, односно трајно се преселила из свог досадашњег места сталног становања у друго место унутар граница Републике Србије. Подаци о мигрантима се приказују на нивоу општина, области и државе. На основу ових података обезбеђује се квантитативно и квалитативно праћење и проучавање унутрашњих миграција.

Препоруке Уједињених нација наглашавају значај регистра становништва као механизма за континуирано евидентирање селектованих информација о сваком сталном становнику земље или региона, што омогућава утврђивање ажурираних информација о величини и карактеристикама становништва у одабраним временским периодима. Успостављање Централног регистра становништва (ЦРС) има за циљ успостављање једин-

ствене, централизоване и поуздане базе података о становништву у електронском облику који су последњи преузети из изворних службених евиденција. Стога се може закључити да регистар становништва представља детаљан скуп података о свим становницима (аутохтоним и досељеним) на једној територији. Поред тога, Адресни регистар садржи податке о називима улица и кућним бројевима и један је од кључних државних регистара поред Централног регистра становништва, Регистра привредних друштава и Регистра непокретности. Главна сврха регистра становништва је да се добије прецизна идентификација сваког појединца, као и да пружи збирне податке о целокупној популацији, што омогућава спровођење и праћење широког спектра јавних политика управљања и планирања. Регистар становништва је, такође, користан у статистичке сврхе: може се користити за процену величине популације и њене социо-демографске структуре у одређеном тренутку, као и промене становништва и његових различитих компоненти. Штавише, ако је систем у потпуности оперативан за континуирано евидентирање промена адресе, регистар је основни извор података о миграцијама [Шантић 2022].

Анкета о радној снази (АРС) је истраживање којим се, на случајно изабраном узорку домаћинстава, прикупљају подаци о основним карактеристикама радне снаге, како би се на основу тих информација оценио обим укупне радне снаге у Републици Србији. Од јануара 2021. године, Анкета о радној снази се спроводи на основу и у складу са новом Уредбом Европског парламента и Савета. Уведена су нова питања, а нека постојећа су преформулисана како би се адекватније испитала кретања на тржишту рада и прецизније утврдио статус појединаца и његове карактеристике. Један од нових сегмената у АРС је идентификовање имиграната друге генерације и анализа њиховог положаја на тржишту рада. Такође, међу најважнијим питањима која су уведена налази се и оно о држави рођења оца и мајке, за лица старости до 74. године, која могу расветлити одређене миграционе феномене. Ипак, увођење новог миграционог модула са сетом питања у Анкету о радној снази, допринело би добијању поузданијих података о миграционим токовима и структурама миграната [РЗС, 2022б].

Специјално креиране анкете о миграцијама могу пружити истраживачима могућност избора детаљнијих питања, која могу боље идентификовати популацију миграната (на пример, унутрашњи или међународни), допринети проучавању различитих типова миграција (радне/економске, породичне, циркуларне, повратне и др.) и поспешити разумевање миграционих процеса (узрока и последица миграција). Специјално креиране анкете за потребе истраживања миграција су широко коришћене у циљу превазилажења недостатка података о миграцијама, осмишљене су тако да дају систематске и структуриране податке, да на квантитативан начин опишу одабране аспекте проучаване популације, али и да пруже описе широког спектра тема, између осталих, о првој и другој генерацији мигранта и процесима њихове економске, социјалне и политичке интеграције [Salamońska 2022]. Републички завод за статистику је истовремено уз попис становништва 2022. године, креирао специјалну анкету у циљу истраживања

о држављанима Србије који живе у иностранству. Сврха спровођења овог истраживања јесте добијање што потпуније слике о бројности и основним демографским, миграционим и образовним карактеристикама грађана у иностранству.

Употреба интернет технологија у свакодневном животу значајно је повећана последњих година, па је, у складу с тим, све већи број истраживача који своје интересовање усмеравају ка томе како друштвени медији као што су Facebook, Instagram, X и/или LinkedIn мењају друштвену реалност и потенцијално олакшавају развој иновативних истраживачких метода. Интернет може бити коришћен и за истраживање у домену миграција становништва кроз анализу друштвених мрежа или посматрање понашања репрезентативног узорка (групе које окупљају припаднике дијаспоре и сл.). Вештачка интелигенција (АИ) има значајан потенцијал да направи револуцију у начину на који државе и међународне организације теже управљању међународном миграцијом. АИ се користи или се може користити за проверу идентитета, граничну безбедност и контролу, као и анализу података о подносиоцима захтева за визе и азил [Beduschi 2021].

МИГРАЦИЈЕ НА ОСНОВУ ПОДАТАКА ПОПИСА 2022.[1]

Поред свега наведеног, пописи становништва, са одређеним методолошким ограничењима и непотпуним обухватом и даље представљају веома значајан извор информација о динамици и правцима кретања мигрантске популације у вишедеценијском периоду, као и њиховим структурним одликама. Попис становништва, домаћинстава и станова, који спроводи Републички завод за статистику, укључује питања о миграцијама, као што су: место рођења, држављанство и место сталног боравка. Међутим, попис становништва нема потпуни обухват популације мигранта, а подаци су недовољно рашчлањени и споро се дистрибуирају. Подаци о просторној покретљивости становништва у пописима су прикупљени на основу питања о родном крају (пописи 1948, 1953. и 1961) односно на основу питања о месту рођења, месту ранијег становања и години досељења у место становања за сва лица која су се селила (пописи почев од 1961). Код првог питања се врши поређење између садашњег (тј. из времена пописа) места становања и родног краја сваког лица, а код остала два питања поређење између садашњег места становања и места у коме је лице боравило пре тога.

У Попису становништва, домаћинстава и станова 2022. године идентификовање миграционих карактеристика и трендова у Републици Србији је могуће на основу података о месту рођења, као core topic, односно основном миграционом обележју према међународним препорукама, потом питања да ли лице непрекидно од рођења живи у месту сталног становања

[1] Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. године није спроведен на територији АП Косово и Метохија.

(аутохтоно и досељено становништво), као и о држављанству као посебном правном односу између државе и појединца оствареног рођењем, пореклом, пријемом или на основу ратификованог међународног уговора. У међународним препорукама за попис становништва, домаћинстава и станова држављанство се такође сматра основним обележјем (core topic). Питања о имиграцији (унутрашњој и међународној) третирана су кроз питања: да ли се лице доселило у место пописа из другог места у Републици Србији или из друге државе, када се лице доселило и главни разлог досељења (посао, школовање, породични разлози, принудно пресељавање). Подаци о повратним миграцијама су овим пописом становништва свеобухватнији и детаљнији, а добијају се одговором на питања: да ли је лице икада живело/боравило ван Републике Србије непрекидно годину дана или дуже (основно обележје), у којој држави и колико дуго, као и шта је главни разлог повратка/досељења у Републику Србију (посао, школовање, породични разлози, повољнији услови за живот, принудно пресељавање, повратак након стицања пензије, друго). У попису 2022. године третирано је питање и о принудном типу миграција, које се односи на интерно расељена лица и то да ли је лице расељено из АП Косово и Метохија после 24. марта 1999. године, одакле и када је расељено? [РЗС, 2022а].

Коначни резултати Пописа становништва, домаћинстава и станова 2022. године о основним миграционим карактеристикама становништва Републике Србије по општинама и градовима, садрже податке о броју аутохтоног и досељеног становништва, месту рођења и држављанству. За досељено становништво дати су и подаци о подручју са којег се лице доселило, периоду досељења и полу. Према резултатима Пописа 2022,[2] аутохтоно је 53,5% становништва, док је досељених 46,5%. што је највећи удео досељених од пописа 1948. године. Посматрано по регионима, Београдски регион има више досељеног становништва и то 51,6% у односу на 48.4% становништва које од рођења станује у овом региону. У осталим регионима већи је удео аутохтоног становништва и то у региону Војводине 53% према 47% досељених, у региону Шумадије и Западне Србије 56% према 44% и највише у региону Источне и Јужне Србије од чак 56,6% према 43,4%.

Анализа података о подручју са којег се лице доселило указује да су највише заступљена пресељавања између области (16,5% досељених), што указује на транзицију миграција и промену миграционих образаца, с обзиром да се дистанца још више повећава у односу на претходне попише, и то од доминантног пресељавања на краће дистанце, односно локалних миграција (до 80-их година 20. века), потом између општина исте области (до почетка 21. века) и данас између различитих области. Удео лица досељених из другог насеља исте општине је у попису 2022. године износио 10,9%, досељених из друге општине у истој области 7,2%, док је досељених из иностранства (бивших република СФРЈ и других држава)

[2] Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. године није спроведен на територији АП Косово и Метохија.

Графикон 1. Аутохтоно и мигрантско становништво у % (1948–2022)

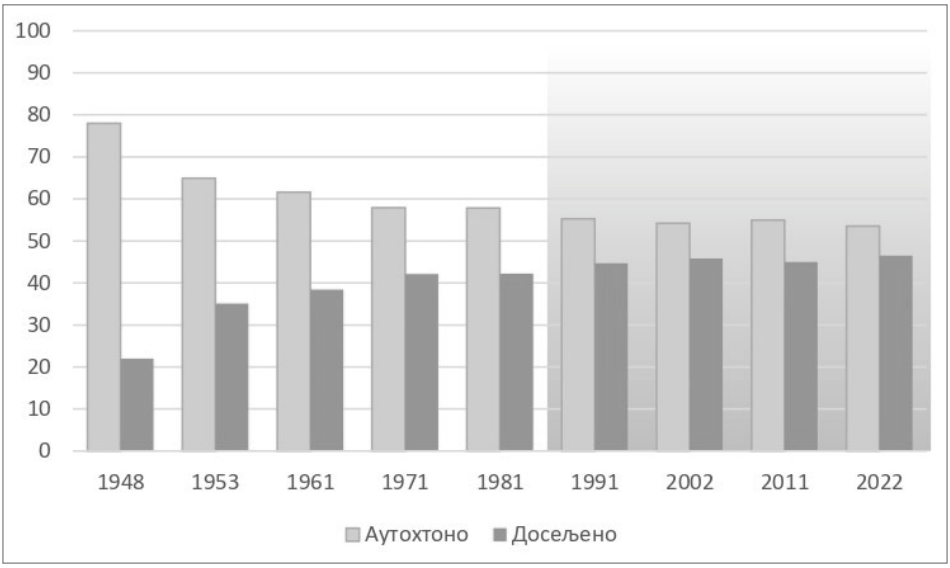

Извор: [РЗС, 2023]

износио укупно 11,5%. Поређење са подацима пописа 2011. године указује да, иако су пресељавања између различитих области и даље доминантан облик миграција, дошло је до опадања њиховог интензитета и то за 11,3%, а смањен је и број досељених из бивших република СФРЈ и то за готово 142.000 лица или 20,6%. До значајног повећања дошло је у категорији лица која су се доселила из других држава и то за више од 138.000 лица односно 2,5 пута више у односу на претходни попис. Највише лица је учествовало у локалним миграцијама између насеља исте општине у региону Шумадије и Западне Србије, а најмање у региону Београда. Међуопштинске миграције у оквиру исте области су најзаступљеније у региону Шумадије и Источне Србије, а миграције из друге области у региону Београда. Највише досељених из иностранства је у региону Војводине, међу којима су доминантна лица досељена из република бивше СФРЈ, док се лица из других држава у највећем броју досељавају у регион Београда [РЗС, 2023].

Области у Србији са више досељеног него аутохтоног становништва налазе се у региону Северна Србија (који обухвата регион Војводине и Београдски регион) и обухватају Сремску област са 50,6% досељеног становништва, Београдску са 51,6% и Јужнобачку област са 53% досељених. С друге стране, у региону Србија Југ у свим областима преовлађује аутохтоно становништво, највише у Пчињској 62,1% и Јабланичкој области са 60,2% аутохтоног становништва. Посматрано на нивоу општина, више досељеног становништва у односу на аутохтоно забележено је у локалним самоуправама које се налазе у гравитационој зони Београда и

Графикон 2. Становништво према подручју досељавања (2022)

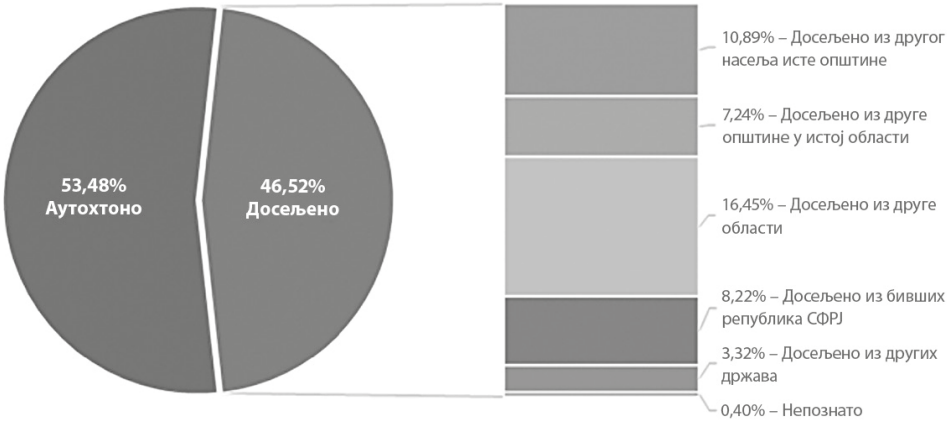

Извор: [РЗС, 2023].

Новог Сада, која представља и једино преостало веће подручје досељавања у Централној Србији и Војводини. Највећа градска насеља у држави већ деценијама представљају централне зоне ка којима су усмерени унутрашњи миграциони токови, што је узроковало продубљивање разлика између урбаних центара и осталог дела територије у погледу економског развоја, диверзификације и понуде послова, становања, здравствене заштите, квалитета живота, али и субјективног сагледавања могућности за постизање личних животних циљева. У овој зони, поред административно територијалних јединица Београда и Новог Сада, издвајају се и општине Темерин, Беочин, Инђија и Стара Пазова. Од општина Града Београда, центри досељавања у периоду између два пописа чиниле су градска општина Нови Београд која је део насеља Београд, потом општине чији делови припадају насељу Београд и то Вождовац, Чукарица и Палилула, док је знатно више општина које припадају периурбаном делу града: Сурчин, Гроцка, Лазаревац, Обреновац, Барајево и Сопот. Разлоге можемо сагледати пре свега у јефтинијој станоградњи, потом пресељавању из централног, густо насељеног и инфраструктурно недовољно развијеног градског језгра. Општине Врњачка Бања и Чајетина као туристички центри бележе и у овом попису значајније досељавање становништва, те је и њихов удео већи у односу на аутохтоно становништво. Интересантно је и да се општине као што су Књажевац, Димитровград и Пландиште појављују у категорији општина код којих преовлађује досељено становништво. Наиме, то је резултат интензивног процеса депопулације и старења становништва, односно већег нивоа морталитета аутохтоног становништва у односу на досељенике који имају повољније демографске карактеристике. Свакако да ће детаљније анализе и теренска истраживања квалитативног типа дати одговоре на питања о обрасцима досељавања у наведене општине и расветљавање њихових миграционих трендова (Карта 1).

Карта 1. Удео досељеног становништва у укупном становништву ЈЛС (2022)

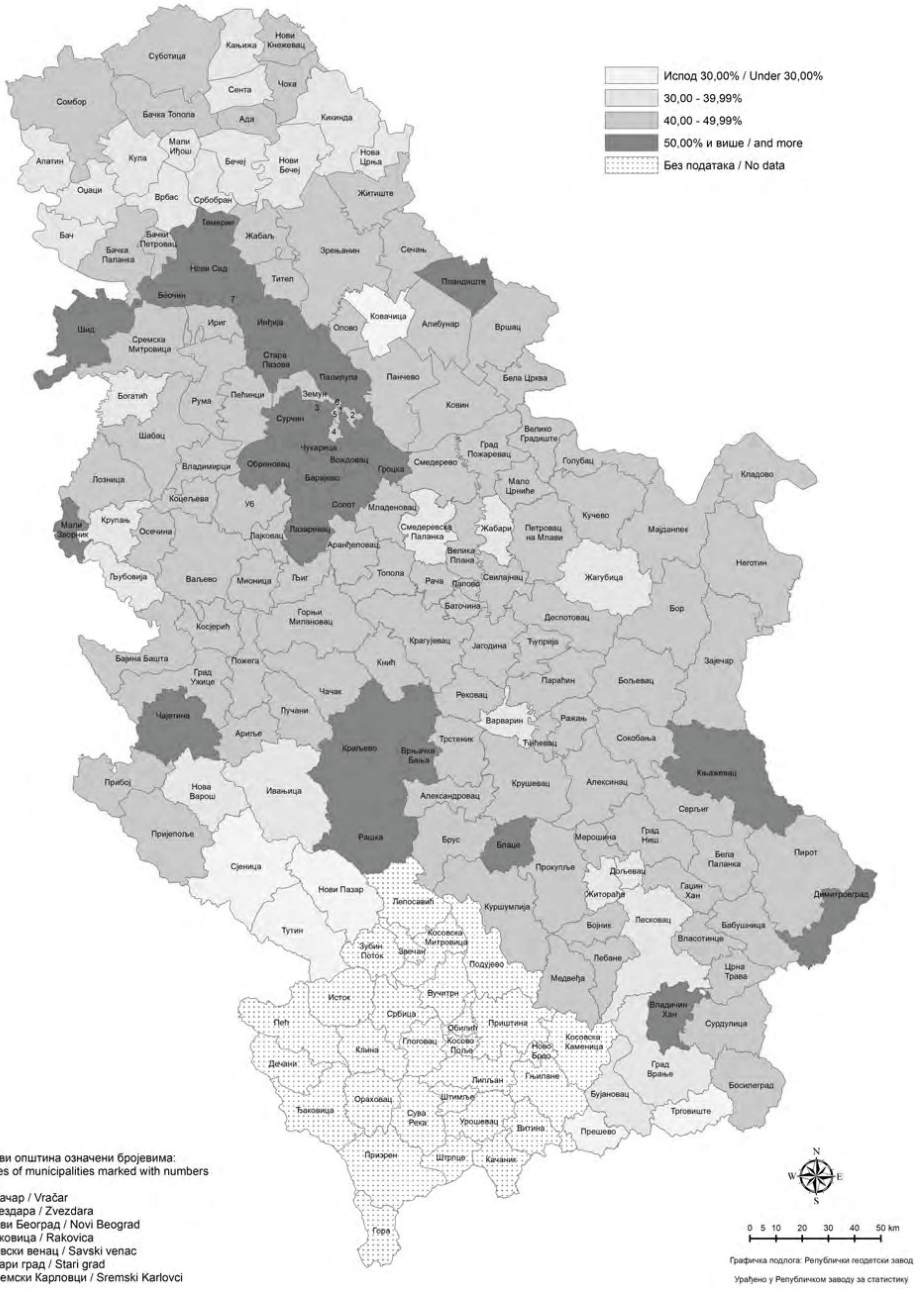

Извор: РЗС, 2023.

Анализа миграционих карактеристика према полу указује да је женско становништво мобилније и то са 60% према 40% колико износи удео мушког становништва. Највеће разлике се уочавају код локалних миграција (насеља исте општине), где је свака четврта жена учествовала у овом типу миграција (25%), а тек сваки пети мушкарац (20%) [РЗС, 2023]. То указује да је један од првих Равенштајнових закона, да се жене (више) селе на краће дистанце остао присутан и у модерном периоду феминизације миграција, односно све већег учешћа жена у просторној мобилности становништва.

Резултати пописа указују и да је 90% становништва рођено на територији Републике Србије, док је 10% лица рођено у иностранству и то 88% у некој од бивших република СФРЈ и 12% у другим државама. Пописом је утврђено и да држављанство Републике Србије поседује 99,5% становника (од чега 6% становника има двојно држављанство). Свега 0,5% становника поседује држављанство неке друге државе, док је 0,01% становника без држављанства, односно апатриди [РЗС, 2023].

ЗАКЉУЧАК

Евидентан пораст обима и сложености просторне покретљивости становништва, појава нових форми мобилности, диференцирање структурних обележја миграната, интензивирали су изазове у домену комплексности феномена, детерминирајућих фактора и последица миграција на локалном, регионалном и националном нивоу. Питање миграција становништва је од општег интереса за Републику Србију и представља демографски, економски, политички и социјални изазов. Због тога је неопходно да се доносиоци одлука, научна и стручна јавност, као и организације цивилног друштва укључе у разматрање овог комплексног питања. У свеобухватној компаративној анализи стања са ситуацијом у региону и тенденцијама у свету, а имајући у виду пројекције релевантних институција и стручњака о популационим трендовима, неопходно је посветити пажњу управљању миграционим феноменима. Предуслов за успешно управљање миграцијама јесте стварање правног и институционалног оквира за имплементацију, доследно и свеобухватно спровођење мера и активности и обезбеђивање ефикасне координације између свих укључених актера. Способност државе да преко изграђеног нормативног оквира ефикасно третира ово питање, постало је темељ одговорног државног управљања и међународних односа.

У стању демографске фрагилности, у каквом се налази Република Србија, феномен миграција мора бити анализиран у циљу доношења мултисекторских, мултидимензионалних и трансферзалних политика. Креирање популационе политике према миграцијама на нивоу локалних самоуправа мора бити континуиран процес којим се управља, који се прати и евалуира, процес који је јаван и који подразумева ангажовање компетентних људи, државних институција и цивилног друштва. Краткорочно, најбоље ефекте у побољшању демографске слике простора може дати

смањење емиграције и евентуално повећање имиграције, док би се резултати политике према повећању фертилитета могли очекивати тек након дужег времена. Концепт одрживог развоја становништва Србије зато би требало да подржи два правца деловања, доношење хитних мера у правцу популационе политике према рађању, као и транзицију од емиграције ка имиграцији, што би могло да ублажи ефекте ниског фертилитета [Шантић и Трнавчевић 2022].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Закон о управљању миграцијама. *Службени гласник РС*, бр. 107/2012.

РЗС (2022а). *Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. године. Методолошко упутство*. Београд: Републички завод за статистику.

РЗС (2022б). *Анкета о радној снази у Републици Србији, 2021*. Београд: Републички завод за статистику.

РЗС (2023). *Миграције*. Београд: Републички завод за статистику.

Шантић, Даница и Милица Ланговић (2023). *Миграције становништва и кризе у свету*. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет.

Шантић, Даница и Невена Трнавчевић (2022). Миграције становништва – препрека или могућност за одржив демографски развитак Србије на почетку XXI века? у: Гордана Војковић и Вера Глигоријевић (ур.), *Становништво Србије – како управљати демографским изазовима*. Београд: Универзитет у Београду, Географски факултет, 77–111.

Шантић Даница (2022). *Водич за креирање миграционог профила на локалном нивоу*. Београд: Комесаријат за избеглице и миграције (КИРС) и Европска организација за безбедност и сарадњу (ОЕБС).

Beduschi Ana (2021). International migration management in the age of artificial intelligence, *Migration Studies*, 9(3): 576–596. [https://doi.org/10.1093/migration/mnaa003]

De Hass, Hein (2023). *How Migration Really Works, The Facts About the Most Divisive Issue in Politics*, Penguin Books UK.

IOM (2022). *World Migration Report 2022*. Geneva: International Organization for Migration.

Millennium Development Goals. *United Nations,* 2000–2015.

New York Declaration for Refugees and Migrants. *UNHCR*, 2016.

Salamońska, Justyna (2022). Quantitative Methods in Migration Research. *Introduction to Migration Studies,* IMISCOE Research Series, Springer, 425–438.

The Global Compact on Refugees. *UNHCR*, 2018.

Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. *United Nations*, 2015.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

UNDESA (United Nations Department of Economic and Social Affairs, 2023). *4 things you need to know about why migration data matters.* Доступно на: https://www.un.org/en/desa/4-things-you-need-know-about-why-migration-data-matters. Приступљено: 12. 1. 2024.

ORIGINAL SCIENTIFIC PAPER
Received: 1. 2. 2024.
Accepted: 12. 2. 2024.

THE SITUATION AND COMPLEXITY OF MIGRATION PHENOMENA IN THE REPUBLIC OF SERBIA ACCORDING TO THE 2022 CENSUS DATA

by

DANICA ŠANTIĆ
University of Belgrade, Faculty of Geography
Studentski trg 3/3, Belgrade, Serbia
danica.santic@gef.bg.ac.rs

SUMMARY: The increasing volume of migration worldwide, the emergence of new forms of mobility and the differentiation of the structural characteristics of migrants have increased the challenges in terms of the complexity, determinants and consequences of migration at local, regional and national levels. For this reason, it is of utmost importance to deepen and broaden research on spatial mobility at different territorial levels, requiring greater availability of relevant and reliable data and the observation of specific spatial bases and manifestations of this phenomenon. The paper provides an overview of the main global development documents dealing with migration issues, as well as an overview of the existing data sources for monitoring this phenomenon in Serbia. The central part of the paper focuses on analyzing the migration characteristics of the Serbian population according to the results of the 2022 census. The census data demonstrate that the autochthonous population predominates, the female population is more mobile and long-distance migration has increased. The largest migration centers are located in the north of the country in the gravitational zone of Belgrade and Novi Sad, while the lowest mobility is recorded in the south in the Pčinja and Jablanica counties. The city of Belgrade and the city of Novi Sad, together with the tourist resorts (Vrnjačka Banja, Čajetina), are the largest migration centers. The number of people born abroad (with the exception of the countries in the region) has increased significantly. It is clear that the census cannot be the only source of migration data due to methodological limitations and incomplete coverage, but it provides a good basis for further, more complex studies of migration systems and processes, which are essential for determining the directions of future development and finding mechanisms for migration management as elements of a strategy of sustainable demographic and spatial development.

KEYWORDS: migration, data, development documents, census 2022, Republic of Serbia

UDC 930.85(497.11 Obrenovac)(049.32)
Примљен / Received: 5. 3. 2024.
Прихваћен / Accepted: 15. 3. 2024.

ОЧУВАЊЕ НЕПОКРЕТНОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА

(Ивана Јаношевић, *Непокретно културно наслеђе Палежа и Обреновца: речи, слике и прилике*; Библиотека „Влада Акентијевић", Обреновац 2022; 148 стр.)

Непокретно културно наслеђе у Србији тренутно је под великим притиском. Најпре, под притиском економске кризе, ратних дешавања, политике, а посебно грађевинских инвеститора. Налази се на најбољим локацијама, па инвеститори рачунају да ће грађењем баш на том месту имати већу добит него уобичајено. С друге стране, локална јавност, која је свесна значаја културног наслеђа, у непрестаном је опадању због исељавања, а остатак друштва, слободно можемо рећи, неписмен у овој области, не представља озбиљну јавну препреку ка уклањању профаног архитектонског наслеђа. Свакодневно чујемо вести да нестаје један по један примерак од значаја за културну прошлост Србије, како би био замењен „савременим" објектом који испуњава све еколошке, климатске, енергетске и којекакве „модерне" стандарде.

На тај начин, уклањањем грађевинског записа неке заједнице у пејзажу, врши се чишћење, „ресет", најважнијег дела њене културне историје. У прошлости то су радили окупатори бришући рукопис окупираних и, о трошку истих, уписујући своје културне знаке. У области архитектонског наслеђа мали број стручњака (од укупног броја лица оспособљених за рад у архитектури) свестан је последица овог процеса. Такви стручњаци обично раде у институцијама које су друштвено потцењене, финансијски плаћени испод сваког нивоа пристојности, а све ради тога да што више људи или напусти позив или буде обесхрабрено да своју будућност виде у архитектонској заштити. Тако, без стручне контроле и са намерно створеним „рупама" у образовању јавности, гледамо како припадници наше заједнице, вођени пословним циљевима, припадајући некој врсти покрета који афирмише људску похлепу и слави посрнуће, уклањају кључне делове наше прошлости и „ресетују" историју много боље него што је то било који окупатор у прошлости чинио.

Ми као да не знамо шта ћемо са архитектонском баштином. Стање у друштву је тако да грађани натписе на зградама „заштићено законом" читају као „оштећено законом". То је управо због законски недоречене политике заштите архитектонског наслеђа, недомишљене концепције културног профила друштва и ратног стања у коме се налази наше друштво већ више од три деценије, што све у пракси

доноси губитак за губитком. Од архитектонске баштине направљен је терет друштву, култури, урбанизму, економији, образовању. Потпуно искључена из живота, осуђена је на дуго и мучно умирање у запуштености због законске парализе, недостатка воље и аболирањем од одговорности за сва дела против културног бића заједнице и појединца.

У правилној стварности, архитектонска баштина помаже економском развоју регије или државе која има срећу да је има. На који начин? Ако погледамо земље као што су Италија, Француска или Шпанија, туризам свакој од поменутих држава доноси више него што је бруто национални производ неке државе која само производи. Архитектонска баштина помаже изградњи имена на тржишту локалних пољопривредних и туристичких производа. Наиме, управо због баштине, производи регије или државе имају знатно већу цену на тржишту уз исти квалитет него они производи које стварају „вредни људи неке државе очишћене од докумената грађевинске прошлости". Нећемо говорити о аспекту културног утицаја заједнице који извире управо из драгоцених примера архитектонске баштине и који сеже даље него било која далекометна хаубица и сече дубље него најоштрији мач. Та „зидана историја" је уједно и најефикаснија заштита од охолости и бахатости агресора и у миру и у рату – ко дирне потомке тих дела архитектонске историје, није ништа друго до варварин! Историја показује да освајач много лакше прихвата да остане упамћен као злочинац него као културни варварин. Али, како то објаснити заједницама које и даље верују да се мачем може решити све!

У нашој ситуацији потребно је чинити оно шта се може, а најчешће сакупљати документа, стављати их на ползу јавности и тако чувати архитектонску баштину кроз документацију. Таква форма очувања баштине је више глас очаја него артикулисан одговор цивилизоване заједнице која има државу, са прекидима, више од хиљаду година. Али, боље и то него чекати савршен тренутак који на Балкану никада не долази.

Прави је подвиг пролазити кроз архиве, приватне збирке, депое, новинске чланке, записе, документацију разбацану после сваке промене система као после бомбардовања, и из њих сакупљати делове прошлости за неки архитектонски објекат; испирање злата у реци доноси већи принос. Стога, такву подвижничку жртву треба поштовати и јавно рећи „хвала".

Друга вредност ове књиге налази се у свесности да је она део система, који је неопходан да постоји и функционише ради артикулисане заштите архитектонске баштине. Поред синтезе у тексту, посвећеном сваком од објеката, за сваки екстерни податак аутор даје извор или прецизне референце што интегрише ову књигу у зид наше архитектонске културе као поуздан елемент на који се може сваки истраживач ослонити без потребе за провером. Нажалост, ово није поменуто сасвим случајно.

Даље, књига (ауторка) не претендује да буде „јединствена", „свеобухватна", „једна и довољна", што је један од вируса који је данас захватио већину аутора у овој области. Ауторка је свесна да је она само једна у низу, поуздана карика у ланцу, која води ка резултату у пракси. Тимски рад, који је предуслов за добар исход сложених подухвата, као што је заштита архитектонске баштине, код нас је разорен вирусом „ја". Између редова, ова књига промовише скромност и свесност тимског рада, и за то јој треба одати похвалу.

Ауторка је књигу компоновала у неколико целина: „Увод" (стр. 3), „Чесни дом породице Михајловић" (9), „Механа Узун Мирка Апостоловића" (33), „Црква Светог Духа у Обреновцу" (45), „Млин Сувобор" (69), „Соколски дом у Обреновцу" (109), „Из рецензије" (145).

Чесни дом породице Михајловић један је од најстаријих сачуваних објеката на простору општине Обреновац (некада Палеж); у народу познат као „Милошев конак", данас је седиште библиотеке. Подигнут је као спратни стамбени објекат са пословним просторијама у приземљу. Митар Михајловић се у Палеж доселио из Ужичке нахије, где је закупио скеле на Сави, Колубари и Тамнави. Био је близак пријатељ и кум кнеза Милоша. Јоаким Вујић је 1826. пролазећи кроз Палеж, свратио у „чесни дом" породице Михајловић тако да је највероватније то извор назива који грађевина носи до данас. Објекат је грађен у бондруку, скелетном систему од масивне дрвене грађе, док су поља између дрвених елемената конструкције испуњена опеком (према фотографијама приложеним у књизи). Како је објекат постављен на регулациону линију, на граници према улици, и како је са обе стране узидан са суседним објектима, објекат има кров на две воде. У приземљу, објекат је

Објекти непокретног културног наслеђа Палежа и Обреновца[1]

ЛЕГЕНДА:
1 – Чесни дом породице Михајловић
2 – Хан Узун Мирка Апостоловића
3 – Црква Силаска св. Духа
4 – Млин Сувобор
5 – Соколски дом

подељен у три целине: централна је пролаз ка дворишту и улазу у објекат, док се са обе стране налазе просторије које су служиле пословној намени. На спрату се налази стамбени део, у који се приступа преко једнокраког степеништа, које се налази у зони трема који заузима целокупну ширину фасаде према дворишту. Фасада је током своје скоро двовековне историје доживела неколико значајних измена да би у реконструкцији 1970–1974. добила данашњи изглед. У објекту се налази Библиотека „Влада Арсенијевић".

Механа Узун Мирка Апостоловића је други објекат приказан у књизи. Према документима 1825. је „дано објавленије Узун-Мирку како му се дозвољава механу у Палежу на Колубари од стране Београдске градити". Механа је постала место које није радо виђало Турке. Објекат је основе издуженог правоугаоника, има подрум, са кровом на четири воде покривен бибер црепом. Корпус објекта је саграђен у бондруку са испуном од опеке. Основа садржи просторију за пријем гостију, кухињу, собе за преноћиште и стан за механџију. Током коришћења објекта дошло је до значајнијих измена у основи објекта тако да је потребно сондама и анализом доћи до првобитног решења. Према уличној страни, дуж целе фасаде објекта, налази се трем. Објекат је 1969. проглашен спомеником културе.

Црква Светої Духа у Обреновцу. Црква је споменик културе који свој живот започиње 1862. године када је констатовано да је постојећа обреновачка црква у тако лошем стању да се не може поправити, већ да је потребно сазидати нову цркву. Током наредних година вршена је набавка креча и камена за нову цркву, а о плану се дискутовало 1865. када је „Инџилирски одбор Министарства грађевина" утврдио извесне примедбе на архитектонски план цркве. Током наредне две године коначно је утврђен финални план грађевине, али није познато име аутора. Лицитација за изградњу цркве објављена је у *Српским новинама* и одржана је 28. јануара 1867. За мање од две године црква је завршена, јер је Начелничество окружја ваљевског 31. октобра 1868. затражило формирање комисије која би прегледала објекат и дозволила његову употребу.

Млин Сувобор је споменик техничке културе. У књизи овај објекат је представљен као једна од најобимнијих студија. Сложеност тематике, индустријско наслеђе, тражи вешто укрштање више токова који су определили архитектуру комплекса. То је један од два објекта приказана у књизи, за који постоји сачувана приложена техничка документација. Изузетно буран живот комплекса током два светска рата одлично је приказан и може се користити као поука за многе будуће

пословне подухвате на овом простору. Како је у поступку процес реституције, с једне стране, и како су архитектура објекта и машинска опрема у њему значајни сведок наше прошлости, сматрајмо нашу цивилизацијску обавезу да се објекат стави у функцију која одговара могућностима и потенцијалима комплекса и потребама Обреновца.

Соколски дом у Обреновцу. На Ваведење 1911. донета је одлука о подизању Народног дома у Обреновцу, када је формиран и Одбор за подизање. Након Великог рата, па дуге кризе која прати такве догађаје, 1927. је почело прикупљање новца за изградњу Дома. Парцелу је уступила Скупштина Посавског среза, а пројекат је без накнаде израдио архитекта Момир Коруновић 1928. (као и све остале соколске домове које је пројектовао). У јулу 1928. почели су радови на изградњи, а 1931. изградња је завршена.

Ауторка је у истраживање и писање књиге уложила изузетан напор, и према научном приступу, начину излагања и исцрпности представља изузетан професионални подухват. Књига је драгоцена основа за све који се буду бавили питањима конзерваторске заштите објеката, који су предмет ове књиге, као и истраживачима који свој фокус задржавају на студији не улазећи у материјална питања заштите на терену. Књига треба да постане видљива и препоручена свим ученицима средњих школа у Обреновцу који морају постати свесни вредности које њихово место поседује и у којем ће, надамо се, да остану да живе и стварају. У томе ће ова књига свакако помоћи и можемо је сматрати чином родољубља највишег степена.

Душко Р. Кузовић
архитекта
Обреновац
d.kuzovic@gmail.com

UDC 94(44)"1789/1799"(049.32)
Примљен / Received: 13. 2. 2024.
Прихваћен / Accepted: 14. 3. 2024.

КОЛИКО НАМ ЈЕ ДАНАС ВАЖНА ФРАНЦУСКА РЕВОЛУЦИЈА?

(Dušan Dostanić and Aleksandar Novaković /ed./. *The Never-Ending Revolution, Philosophical and Historiographic Reflections on the French Revolution and its Legacy*; Institute for Political Studies, Belgrade 2023; 249 p.)

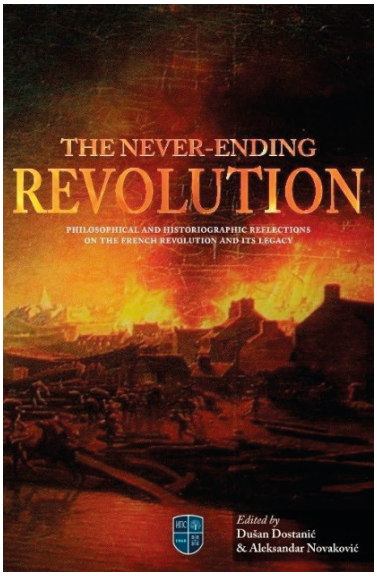

Ретки су догађаји у светској историји који су имали тако планетарно важну улогу као што је Француска револуција. У низу догађаја које је Роберт Розвел Палмер означио као Атлантску револуцију, Француска револуција издигла се не само по својим идејама, већ и по својој бруталности по којој се разликовала од Енглеске револуције 1688. и америчке револуције током рата за независност 1775–1783. Контроверзност револуције почивала је како у суровим догађајима (од перманентног грађанског рата између републиканаца и монархиста, убиства Луја XVI, масакра у Вандеји и доласка Наполеона Бонапарте на власт), тако и о великој полемици која се повела међу европским интелектуалцима око природе и значаја самог процеса. Такође, интересовање за Француску револуцију у Србији очитовало се у историографији пре свега у радовима Слободана Јовановића, Чедомира Попова, Милорада Екмечића Душана Батаковића, Војислава Павловића и Милоша Ковића, а 2023. године Душан Достанић и Александар Новаковић уредили су зборник *The Never-Ending Revolution, Philosophical and Historiographic Reflections on the French Revolution and its Legacy* који је објављен у издању Института за политичке студије настављајући традицију интересовања домаће јавности за ову квинтесенцијалну тему европске модерне историје.

Како је аустријски економиста Фридрих Ромиг приметио, Француска револуција дошла је као резултат јачања демократије, просветитељства, антиклерикализма, атеистичког хуманизма, као и потискивања хришћанства. Супротно од Ромига, Александар Новаковић је указао и на прогресивне идеале Француске револуције који су инаугурисали демократски принцип власти. Идеали револуције били су позитивно оцењени и од либералних и од либертаријанских аутора који су сматрали да је она била резултат борбе против монархистичког апсолутизма. Појмови

уставности и грађанских слобода (посебно слобода говора, различитост, толеранција, слобода вероисповести и други) постали су устаљени захваљујући утицају француских револуционарних идеала. Међутим, само схватање демократије постало је тоталитарно за шта су поједине фазе револуције биле идеалтипски пример (посебно Јакобинска диктатура) нарочито тоталитарним режимима 20. века. Интелектуална левица (и поред Марксове оцене да је револуција само показала све противречности капиталистичког развоја и нужност класног рата) је изразито амбивалентно посматрала догађаје у Француској од 1789. године у чему је предњачила Франкфуртска школа.

Кристијан Махек је покушао да укаже на критику Ерика Фегелина према Хегеловим идејама. За Хегела Француска револуција, а посебно успон Наполеона одиграли су кључну улогу у обликовању духовне револуције. Махек је указао да је Фегелин ослањајући се на религијско и космолошко искуство, а супротно Хегелу, веровао да је Француска револуција радикални израз гностицима. Хегел је био вишеслојна појава која је могла да се тумачи и из просветитељске, хришћанске, реакционарске и пруске перспективе. Фегелин је указао да је у Хегеловој мисли постојало неколико великих проблема. Први проблем био је епистемолошке природе, то јест немогућност разумевања апсолутног знања. Фегелин је одбацивао и Хегелову идеју о редукцији логоса односно да *libido dominandi* негира укупни концепт људског достојанства. Такође, Хегелова филозофија историје била је прогресивистичка, али не у материјалном, већ у телеолошком погледу кретања ка стању апсолутног духа. Идеал слободе за Хегела почивао је на држави која је била апсолутни ауторитет. Револуционарност Хегелове мисли најбоље је била сажета у идеји Александра Херцена који је веровао да је Хегелова дијалектика била алгебра револуције, а хегелијанско мишљење је имало вишеструке практичне импликације посебно у питању правног поретка, лишавања нормативне моћи политичке филозофије и окретање ка мистичном светском духу и његовом кретању.

Након анализе Хегеловог односа према држави, слободи и апсолутном духу, као и Фегелиновој критици тих концепција, Феликс Дирш је представио однос хришћанског историјског мишљења и Француске револуције. Супротно од кинеске и индијске традиције где историја није била пуно цењена, у европској култури она је добила велики значај. Поред историографије паганске Грчке и Рима, у Библији постоји снажан однос према појму времена и кретању историје. Посебно важну улогу у Старом завету имали су патријарси и пророци, а мисао пророка Данила о три краљевства и доласку четвртог имало је нарочите политичке импликације. Хришћанска мисао посебно се утемељила код Светог Августина, а Дирш је указао да је он био међу првима који је одвојио световну власт од идеала хришћанског небеског царства. Оваква идеја, указао је Дирш била је за хришћанску мисао превратничка уколико се има у виду да је немачки теолог Вилхелм Камлах сматрао да код Христа не постоји развијена историјска свест. Супротно од Августина, Отона Фрајзинга, Бонавентуре, Меланхтона, Босијеа, Кристијана Готлоба Барта, маркиз Кондорсе употребио је телеолошко схватање историје које је лишио духовне компоненте еуфорично тврдећи да свет прогресира. Иако је хришћанска историјска свест у првим годинама још увек била присутна, процес секуларизације узео је маха и постао посебно уочљив у филозофијама историје Шпенглера и Тојнбија.

Поред историографије, за разумевање Француске револуције врло важне биле су рефлексије Едмунда Берка о догађањима на крају 18. века, као и других његових савременика из Велике Британије. Золтан Пето је указао да је Берк, као либерал и присталица Ираца, био противник идеја прогреса и радикалне демократије и либерализма. Беркова критика револуционарне власти заснивала се на чињеници да је трећи сталеж био носилац нове идеологије која је објавила рат старом поретку. Противно Берку, Џејмс Мекинтош је у делу *Vindiciae Galliace* тражио рационалистичке аргументе о важности револуције. Као виговац Мекинтош је ценио мешовити устав Енглеске, док је Берк веровао да су одржавање права и привилегија из прошлости у садашњости били кључни чиниоци у опстанку држава. Велика тачка спорења између Берка и Мекинтоша односила се и на природу представничких тела и улогу демагога у рушењу друштвене равнотеже. Опадање племства у Француској услед апсолутизма, били су за Берка кључни разлог брзој ерозији институција. Политички развој, закључио је Пето, повезали су Берка и Мекинтоша у критици

Француске револуције. Такође, Карл Јохан Љунгберг је покушао да испита разлоге Беркове критике Француске револуције. За Љунгберга основни разлог почивао је у Берковој бризи за проблем Ирске. Беркова критика јакобинаца заснивала се на идеји очувања поретка, и на спречавању инаугурације принципа револуционарне арбитрарности и нереда. Наиме, Берково мишљење је било да поредак почива на принципу наслеђивања који може бити прекинут у стриктним условима. За либерала Берка меркантилизам је био негативан због прекида слободне трговине, а Римокатоличка црква је имала погрешан однос према Хугенотима.

Поред Француске и Британије, у интелектуалној рецепцији Француске револуције, важну улогу имала је и генерација романтичара у немачким земљама. Душан Достанић је у свом тексту указао да је почетни ентузијазам за револуцију био краткотрајан и недовољно масован. Супротно критикама, романтичари нису били ни опортунисти, ни монархисти, ни присталице *status quo*-а, већ су тражили нова решења критикујући и Француску револуцију и стари поредак. Достанић је посветио посебну пажњу Новалису и браћи Шлегел показујући сву динамичност унутар овог покрета. Новалис је након почетног ентузијазма који се завршио око 1797. године почео да говори о Револуцији као о последици филистинизма, егоизма и утилитаризма. Новалис је сматрао да краљ мора да води републику која би била схваћена као велика породица. Црква и племство били су основе моралне обнове. Шлегелово ослањање на републиканске идеје заснивало се на веровању да је антички модел демократске заједнице полиса био идеалан спој демократског, аристократског и монархијског принципа.

У области практичне политике Клеменс Метерних и комплетна европска рестаурација биле су у историографији негативно оцењене као ретроградне у односу на Француску револуцију. Карл Јохан Љунгберг је покушао да укаже да је Клеменс Метерних био изузетно образован правник и административац, те да је одрастао у времену просветитељства у либералном окружењу. Пажљиво проматрајући европско искуство у револуционарној епохи, Метерних је развио идеју баланса највећих снага. Метерних није био против модерних мера и решења, већ је пажљиво проматрао сваку меру у складу са врховним принципом одржавања Хабзбуршке монархије. У том смеру Метерних је био и против неоапсолутизма. Контроверза око Метерниха почивала је и у томе што су га либерални историчари критиковали због реакционарности, међуратни историци су апострофирали његову окренутост ка миру и дипломатији, док је Хајнрих фон Србик видео у Метерниху политичара без храбрости.

Премда је старија историографија у Србији и Грчкој тврдила да су Српска и Грчка револуција настале као последица Француске револуције (у чему су предњачили Душан Батаковић и Јанис Кордатос), Марко Пејковић покушао је да изнесе дивергентне тезе. Вође револуције у Француској у великој мери били су атеисти и антиклерикалци (који су чак рушили храмове и славили Врховно биће), док су побуне на Балкану водили свештеници. Балканским народима верска права била су приоритет, а грчко просветитељство не би требало да се посматра као пука копија француског. Супротно од темељних француских правних докумената, грчки су се уставни акти директно позивали на религију. Покушај да се анатема патријарха Григорија V узме као један од аргумената за секуларизаторски потенцијал Грчке револуције, с тога, не стоји према Пејковићевом мишљењу будући да је патријарх био у вези са устаницима и да је желео да спречи одмазде над осталим хришћанима. Поред идејне дилеме, Пејковић је нагласио и структурну дилему. Док је у Француској *conditio sine qua* било рушење старог поретка, Српска револуција се прилагођавала постојећим околностима (почевши најпре од злоупотреба османских власти, али потом су тражили укидање феудализма). За разлику од Француза који су се бавили питањем уставности и владавини права, код Срба и Грка приоритет је била егзистенцијална борба за национално ослобођење насупрот правном поретку.

Супротно од Пејковића, Мијодраг Радојевић је покушао да представи утицаје Француске револуције на уставни и правни развој Србије. У случају француских утицаја на Србију 19. века не постоји сагласност међу истраживачима. Радојевић је поготово апострофирао улогу Божидара Грујовића који је први донео идеју о подели власти на основу синкретичких утицаја из Француске и Британије. После су и Вук Караџић и Боа ле Комт предлагали поделу власти, при чему је

ле Комт тражио увођење бикамерализма и министарске одговорности. Димитрије Давидовић, иако је био велики присталица француских устава, у Сретењском уставу није предвидео велика овлашћења за Скупштину, није унео пуно политичких права и није прокламовао принцип народне суверености. У другој половини 19. века либерали су били за француске идеје, а Устав из 1869. године предвидео је да би Државни савет требало да буде замишљен по француском моделу Административног суда и Горњег дома. Међутим, већ у другој половини 19. века, француски узори су се смањивали, а јачали су аустријски и немачки утицаји премда су били приметни и у Уставу из 1888. године.

У последњем тексту Милена Пешић је истраживала однос Борислава Пекића према Алексису де Токвилу, поготово у светлу дела „Човек који је јео смрт" који је објављен у *Новом Јерусалиму.* Централизација власти је срушила посредничке структуре грађанског друштва које би могле да буду брана тоталној државној моћи. Истовремено, чиновништво је постало врло важан стратум власти. У Пекићевом есеју *Човек који је јео смрт* Жан Луј Попиер је обухватао све Токвилове феномене, будући да је био окружен атмосфером страха, неповерења и анксиозности. Пекић је у причи показао на који начин слобода може да се манипулише и претвори у опасност. Токвил се плашио једнакости и деспотизма у садејству, а Пекић је следио идеју да је демократија корумпирана индиферентношћу према слободи.

Својим тематским опсегом, квалитетом радова и новим погледом на догађаје из Француске, зборник *The Never-Ending Revolution, Philosophical and Historiographic Reflections on the French Revolution and its Legacy* који су уредили Душан Достанић и Александар Новаковић спада у ред изузетних дела која дају нову перспективу на овај важан феномен. Након афирмативних приказа које су написали не само историчари либералне оријентације, већ и историчари из времена комунизма, овај зборник пружа пажње вредан (а доминантно) конзервативан поглед на догађаје који су крајем 18. века уздрмали Европу.

Петар С. Ћурчић
истраживач сарадник
Институт за европске студије, Београд
petar.pero.curcic@gmail.com
petar.curcic@ies.rs

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

ДАНИЕЛА АРСЕНОВИЋ (Вурден, Холандија, 1983). Ванредни професор на Департману за географију, туризам и хотелијерство Природно-математичког факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирала (2007), мастерирала (2008) и докторирала (2014) на Департману за географију, туризам и хотелијерство ПМФ у Новом Саду (*Утицај температуре ваздуха на сезоналност морталитета у Новом Саду*). Истраживач приправник (2008–2011), истраживач сарадник (2011–2012), асистент (2012–2014), доцент (2014–2019) и ванредни професор на Департману за географију, туризам и хотелијерство ПМФ-а у Новом Саду (од 2019). Ужа научна област интересовања: демографија. Област експертизе: морталитет становништва, становништво и климатске промене, старење становништва. Чланства у друштвима: Друштво демографа Србије, Европска асоцијација за популационе студије (ЕАПС), Статистичко друштво Војводине, Центар за аграрну историју (Пољопривредни факултет, Нови Сад). Члан је Уредништва часописа *Geographica Pannonica* и *Зборника Матице српске за друштвене науке*.

Важније књиге: *Популација Србије почетком 21. века*, Београд 2015. (коаутор); *Географија становништва* (коаутор), Нови Сад 2016; *Republika Srpska Krajina: političke i demografske promene*, Петроварадин 2020. (коаутор);

МИЛИЦА ВЕСКОВИЋ АНЂЕЛКОВИЋ (Краљево, 1982). Социолошкиња. Доценткиња на Институту за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Београду.

Завршила основне студије на Одељењу за филозофију Филозофског факултета Универзитета у Београду, где је и докторирала 2019. (*Потенцијална улога повратника као посредника у партнерству државе и високообразоване дијаспоре у Србији*). Асистент (од 2017) и доцент (од 2020) на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду. Предмети на којима је ангажована су социјална демографија, демографија партнерства и рађања, савремене економске миграције и социолошки практикум.

Важније књиге: *Studija o spoljnim i unutrašnjim migracijama građana Srbije sa posebnim osvrtom na mlade*, Београд 2016. (коаутор).

ДУШКО Р. КУЗОВИЋ (Косјерић, 1967). Дипломирани инжењер архитектуре.

Дипломирао 1994, магистрирао 2006. (*Сеоска кућа, село и сеоски центри у 19. и првој половини 20. века на простору општине Косјерић*) и докторирао 2012. (*Стамбена архитектура вароши и варошица западне Србије у 19. и првој половини 20. века*) на Архитектонском факултету Универзитета у Београду. Предавач је на Департману за архитектонске инжињере (Колеџ за инжињере, Универзитет Дофар) у Салали у Оману, Америчком универзитету у Кирењи (Кипар), Источно-медитеранском универзитету у Фамагусти (Кипар), гостујући професор на Немачком универзитету у Каиру (Египат). Добитник је Борбине

повеље за архитектуру (коаутор, Сарајево 1992), Награде за архитектуру града Новог Сада (коаутор, 1991), и неколико првих награда на архитектонским и вајарским конкурсима у Југославији и свету. Област истраживања: вернакуларна архитектура Балкана, историја архитектуре и урбанизма Балкана у 19. и 20 веку, архитектонска и урбана конзервација, савремено архитектонско и урбанистичко обликовање.

Важније књиге: *Најједноставнији облици становања централног и западног Балкана*, Сирогојно 2014. (коаутор).

ДРАШКО МАРИНКОВИЋ (Прњавор, Република Српска, 1974). Редовни професор на Природно-математичком факултету Универзитета у Бањалуци.

Дипломирао 1998, магистрирао 2001. (*Дневне миграције становништва општине Прњавор*), докторирао 2004. (*Избјеглиштво – специфичан вид миграција становништва Републике Српске у периоду 1991–2001*). Од 1999. стално запослен на Природно-математичком факултету Универзитата у Бањалуци. Биран у сва сарадничка и наставничка звања, а од 2015. изабран у звање редовног професора на ужим научним областима Друштвена географија и Демографија. Област истраживања: миграције становништва, фертилитет и популациона политика.

Важније књиге: *Дневне миграције становништва општине Прњавор*, Бањалука 2001; *Демографски проблеми процеса избјеглиштва у Републици Српској*, Бањалука 2005; *Република Српска – туристички потенцијали*, Источно Сарајево 2005. (коаутор); *Демографске детерминанте популационе политике Републике Српске*, Бањалука 2014; *Репродуктивни потенцијал адолесцената у Републици Српској*, Бањалука 2014. (коаутор); *Географија становништва*, Нови Сад 2016. (коаутор); *Становништво Републике Српске: демографски фактори и показатељи*, Бањалука 2018.

ИВАН МАРИНКОВИЋ (Крагујевац, 1980). Виши научни сарадник у Центру за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду; заменик управника Центра за демографска истраживања.

Дипломирао 2004. је на Географском факултету Универзитета у Београду (Одсек за демографију). Магистарске студије демографије завршио 2010. на Економском факултету Универзитета у Београду (*Узроци смртности становништва Србије у периоду 1950–2006*). Докторску дисертацију (*Разлике у смртности становништва Србије по полу*) одбранио 2016. на Природно-математичком факултету Универзитета у Новом Саду. Од 2008. године запослен је у Центру за демографска истраживања Института друштвених наука у Београду. Радио у звању научног сарадника (2017–2022). Бави се темама из области демографије, пре свега морталитетом становништва. Осим тога, бавио се и истраживањем структура становништва, као и појединим аспектима фертилитета.

Важније књиге: *Демографска анализа утицаја здравствене заштите и јавног здравља на трендове смртности становништва Србије*, Београд 2021.

МАРИАНА Г. ЛУКИЋ ТАНОВИЋ (Сарајево, 1984). Ванредни професор на Филозофском факултету Универзитета у Источном Сарајеву.

Дипломирала 2008, магистрирала 2013. на Филозофском факултету на Палама Универзитета Источно Сарајево (Катедра за географију). Докторирала 2018. (*Демогеографски процеси на простору Града Источно Сарајево*) на Природно-математичком факултету Универзитета у Бањалуци. Избор у звања: асистент 2010–2014, виши асистент 2014–2018, доцент 2018–2023. У звање ванредног професора за ужу научну област Друштвена географија изабрана 2023.

Важније књиге: *Становништво Града Источно Сарајево – демографски фактори и показатељи***,** Источно Сарајево 2023.

ПЕТАР С. ЋУРЧИЋ (1996). Истраживач сарадник на Институт за европске студије. Мастер историчар.

Основне студије историје завршио на Филозофском факултету Универзитета у Београду 2015–2019, где је и мастерирао на Општој историји новог века 2019–2020. (*Јосип Франк – политичка биографија 1880–1911*). Тренутно је на докторским студијама на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Петар Ћурчић је од 2021. године почео да ради као истраживач приправник на Институту за европске студије, а 2023. године изабран је у звање истраживача сарадника. Главна истраживачка интересовања: политичка историја Немачке и Централне Европе, спољна и безбедносна политика СР Немачке, политички систем СР Немачке, међународни односи, геоекономија, студије капитализма, историја идеја, теорија и феноменологија историографије.

ДАНИЦА ШАНТИЋ (Београд, 1976). Редовни професор на Географском факултету Универзитета у Београду (Катедра за друштвену географију).

Дипломирала 2001, магистрирала 2006. (*Миграције становништва Београда – демографска анализа*) и докторирала 2013. (*Размештај становништва Србије у контексту теорија о популационом оптимуму*) на Географском факултету Универзитета у Београду. Ангажована је на извођењу наставе на свим нивоима студија на Географском факултету (проблематика становништва, миграција и регионалне демографије). Такође, ангажована је и на Мултидисциплинарним мастер академским студијама Универзитета у Београду на модулима Студије миграција (Увод у студије миграција, Миграције и тржиште рада, Миграције и одрживи развој) и Европска политика и управљање кризама (Миграције и управљање кризама), као и на Академији за безбедност. Научно-истраживачке области посебног интересовања: миграције и географија становништва.

Важније књиге: *Истраживање ставова и намера становништва о пресељавању и утврђивање утицаја миграција на демографско старење у четири јединице локалне самоуправе, у циљу формулисања препорука за креирање мера популационе политике*, Београд 2019. (коаутор); *Становништво Србије: како управљати демографским изазовима*, Београд 2022. (коаутор).

Биобиблиографске белешке саставио
Драган Тубић

ИМЕНСКИ РЕГИСТАР
REGISTER OF NAMES

Антоловић, Михаел Т. 2, 7, 9, 10, 12
Антонић, Слободан 7
Апостоловић, Мирко 114–115
Арандаренко, Михаил 86, 94
Армитеџ, Џон (Armitage, John) 8, 10
Арсеновић, Даниела 38–39, 41–42, 47, 49, 51, 121

Бајат, Бранислав 50
Барт, Кристијан Готлоб 118
Батаковић, Душан 117, 119
Башић, Г. 50
Бедусчи, Ана (Beduschi) 104, 110
Бејлен, Бернард (Bailyn, Bernard) 3, 10
Бејли, Кристофер 3–4, 9, 12
Берк, Едмунд 118–119
Бимстербо, С. Н. (Beemsterboer) 49–50
Бицан Гекић, Аида 65
Боа ле Комт 119
Бобић, Мирјана 86, 93–94
Бонавентура 118
Босије, Жак Беђин 118
Брзозовска, Зузана (Brzozowska, Zuzanna) 51
Бродел, Фернан (Brodel) 2, 10
Бугарски, Астрид 17, 33
Бужуа, Ева (Beaujouan, Eva) 49–51

Ван Бавел, Јан (Van Bavel, Jan) 51
Велде, Егберт (Velde, Egbert) 50
Весковић Анђелковић, Милица 81, 86, 88, 93, 95, 121
Вилдон, Бен (Wilson, Ben) 50
Виљоли, Даниела (Vignoli, Daniela) 50
Војковић, Гордана 47, 49, 50, 110
Волерстин, Имануел 1, 4, 9
Врањеш, Рајко 56, 58, 61, 64–65
Вујић, Јоаким 114
Вуковић, Данило 94
Вулетић, Александра 83, 94

Гајић, Александар 7, 10
Галенсон, Дејвид 3
Гарнер, Гијом (Garner, Guillaume) 10
Гекић, Харис 62, 65
Глејзерови (породица) 7
Глигоријевић, Вера 110
Гнанасекаран, К. С. (Gnanasekaran, K. S.) 84, 94
Гњато, Рајко 64
Годшо, Жак 3, 9
Голијанин, Јелена 65
Гориуп, Јана 90, 94
Гортер, М. А. (Gorter, M. A.) 50
Гречић, Владимир 87, 92–93
Григорије V (патријарх) 119
Грујовић, Божидар 119
Грундмен, Рејнер (Grundmann, Reiner) 10
Гугенхајмови (породица) 7

Давидовић, Димитрије 120
Далберг, Јохан (Dahlberg, Johan) 50
Данило (пророк) 118
Де Цварт, Пим (De Zwart, Pim) 4, 10
Девеџић, Мирјана 49
Делић, Нино 83
Дероко, Александар 16, 33
Дирш, Феликс 118
Домермут, Лаш (Dommermuth, Lars) 50
Достанић, Душан 8, 10, 117, 119–120
Дрешковић, Нусрет 65

Ђурђев, Бранислав 49

Екмечић, Милорад 117

Живковићи (породица, село Стубло) 21–22
Живковићи (породица, село Увац) 17–18

Занден, Јан (Zanden, Jan Luiten van) 10
Зилбершмит, Макс 3
Зомбарт, Вернер 1–2, 4–10, 12

Ивков-Џигурски, Анђелија 42, 50

Јанковић, Бранимир 4, 12
Јанковић, Мирослав 83, 93
Јанковић, Стефан 93

Јаношевић, Ивана 113
Јасилиониене, Аива (Jasilioniene, Aiva) 50
Јовановић, Слободан 117

Кадић, Мухамед 17, 33
Камлах, Вилхелм 118
Карановић, Милан 33
Караџић, Вук Стефановић 119
Клусенер, Себастијан (Klusener, Sebastian) 50
Ковић, Милош 117
Којић, Бранислав 16, 33
Кондорс (маркиз) 118
Кондратијев, Николај 2
Кордатос, Јанис 119
Коруновић, Момир 116
Кралан, Елен Перси (Kraly, Ellen Percy) 84, 94
Крејенфелд, Михаела (Kreyenfeld, Michaela) 50
Крешевљаковић, Хамдија 17, 33
Крстановић, Божидар 17, 33
Крунић, Јован 16, 33
Кузовић, Душко 15–16, 33–35, 116, 121
Куртен, Филип 3
Куферат, Ф. (Kufferath, Ph.) 10

Лајен, Фон дер (von der Leyen), породица 7
Ламбалк, С. Б. (Lambalk, C. B.) 50
Ланг, Петер (Lang, Peter) 10
Ланговић, Милица 98, 110
Лапегард, Труди (Lappegard, Trude) 50
Ленгер, Фридрих (Lenger) 2–4, 9–11
Лизардови (породица) 7
Лукић Тановић, Мариана Г. 53–54, 59–60, 64–66, 122

Љунгберг, Карл Јохан 119

Магдаленић, Ивана 47, 49–50
Мајић, Александар 54–55, 59–62, 64–66
Мајлс, Мелинда (Mills, Melinda) 48, 50
Мандић, Мира 7, 59, 65
Мандић, Стефан 10
Марашли Али-паша 83
Маријанац, Здравко 54, 65
Маринковић 7–9
Маринковић, Драшко 53–56, 58–62, 64–66, 122
Маринковић, Душан 7–9, 11
Маринковић, Иван 69, 71–73, 79–80, 122
Маркс, Карл 118
Маровски, К. 65
Мартикаинен, Пека (Martikainen) 50
Матисјак, Ана (Matysiak, Anna) 48, 50–51
Махек, Кристијан 118
Мекдоналд, Питер (McDonald) 47, 50
Мекинтош, Џејмс 118
Мекнеил, Вилијем (McNeill) 3, 11
Метерних, Клеменс 119
Мидел, Матијас (Middell, Matthias) 10
Милер, Ф. (Müller) 10
Милош Обреновић 83, 114
Мирић, Ранко 59, 65
Мирскила, Мико (Myrskyla, Mikko) 50
Мићић, Љубомир 25, 34
Михајловић, Митар 114
Михајловићи (породица, Обреновац) 114–115
Мојн, Семјуел (Moyn, Samuel) 11
Монден, Кристијан (Monden, Christian) 51
Мороквашић, Мирјана 90, 93
Муса, Сњежана 59, 66
Муцић, Марија 49

Наполеон I 118
Ненадовић, Слободан 24, 34
Никитовић, Владимир 47, 49–50
Нилс, Карел (Neels, Karel) 50
Нилсен, Џесика (Nisen, Jessica) 50
Новаковић, Александар 117, 120
Новалис (Георга Филипа Фридриха фон Харденберга) 119

О'Брајан, Патрик 4, 9
Ополовников, Александр Викторович 30, 32, 34
Остерхамел, Јирген (Osterhamel) 4, 11

Павловић, Војислав 117
Павловић, Доброслав Ст. 16, 34
Павловић, Љуба 16, 34
Палмер, Роберт Розвел (Robert Roswell Palmer) 3, 9, 117
Пашалић, Стево 65
Пејановић, Ђорђе 54, 65
Пејковић, Марко 119
Пекић, Борислав 120
Пенев, Горан 72, 79–80
Петковић, Дара 61, 64
Пето, Золтан 118
Петровић, Ђорђе 16, 34
Петровић, З. 24
Пешић, Благота 16, 34
Пешић, Милена 120
Пизон, Жил (Pison, Gilles) 49, 51

Померанц, Кенет 4, 9
Попиер, Жан Луј 120
Попов, Чедомир 117
Предојевић Деспић, Јелена 88, 93

Радевски, И. 65
Радојевић, Мијодраг 119
Радоњић, Огњен 86, 94
Рајндфес, Роналд (Rindfuss, Ronald R.) 50
Рашевић, Мирјана 42, 49–50
Ридерар, Бернхард (Riederer, Bernhard) 50
Робертс, Џоан (Roberts, Joanne) 8, 10
Ролф, Петер (Rolf, Peter) 11
Ромиг, Фридрих 117
Ротшилди (породица) 7
Руперт од Палатината (кнез) 8

Сабо, Лаура (Szabo, Laura) 50
Сартори, А. (Sartori) 3, 11
Свети Августин 118
Секулић, Александар 50
Смитс, Јерон (Smits, Jeroen) 51
Соботка, Томаш (Sobotka) 42, 48–51
Солдо, Шпиро 17, 34
Србик, Хајнрих фон 119
Ставрианос, Лефтен (Stavrianos, Leften S.) 3–4, 12
Станковић, Владимир 71, 79, 88–89, 92, 94
Стер, Нико (Stehr, Nico) 10
Стричевић, Јадранка 94

Тинен, Јохан 2
Тојнби, Арнолд 118
Токвил, Алексис де 120
Трбић, Горан 65
Тримарчи, Алесандра (Trimarchi, Alessandra) 50
Трнавчевић, Невена 110

Ћурчић, Петар С. 1–2, 9–10, 12, 120, 123

Фегелин, Ерик 118
Фердинанд II Тоскански 8
Филиповић, Јован 87, 92, 94
Финдрик, Ранко 16, 25, 34
Флепс, Херман (Phleps, Hermann) 34
Фом Броке, Бернхард (Vom Brocke, Bernhard) 7, 9–10
Фрајзинг, Отон 118
Франк, Андре Гундер 4
Фридрих фон Бернхарди 12

Халожан, Давид 94
Хант, Лин (Hunt, Lynn) 3, 10
Хартвиг, В. (Hardtwig, W.) 10
Хегел, Георг Вилхелм 118
Херф, Џефри (Herf, Jeffrey) 7, 10
Херцен, Александар 118
Хомбург, Р. (Homburg, R.) 50
Хомпес, П. (Hompes) 50

Цвергер, Клаус (Zwerger, Klaus) 34
Цвијић, Јован 16, 24, 34

Шантић, Даница 97–100, 102–103, 110–111, 123
Шатс, Р. (Schats, R.) 50
Шлегел (браћа) 119
Шмит, Лон (Schmidt, Lone) 48, 51
Шони, Пјер 3
Шпенглер, Освалд 118
Шумпетер, Јозеф 4

Регистар сачинио
Владимир М. Николић

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ПОЛИТИКА УРЕДНИШТВА

Зборник Матице српске за друштвене науке објављује научне чланке и расправе из области демографије и социологије и њима сродним дисциплинама. Радови су разврстани у следећим категоријама: монографска студија, оригинални научни рад, прегледни научни рад, научна критика и полемика, научна библиографија, хроника, претходно саопштење. Поред тога часопис објављује прилоге у виду осврта, приказа и извештаја из научног живота и издаваштва.

Часопис је покренут 1950. године. Укључујући 10. свеску (1955) излазио је под називом *Научни зборник: серија друштвених наука*; од 11. свеске (1956) излази под називом *Зборник за друштвене науке*, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом – *Зборник Матице српске за друштвене науке*.

Досадашњи главни уредници били су: др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951–1952), Рајко Николић (1953–1965), академик Славко Гавриловић (1966–1969), др Александар Магарашевић (1970–1973), др Младен Стојанов (1974–1999), др Милован Митровић (2000–2004), академик Часлав Оцић (2005–2016), др Рајко Буквић (2017–2019) и др Миломир Степић (2020–2022). Од 2023. главни уредник часописа је др Милош Ковић, а одговорни уредник др Душан Достанић. Уредништво часописа састављено је од домаћих и иностраних чланова. У оквиру часописа делује и Савет часописа.

Часопис излази четири пута годишње. У 2020. години, у оквиру научних часописа чији је издавач из Републике Србије, а реферисан у Web of Science и у Journal Citation Report-у (JCR), категорисан је као часопис M51 категорије. *Зборник Матице српске за друштвене* науке доступан је у режиму отвореног приступа на сајту часописа:

http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/. ISSN број [0352-5732]; eISSN број [2406-0836];

Електронски приступ библиотекама у Србији: http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full

ОБАВЕЗЕ ГЛАВНОГ УРЕДНИКА ЧАСОПИСА

Главни уредник *Зборника Матице српске за друштвене науке* доноси коначну одлуку о томе који ће се рукописи објавити. Приликом доношења одлуке уредник се руководи уређивачком политиком водећи рачуна о законским прописима који се односе на клевету, кршења ауторских права и плагијаризам.

Главни уредник не сме имати било какав сукоб интереса у вези с поднесеним рукописом. Ако такав сукоб интереса постоји, о избору рецензената и судбини рукописа одлучује Уредништво. Пошто је идентитет

аутора и рецензената непознат другој страни, главни уредник је дужан да ту анонимност гарантује.

Главни уредник дужан је да суд о рукопису доноси на основу његове садржине, без расних, верских, етничких, политичких или других предрасуда.

Чланови Уредништва не смеју користити необјављен материјал из поднесених рукописа за своја истраживања без писане дозволе аутора.

ОБАВЕЗЕ АУТОРА

Аутори гарантују да рукопис представља њихов оригиналан допринос, да није објављен раније и да се не разматра за објављивање на другом месту. Аутори такође гарантују да након објављивања у *Зборнику Матице српске за друштвене науке* рукопис неће бити објављен у другој публикацији (домаћој или страној) без сагласности власника ауторских права.

Аутори гарантују да права трећих лица неће бити повређена и да издавач неће сносити никакву одговорност ако се појаве било какви захтеви за накнаду штете.

Аутори сносе сву одговорност за садржај поднесених рукописа и валидност резултата, и морају да прибаве дозволу за објављивање података од свих страна укључених у истраживање.

Аутори који желе да у рад укључе слике, делове текста или неке друге прилоге који су већ негде објављени дужни су да за то прибаве сагласност носилаца ауторских права и да приликом подношења рада доставе доказе да је таква сагласност добијена. Материјал за који такви докази нису достављени сматраће се оригиналним делом аутора а издавач неће сносити никакву одговоност ако прилози нису ауторско право аутора.

Аутори гарантују да су као аутори наведена само она лица која су значајно допринела садржају рукописа.

Аутори се морају придржавати етичких стандарда који се односе на научноистраживачки рад. Они гарантују да рад није плагијат. Аутори гарантују да рукопис не садржи неосноване или незаконите тврдње и не крши права других.

У случају да аутори открију важну грешку у свом раду након његовог објављивања, дужни су да о томе обавесте главног уредника или издавача часописа и да с њима сарађују како би се рад повукао, исправио или на неки други начин указало на насталу грешку. Сваки чланак може имати највише три аутора при чему се прилаже и Изјава о коауторству, а предност објављивања даће се радовима са једним аутором.

РЕЦЕНЗИРАЊЕ РАДОВА

Примљени радови подлежу рецензирању од стране најмање два компетентна анонимна рецензента које одређује главни уредник и уредништво часописа. Циљ рецензије је да главном уреднику и уредништву помогне у доношењу одлуке о томе да ли рад треба прихватити или одбити и да кроз процес комуникације с ауторима побољша квалитет рукописа.

Рецензентима се не открива идентитет аутора и обратно. Да би рад био објављен обе рецензије морају да буду позитивне. Аутори који добију условно позитивне рецензије дужни су да уваже примедбе рецензената или да научним аргументима убеде рецензенте и Уредништво у исправност својих ставова. Уколико то не желе или нису у стању, могу да повуку рад. Рок за исправку радова је 15 дана од датума слања рецензије аутору. У случају коауторских рукописа, кореспонденција ће бити усмерена на првог аутора, који је одговоран за комуникацију са осталим ауторима рада.

Избор рецензената спада у дискрециона права уредника и уредништва. Рецензенти морају да располажу релевантним знањима у области којом се рукопис бави.

Рецензент који себе сматра некомпетентним за тему или област којом се рукопис бави дужан је да о томе обавести главног уредника или Уредништво.

Рецензија мора бити објективна. Суд рецензената мора бити јасан и поткрепљен аргументима.

Рукопис који је послат рецензенту сматра се поверљивим документом.

Главни уредник или секретар Уредништва шаље поднесени рад и рецензентски образац одређеним рецензентима. Рецензентски образац садржи низ питања на која треба одговорити, а која рецензентима указују који су то аспекти које треба обухватити како би се донела одлука о судбини рукописа који им је поднет на оцену. У завршном делу обрасца, рецензенти треба да наведу своја запажања и предлоге како да се поднети рукопис побољша. У случају да се предлаже неприхватање рада потребно је дати језгровито образложење.

Током читавог процеса, рецензенти делују независно једни од других. Рецензентима није познат идентитет других рецензената.

Редакција је дужна да обезбеди солидну контролу квалитета рецензије. У случају да аутори имају озбиљне и основане замерке на рачун рецензије, Уредништво ће проверити да ли је рецензија објективна и да ли задовољава академске стандарде. Ако се појави сумња у објективност или квалитет рецензије, уредник ће тражити мишљење других рецензената.

Рецензенти су упознати с чињеницом да су рукописи, који су им послати на рецензирање, интелектуална својина аутора, да се њима не може располагати нити се могу износити у јавност.

Посебно се наглашава да рецензенти не могу бити из установе из које је и аутор рукописа или да су у скорије време објављивали чланке и публикације са било којим од аутора поднесеног рада (као коаутори).

Списак рецензената у току године објављује се у последњој свесци у текућој години.

ПЛАГИЈАРИЗАМ

Плагирање, односно преузимање туђих идеја, речи или других облика креативног израза и представљање као својих, представља грубо кршење научне етике. Плагирање може да укључује и кршење ауторских права, што је законом кажњиво.

Плагијат обухвата следеће:

– дословно или готово дословно преузимање или смишљено парафразирање (у циљу прикривања плагијата) делова текстова других аутора без јасног указивања на извор или обележавање копираних фрагмената (на пример, коришћењем наводника);

– копирање једначина, слика или табела из туђих радова без правилног навођења извора и/или без дозволе аутора или носилаца ауторских права за њихово коришћење.

Упозоравамо ауторе да се за сваки рукопис проверава да ли је плагијат или аутоплагијат.

Рукописи код којих постоје јасне индиције да се ради о плагијату биће аутоматски одбијени.

Ако се установи да је рад који је објављен у *Зборнику Матице српске за друштвене науке* плагијат, од аутора ће се захтевати да упуте писано извињење ауторима изворног рада а даља сарадња са ауторима плагијата биће прекинута.

ПОВЛАЧЕЊЕ ВЕЋ ОБЈАВЉЕНИХ РАДОВА

Објављени рукописи биће доступни докле год је то могуће у оној форми у којој су објављени, без икаквих измена. Понекад се, међутим, може десити да објављени рукопис мора да се повуче. Главни разлог за повлачење рукописа јесте потреба да се исправи грешка у циљу очувања интегритета науке, а не жеља да се аутори казне.

Чланак се мора повући у случају кршења права издавача, носилаца ауторских права или аутора; повреде професионалних етичких кодекса, тј. у случају подношења истог рукописа у више часописа у исто време, лажне тврдње о ауторству, плагијата, манипулације подацима у циљу преваре и слично. У неким случајевима рад се може повући и како би се исправиле накнадно уочене грешке у рукопису или објављеном раду.

Стандарди за разрешавање ситуација када дође до повлачења рада дефинисани су од стране библиотека и научних тела, а иста пракса је усвојена и од стране *Зборника Матице српске за друштвене науке*: у електронској верзији изворног чланка (оног који се повлачи) успоставља се веза (HTML link) са обавештењем о повлачењу. Повучени чланак се чува у изворној форми, али са воденим жигом на PDF документу, на свакој страници, који указује да је чланак повучен (RETRACTED).

ОТВОРЕНИ ПРИСТУП

Зборник Матице српске за друштвене науке доступан је у режиму отвореног приступа. Чланци објављени у часопису могу се бесплатно преузети са сајта часописа и користити у складу са лиценцом Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/)

Зборник Матице српске за друштвене науке не наплаћуje APC (Article Processing Charge).

САМОАРХИВИРАЊЕ

Часопис омогућава ауторима да прихваћену, рецензирану верзију рукописа, као и финалну, објављену верзију у PDF формату депонују у институционални репозиторијум и/или некомерцијалне базе података, да га објави на личним веб страницама (укључујући и профиле не друштвеним мрежема за научнике, као што су ResearchGate, Academia.edu итд.) и/или на сајту институције у којој су запослени, а у складу са одредбама лиценце Creative Commons Autorstvo-Nekomercijalno-Bez prerada 3.0 Srbija (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/), у било које време након објављивања у часопису. При томе се морају навести издавач, као носилац ауторских права, и извор рукописа, а мора се навести и идентификатор дигиталног објекта – DOI објављеног чланка у форми HTML линка.

АУТОРСКА ПРАВА

Када је рукопис прихваћен за објављивање, аутори преносе ауторска права на издавача. У случају да рукопис не буде прихваћен за штампу у часопису, аутори задржавају сва права.

На издавача се преносе следећа права на рукопис, укључујући и додатне материјале, и све делове, изводе или елементе рукописа:

– право на штампање пробних примерака, репринт и специјалних издања рукописа;

– право да рукопис преведе на друге језике;

– право да рукопис репродукује користећи фотомеханичка или слична средства, укључујући, али не ограничавајући се на фотокопирање, и право да дистрибуира ове копије;

– право да рукопис репродукује и дистрибуира електронски или оптички користећи све носиоце података или медија за похрањивање, а нарочито у машински читљивој/дигитализованој форми на носачима података као што су хард диск, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), мини диск, траке са подацима, и право да репродукује и дистрибуира рукопис са тих преносника података;

– право да сачува рукопис у базама података, укључујући и онлајн базе података, као и право преноса рукописа у свим техничким системима и режимима;

– право да рукопис учини доступним јавности или затвореним групама корисника на основу појединачних захтева за употребу на монитору или другим читачима (укључујући и читаче електронских књига), и у штампаној форми за кориснике, било путем интернета, онлајн сервиса, или путем интерних или екстерних мрежа.

Сви документи о часопису као и ПДФ формат сваког објављеног броја налази се на Сајту часописа.

Уредништво
Зборника Матице српске за друштвене науке

MATICA SRPSKA SOCIAL SCIENCES QUARTERLY EDITORIAL POLICY

Matica Srpska Social Sciences quarterly publishes scientific articles and treatises in the field of social sciences and humanities: philosophy, sociology, economics, demography, ethnology, pedagogy, psychology, law, political science, historiography and other fields. The papers are classified into the following categories: monographic study, original scientific paper, review scientific paper, scientific critique and polemics, scientific bibliography, chronicle. Furthermore, the journal publishes articles in the form of retrospections, reviews and reports from scientific life and publishing.

The magazine was initiated in 1950. Including the 10th notebook (1955), it was published under the title *Scientific collection: a series of social sciences*; from the 11th notebook (1956) it is published under the title *Journal of social sciences* , and from the 76th notebook (1984) under the present title – *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* .

The previous editors-in-chief were: Dr. Miloš Jovanović (1950), Živojin Boškov (1951–1952), Rajko Nikolić (1953–1965), Academician Slavko Gavrilović (1966–1969), Dr. Aleksandar Magarašević (1970–1973), Dr. Mladen Stojanov (1974–1999), Dr. Milovan Mitrović (2000–2004), Academician Časlav Ocić (2005–2016), Dr. Rajko Bukvić (2017–2019), Dr. Milomir Stepić (2020–2023), Dr. Miloš Ković and Dr. Dušan Dostanić (2023–). The editorial board of the magazine is comprised of domestic and foreign members. The Journal Council also operates within the magazine.

The magazine is issued four times a year. In 2020, within the scientific journals published by the Republic of Serbia, and referred to in the Web of Science and in the Journal Citation Report (JCR), it was categorized as an M51 category journal. *Matica Srpska Social Sciences Quarterly* is available in the open access regime on the magazine's website:

http://www.maticasrpska.org.rs/category/katalog-izdanja/naucni-casopisi/zbornik-matice-srpske-za-drustvene-nauke/. ISSN number [0352-5732]; eISSN number [2406-0836];

Electronic access to libraries in Serbia: http://plus.sr.cobiss.net/opac7/bib/3360258#full

THE OBLIGATIONS OF THE MAGAZINE'S EDITOR-IN-CHIEF

Editor-in-chief of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly makes a final decision regarding the handwritings that are going to be published. While making this decision, the editor-in-chief is lead by the editorial policy considering legal acts which refer to defamation, piracy and plagiarism.

Editor-in-chief can not have any sort of conflict of interests regarding the submitted handwriting. If such conflict does exist, the Editorial Board decides on the election of the referees and the fate of the handwriting. Taking into consideration that the authors' and referees' identities are unknown to the other side, the Editor-in-chief is obliged to ensure this anonymity.

Editor-in-chief is obliged to value the paper on the basis of its content, without racial, sex/gender, religious, ethnic or political prejudices.

Board members are not allowed to use material from the submitted papers for their own research without the author's permission.

THE AUTHORS' OBLIGATIONS

The authors guarantee that the handwriting represents their own original contribution, that it was not published earlier and is not being considered for publishing elsewhere. Authors guarantee as well that, after publishing in the Matica Srpska Social Sciences Quarterly, that the handwriting will not be published in any other publication (domestic or foreign) without the authorization of the copyright owner.

Authors guarantee that the rights of the third people will not be disturbed nor will the publisher bear the consequences if any requests for amends should appear.

The authors bear full responsibility for the content of the submitted handwritings and the validity of the results and they have to provide permissions for data publishing from all the sides included in the research.

The authors who want to include pictures or parts of the text already published elsewhere are obliged to provide consent of the copyright owners and the proof of the obtained consent while submitting the handwriting. The material that has not been proven in this manner will be considered author's original work and the publisher will not bear any consequences if the contributions are not done by the authors themselves.

The authors guarantee that the names given as authors are only persons who contributed significantly in the paper writing.

The authors need to respect the ethical standards regarding the scientific-research work. They guarantee that the paper is not a plagiarism. They guarantee that the work does not contain baseless and illegitimate claims and does not disturb someone else's rights.

In case the authors discover a major mistake in their paper after its publishing, they are obliged to notify the editor or the publisher immediately and co-operate with them in order to withdraw the paper, correct it or indicate the mistake by any means**.** Each article can have a maximum of three authors, with the Co-authorship Statement attached, and the priority of publication will be given to works with one author.

PAPER REVIEW

ll the submitted papers undergo a procedure of anonymous review done by two competent reviewers appointed by the editorship. The aim of the review is to help the editor-in-chief and the editorial board to make a decision whether a certain paper should be accepted or rejected and enhance the writing quality through the communication process with the authors. The reviewers are not acquainted with the authors' names and vice versa. In order for the paper to be published, both reviews need to be positive. Authors who receive conditionally positive reviews are obliged to take into account the reviewers' remarks

or to convince the reviewers and the Editorial Board of the correctness of their views with scientific arguments. If they do not want to or are not able to, they can withdraw their work. The deadline for the correction of the paper is 15 days, effective from the day the review is sent to the author. In case of co-authorship, the correspondence will be directed to the first author, the one who is responsible for the communication with other authors.

The choice of the reviewers is a discretion right of the editor and the editorship. The reviewers need to possess relevant knowledge in the field the paper deals with and they can not be the authors that have recently published papers (as co-authors) along with any of the authors of the submitted papers.

If the reviewers consider themselves incompetent for the topic or the field the handwriting deals with, they need to notify the editor-in-chief.

A review has to be objective. The reviewers' judgment has to be clear, with good arguments.

A handwriting sent to a reviewer is considered a confidential document.

The editor-in-chief sends the submitted handwriting and the review form to certain reviewers. The review form contains a set of questions that have to be answered, thus indicating to the reviewers which aspects should be encompassed in order to make a decision on the fate of the handwriting submitted for the evaluation. In the final section of the review, the reviewers need to give their observations and suggestions for the improvement of the submitted handwriting. The review sheet is sent to the reviewer by the secretary of the editorship of the Matica Srpska Social Sciences Quarterly. In case the refusal of the paper is suggested, the explanation has to be detailed.

During the whole process, the reviewers act independently from one another. The identity of the second reviewer remains unknown to the first one and vice versa.

The editorship is obliged to provide a solid control over the review quality. In case the authors have serious and well based objections on the account of the review, the editorship will reconsider whether the review is objective and whether it satisfies the academic standards. Should any doubt arise regarding the objectiveness or the quality of the review, the editor will seek other reviewers' opinion.

The reviewers are familiar with the fact that the handwritings sent to them for the review are the authors' intellectual property and thus can not be appropriated or shown in public.

It is especially emphasized that the reviewers cannot be from the institution from which the author of the manuscript is or that they have recently published articles and publications with any of the authors of the submitted work (as co-authors).

The list of paper reviewers is published in the last volume of the current year.

PLAGIARISM

Plagiarism, or taking over of someone else's ideas, words or other forms of creative expression and presenting them as one's own, represents a crude violation of scientific ethics. Plagiarism can also include a disturbance of copyrights, which is illegal.

A plagiarism includes the following:

- a 'letter for letter' or almost 'letter for letter' assumption or deliberate paraphrasing (with the aim of covering the plagiarism) of parts of the text by other authors without a clear indication of the source or marking the copied fragments (for instance, by using quotation marks);
- copying of equations, pictures or tables from other people's works without correct citation of the source and/or without the permission of the author or copyright owner.

We warn the authors that each handwriting gets checked for plagiarism or auto plagiarism.

The handwritings with clear indications of plagiarism will be automatically rejected.

If it is ascertained that the paper published in the Matica Srpska Quarterly is a plagiat, the authors will be demanded to write an apologizing note to the authors of the original paper and the further colaboration with the authors of the plagiat will be terminated.

THE RETRACTION OF THE ALREADY PUBLISHED PAPERS

The published handwritings will be available as long as possible in the form they were published, without any changes. Sometimes, however, it can occur that the published paper has to be retracted. The main reason for the retraction is the need to correct a mistake with the aim of preserving the scientific integrity, not the desire to punish the authors.

The article has to be retracted in case of disturbing the publisher's, copyright owner's or author's rights; disturbing professional ethical codexes, i.e. submitting the same handwriting to several magazines at the same time, a false claim on the autorship, plagiarism, manipulating data for fraud and so on. In some cases, a paper can be retracted in order to correct subsequently discerned mistakes in the handwriting or in the published paper.

Standards for the resolving of such situations when retraction occurs are defined by libraries and scientific bodies, and the same practice is accepted by the Matica Srpska Quarterly: in the electronic version of the source article (the one that is retracted) a connection is established (HTML link) with the notification on the retraction. The retracted article is kept in the source form, but with the watermark on PDF document, on each page, which indicates that the article is retracted (RETRACTED).

OPEN ACCESS

Matica Srpska Quarterly is available in the open access regime. Articles published in the magazine can be downloaded for free from the magazine's site and used in accordance with the license Creative Commons Autorship-Noncommercial-No revising 3.0 Serbia (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/)

Matica Srpska Quarterly does not charge APC (Article Processing Charge).

AUTO-ARCHIVING

The magazine enables the authors to deposit the accepted, reviewed version of the handwriting, as well as the final, published version in PDF format in an institutional repository and/or non-commercial database. Furthermore, the authors are allowed to publish the paper on personal websites (including the profiles on social networks for scientists, such as ResearchGate, Academia.edu etc) and/or on the website of the institution they are engaged at, in accordance with the clauses of the license Creative Commons Autorship-Non-commercial-No revising 3.0 Serbia (http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/3.0/rs/), any time after publishing it in the magazine. There has to be a mentioning of the publisher, as the copyright owner, and the source of the handwriting, as well as the digital object identifier – DOI of the article published in form of a HTML link.

COPYRIGHTS

Once the handwriting is accepted for publishing, the authors transfer the copyrights to the publisher. In case the handwriting is not accepted for printing in the magazine, authors preserve all rights.

The rights on the handwriting, including aditional materials and all the parts, extracts or elements of the handwriting, transferred to the publisher are as follows:

- a right to print trial samples, reprint or special editions of the handwriting;
- a right to translate the handwriting to other languages;
- a right to reproduce the handwriting using photo-mechanic or similar utensils, including but not restricting to photo-copying, and a right to distribute these copies;
- a right to reproduce and distribute the handwriting electronically or optically using all the data carriers or storage media, especially in mechanically readable/digitalized form on data carriers such as hard disc, CD-ROM, DVD, Blu-ray Disc (BD), mini disc, data tapes, and a right to reproduce and distribute the handwriting from the mentioned data conveyors.
- a right to preserve the handwriting in database, including online database, as well as the right to transfer the handwriting in all technical systems and regimes;
- a right to render the handwriting available to public or to closed groups of users on basis of individual requests for use on monitors or other readers (including e-books readers), and in printed form for users on Internet, online services, internal or external networks.

All the documents about the magazine as well as the PDF format of each published issue can be found on the Quarterly's website.

The editorship of the *Matica Srpska Quarterly*

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Рукопис који се нуди за објављивање у *Зборнику Матице српске за друштвене науке* (ЗМСДН) шаље се електронским путем на адресу: **ljdrazic@maticasrpska.org.rs** или **zmsdn@maticasrpska.org.rs**. Формулар *Изјаве* да рад није (нити ће бити) објављиван или понуђен неком другом часопису или издавачу за објављивање електронски ће Вам доставити стручни сарадник Одељења. Рукопис можете доставити и поштом на адресу: ***Љиљана Дражић, Зборник МС за друштвене науке, Матице српске 1, 21000 Нови Сад***. Стручног сарадника можете контактирати и усмено на тел. 021/661-5798.

Уз рукопис рада, прилаже се кратка биобиблиографска белешка о аутору, као и број телефона, електронска адреса, име и адреса установе где је аутор запослен.

Рукописи на српском језику треба да буду на ћириличном писму, у Microsoft Word-у, величине (укључујући **сажетак** на српском и **резиме** на енглеском језику, слике, табеле и друге прилоге) до 35.000 словних знакова (укупно с размацима).

Основни текст треба да буде написан уз поштовање следећих захтева – Врста слова: ***Times New Roman***; проред: ***1,5***; величина слова: ***12***. Одступ првог реда у пасусу: **1,25** см. Наслове одељака првог нивоа писати великим словима (верзалом), центрирано, одвојено од основног текста једним редом пре и после њега. Наслове одељака другог нивоа наводити малим словима, центрирано, такође одвојено од основног текста једним редом.

Раду приложити и сажетак (од 10 до 15 редова) на српском и енглеском (или једном од распрострањених страних језика) с четири до шест кључних речи, у прореду 1, величине слова 11. Сажетак и кључне речи на српском језику дају се непосредно испод наслова рада и имена и афилијације аутора. Резиме и кључне речи на енглеском језику (или неком од распрострањених језика) дају се на крају рада, након списка цитиране литературе, такође испод наслова рада и имена и афилијације аутора, на српском и енглеском језику.

Фусноте (напомене уз текст, спуштенице): проред 1, величине слова 10. Напомене (фусноте) користити само за пропратна објашњења, а не за цитирање или навођење референци. За цитирање или само позивање на нечије дело користити библиографску парентезу.

Страна имена у раду писати онако како се изговарају (транскрипција на српски језик према Правопису српскога језика), с тим што се при првом навођењу у загради име даје изворно.

Илустративни прилози уз радове (фотографије, графикони, географске карте...) треба да буду искључиво црно-бели и с називом прилога (навести аутора фотографије, односно извор фотографије, географске карте и графикона). Аутор треба да означи место прилога у тексту.

САЖЕТАК и РЕЗИМЕ (SUMMARY)

Сажетак се даје на почетку рада (на српском језику, односно језику рада уколико је аутор са другог говорног подручја). Сажетак укратко приказује суштину рада. Конкретно треба да дâ основне информације: о циљу и предмету

рада, те методологији и приступу истраживању. Обим Сажетка треба да буде између 10 и 15 редова (700–1100 словних места укупно). Сажетак је праћен списком кључних речи (4–6). На крају рада даје се Резиме на страном језику (SUMMARY), који представља проширени Сажетак, те поред циља и предмета рада, методологије и приступа истраживању треба да садржи и резултате, као и оригиналности/вредности рада. Резиме, такође, садржи кључне речи из Сажетка. Обим Резимеа треба да износи између 15 и 25 редова (1100–1800 словних места укупно). Уз Резиме који се подноси на енглеском језику **приложити и српски превод**.

БИБЛИОГРАФСКА ПАРЕНТЕЗА

Библиографска парентеза, као уметнута скраћеница у тексту која упућује на потпуни библиографски податак о делу које се цитира, наведен на крају рада, састоји се од отворене угласте заграде, презимена аутора (обично, године објављивања рада који се цитира, те ознаке странице с које је цитат преузет и затворене угласте заграде. Презиме аутора наводи се у изворном облику и писму. Пример:

[Ивић 1986: 128] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Срӣски народ и њеӣов језик.* 2. изд. Београд*:* Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више суседних страница истог рада, дају се цифре које се односе на прву и последњу страницу која се цитира, а између њих се ставља црта, на пример:

[Ивић 1986: 128–130] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Срӣски народ и њеӣов језик.* 2. изд. Београд*:* Српска књижевна задруга.

Ако се цитира више страница истог рада а које нису у низу, цифре које се односе на странице у цитираном раду, одвајају се запетом, на пример:

[Ивић 1986: 128, 130, 145] за библиографску јединицу: Ивић, Павле (1986). *Срӣски народ и њеӣов језик.* 2. изд. Београд: Српска књижевна задруга.

Уколико је реч о страном аутору, презиме изван парентезе транскрибовати на језик на коме је написан основни текст рада, на пример, Џ. Шорт за John Rennie Short, али у парентези презиме треба давати према изворном облику и писму, на пример:

[Short 1996: 106] за библиографску јединицу: Short, John Rennie (1996). *The Urban Order: An Introduction to Cities, Culture, and Power*. Oxford: Blackwell Publishing.

Када се у раду помиње више радова које је један аутор публиковао исте године, у текстуалној библиографској напомени потребно је одговарајућим азбучним словом прецизирати о којој је библиографској одредници из коначног списка литературе реч. На исти начин потребно је, наравно, обележити библиографску јединицу и у списку цитиране литературе. Пример:

[Murphy 1974a: 12].

Уколико библиографски извор има више аутора, у уметнутој библиографској напомени наводе се презиме првог аутора, док се презимена осталих аутора замењују скраћеницом **и др.** (односно **et al.,** ако је библиографски извор на страним језицима који користе латинично писмо):

[Ивић и др. 2007] за библиографску јединицу: Ивић, Павле; Иван Клајн, Митар Пешикан и Бранислав Брборић (2007). *Српски језички приручник.* 4. изд. Београд: Београдска књига.

[Poss et al. 2000] за библиографску јединицу: Poss, Christopher; Bryan Lowes and Leslie Chadwick (2000). *Dictionary of Economics*. 3rd ed. Glasgow: Harper Collins.

Ако је из контекста јасно који је аутор цитиран или парафразиран, у текстуалној библиографској напомени није потребно наводити презиме аутора. Пример:

Према Марфијевом истраживању [1974: 207], први сачувани трактат из те области срочио је бенедиктинац Алберик из Монте Касина у другој половини 11. века.

Ако се у парентези упућује на радове двају или више аутора, податке о сваком следећем раду треба одвојити знаком тачка-запета (;). Пример:

[Белић 1958; Стевановић 1968].

Ако је у рукопису, услед немогућности да се користи примарни извор, преузет навод из секундарног извора, у парентези је неопходно уз податак о аутору секундарног извора навести и реч „према”:

„Усменост” и „народност” бугарштица Ненад Љубинковић доводи у везу с прилагођеношћу средини [према Килибарда 1979: 7].

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

Цитирана литература даје се при крају рада у засебном одељку насловљеном ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА. У овом Одељку разрешавају се библиографске парентезе скраћено наведене у тексту. Библиографске јединице (референце) наводе се по **азбучном** или **abecednom** реду презимена првог или јединог аутора како је оно наведено у парентези у тексту. Прво се азбучним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени ћирилицом, а затим се абецедним редом наводе презимена првог или јединог аутора чији су радови објављени латиницом. Ако опис библиографске јединице обухвата неколико редова, сви редови осим првог увучени су удесно за два словна места (висећи параграф).

Пошто се цитирана литература користи за библиометријску и наукометријску анализу аутора, часописа и самих радова, молимо ауторе да пре достављања рукописа пажљиво провере списак литературе, као и само цитирање у тексту.

ЦИТИРАНИ ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА наводи се према стандарду за цитирање Матице српске (МСЦ):

Монографска публикација

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово (односно, код аутора с руског говорног подручја – очество). Наслов књиге. Уколико је превод, податак о преводиоцу. Приређивач или нека друга врста ауторства. Податак о издању или броју томова. Место издавања: издавач, година издања. Пример:

Милетић, Светозар (2001). *О српском питању.* Избор и предговор Чедомир Попов. Нови Сад: Градска библиотека.

У случају ауторства двају или више аутора, након података за првог дају се (после знака ;) одговарајући подаци за остале ауторе: име, (средње слово – очество) и презиме другог и осталих аутора, међусобно одвојених запетом.

Ако није дат податак о издању подразумева се да је реч о првом издању. У случају 2, 3, 4. итд. издања редни број издања може се навести као у првом параграфу Упутства за монографске публикације (Податак о издању или броју томова). Пример:

Белић, Александар (1958). *О језичкој природи и језичком развитку: лингвистичка испитивања. Књ. 1*–2. изд. Београд: Нолит.

Монографска публикација с корпоративним аутором

Комисија, асоцијација, организација, уз коју на насловној страни није наведено име индивидуалног аутора, преузима улогу корпоративног аутора. Пример:

Београдска филхармонија (2005). *Сезона 2005–2006. Циклус Ханс Сваровски.* Београд: Београдска филхармонија.

Република Србија. Републички завод за статистику (2008). *Два века развоја Србије: Статистички преглед.* Београд: РЗС.

Анонимна дела

Дела за која се не може установити аутор препознају се по своме наслову. Пример:

Српске народне законетке (1877). Уредио и издао Стојан Новаковић. Београд: Задужбина Чупићева.

Зборник радова с конференције

Пантић, Мирослав /ур./ (2004). *Ресава (Горња и Доња) у историји, науци, књижевности и уметности.* Научни скуп, Деспотовац, 20–21. август 2003. Деспотовац: Народна библиотека „Ресавска школа”.

Монографске публикације с више издавача

Палибрк Сукић, Несиба (2005). *Руске избеглице у Панчеву: 1919–1941.* Предговор: Алексеј Арсењев. Панчево: Градска библиотека и Историјски архив.

Ђорђевић, Љубица (2001) *Библиографија дела Десанке Максимовић: 1920–1971.* Београд: Филолошки факултет, Народна библиотека Србије и Задужбина Десанке Максимовић.

Монографске публикације с више издавача и више места издања

Јеринг, Рудолф фон (1998). *Циљ у праву.* Београд: Службени лист СРЈ, Подгорица: ЦИД и Сремски Карловци и Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.

Монографске публикације с једним издавачем лоцираним у више места издања

а) У два места издања – наводе се оба места.

Black, John (2002). *A Dictionary of Economics.* Oxford and New York: Oxford University Press.

б) У више од два места издања наводе се само једно место (седиште издавача) и додаје **итд.** (односно **etc.**, ако је публикација објављена на језику који користи латинично писмо).

Bannock, Graham et al. (2003). *Dictionary of Economics.* London etc.: Penguin Books.

Фототипско издање

Презиме, име аутора. *Наслов књиге.* Место првог издања, година првог издања. Место поновљеног, фототипског издања: издавач, година репринт издања.

Соларић, Павле (2003). *Поминак књижески.* Венеција, 1810. Инђија. Народна библиотека „Др Ђорђе Натошевић”.

Секундарно ауторство

Зборници научних радова описују се према имену уредника или приређивача.

Презиме, име уредника (или приређивача). *Наслов дела.* Место издања: издавач, година издања.

Радовановић, Милорад /ур./ (1996). *Српски језик на крају века.* Београд: Институт за српски језик САНУ и Службени гласник.

Његован, Драго /прир./ (2009). *Злочини окупатора и њихових помагача у Војводини. V Група масовних злочина у Срему. Акција Виктора Томића и покретни преки суд у Срему 1942.* Нови Сад: Прометеј и Мало историјско друштво.

Рукопис

Презиме, име. *Наслов рукописа* (ако постоји или ако је у науци добио општеприхваћено име). Место настанка. Институција у којој се налази, сигнатура, година настанка.

Николић, Јован. *Песмарица.* Темишвар: Архив САНУ у Београду, сигн. 8552/264/5, 1780–1783.

Рукописи се цитирају према фолијацији (на пример, 2а–3б), а не према пагинацији, изузев у случајевима кад је рукопис пагиниран.

Прилог у серијској/периодичној публикацији

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији. *Наслов часописа*, годиште или том публикације, година (или потпун датум) издања, број свеске: стране на којима се текст налази.

Рибникар, Јара (2004). Нова стара прича. *Летопис Матице српске*, књ. 473, св. 3 (март 2004): 265–269.

Чланак или поглавље у књизи

Спиридоновић, Срђан (1998). Како је метар настао и како је доспео у Србију, у: Тодор И. Подгорац (ур.) *Наука и техника у Србији друге половине века 1854–1904.* Крагујевац: Универзитет у Крагујевцу, 868–884.

Прилог у новинама

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов новина*, датум, странице. Пример:

Кљакић, Слободан (2004). Черчилов рат звезда против Хитлера. *Политика*, 1. 7. 2004, 5.

Рад у Зборнику радова

Презиме, име аутора и (евентуално) средње слово – очество. Наслов текста у публикацији: стране на којима се текст налази. У Зборнику: Име (евентуално средње слово – очество) и презиме уредника (или приређивача). *Наслов дела.* Место издања: издавач, година издања.

Архивски извори (необјављени)

По правилу податке о архивским изворима требало би наводити следећим редоследом:

1. Име архива (пуно и/или скраћено); пример: Архив Србије (АС)
2. Назив фонда или збирке (пуно и/или скраћено); пример: Министарство финансија (МФ)
3. Година
4. Одељци и серије у оквиру фондова и збирки
5. Подаци о количини грађе.

Количина је изражена бројем књига, кутија, фасцикли, свежњева, регистратора и сл. За техничке инвентарске јединице, које су најчешће употребљаване као јединице мере, користе се скраћенице:

д.	досије	п.	повез
књ.	књига	рег.	регистратор
ком.	комад	св.	свежањ
кут.	кутија	свес.	свеска
о.	омот	ф.	фасцикла
пак.	пакет		

Ако се име архивске установе, назив фонда/збирке и одељка/серије у оквиру фонда/збирке наводи само скраћено, потребно је одмах после наслова *Архивска грађа* навести списак свих скраћеница које се под тим насловом користе. То се односи и на податке о архивској грађи у страним архивима, односно на архивске податке који се наводе на страним језицима.

Објављена архивска грађа

Као монографске и/или друге сличне публикације.

Правни прописи и судска решења

Пуни назив прописа (скраћени назив прописа – акроним). *Гласило у коме је пропис објављен*, број (бр.) гласила и година објављивања (обично скраћено – задње две цифре). Примери:

Закон о облигационим односима (ЗОО). *Службени лист СФРЈ*, бр. 29/78.

Закон о извршном поступку (ЗИП). *Службени гласник РС*, бр. 124/04.

Ако је пропис мењан и допуњаван, наводе се сукцесивно бројеви и године објављивања измена и допуна. Пример:

Закон о основама система васпитања и образовања (ЗОСВО). *Службени гласник РС*, бр. 62/03, 64/03, 58/04 и 62/04.

Члан, став и тачка прописа (у библиографској парентези, а и другде) означава се скраћеницама чл., ст. и тач. Иза последњег броја се не ставља тачка.

Чл. 5, ст. 2, тач. 3 или чл. 5, 6, 9 и 10 или чл. 4–12

Навођење судских одлука треба да садржи што потпуније податке (име суда, врста и број одлуке, датум када је донесена ...), ако су оне архивиране, онда их наводити као (необјављене) архивске изворе, ако су објављене, онда их наводити као монографске и/или друге публикације.

Монографска публикација доступна on-line

Презиме, име аутора. *Наслов књиге.* <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Veltman, K. H. *Augmented Books, knowledge and culture.*
Доступно на: <http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d.>. Приступљено: 2. 2. 2002.

Прилогу серијској/периодичној публикацији доступан on-line

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов периодичне публикације.* Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања. Пример:

Toit, A. Teaching Infopreneurship: students' perspective. *ASLIB Proceedings.* February 2000. Proquest. 21. 2. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

Назив одреднице. *Наслов енциклопедије.* <адреса с Интернета> Датум преузимања. Пример:

Wilde, Oscar. *Encyclopedia Americana*. Доступно на: <http://www.encyclopedia.com/doc/lGl-92614715.html>. Приступљено: 15. 12. 2008.

Дигитални идентификатор објекта (DOI = Digital Object Identifier)

Монографске публикације и прилози у серијској/периодичној публикацији доступни on-line (уопште: е-текст, слика, аудио/видео запис, софтвер, итд.) могу током времена да промене адресу на Интернету (или се промени име веб странице), тако да се јавила потреба да им се додели трајан идентификатор помоћу кога је тражени објект могуће пронаћи. У те сврхе најчешће се користи DOI систем (вид. wikipedia.org/wiki/Digital_object_identifier).

Презиме, име аутора. Наслов текста. *Наслов периодичне публикације.* Датум периодичне публикације. DOI. Пример:

Nikolic, Ivana. Publishing in Serbia. *Slavic and East European Information Resources*, Volume 1, Issue 2 and 3, February 2001: 85–126. DOI: 10.1300/J167v01n02_03
<www.inlbrmaworld.com/smpp/.../content~db=all~content =a904437540>
30. 1. 2010.

У том случају не треба наводити <Име базе података> и Датум преузимања (у горњем примеру – 4–5. ред).

Прилог у енциклопедији и његов DOI

Презиме, име аутора. Назив одреднице. *Наслов енциклопедије.* Податак о издању или броју томова. DOI. Пример:

Paskin, Norman. Digital Object Identifier (DOI®) System. *Encyclopedia of Library and Information Sciences.* Third Edition. DOI: 10.1081/E/ELIS3--120044418

ТАБЕЛАРНИ И ГРАФИЧКИ ПРИКАЗИ

Табеларни и графички прикази треба да буду дати на једнообразан начин, у складу с одабраним дисциплинарним стандардом опремања чланака. Наслове свих приказа, а по могућству и њихов текстуални садржај дати двојезично, на српском језику (односно, језику рада) и на енглеском језику. Табеларни и графички прикази морају бити нумерисани, а обавезно позивање на њих у тексту даје се у обичним заградама (табела 1), или (слика 1) итд., с позивом: видети.

МАТЕМАТИЧКИ ИЗРАЗИ

Пожељно је избегавати компликоване знаке ако се могу заменити простијим. Математичке изразе (једначине, симболе, операторе) треба давати у Equation Editor-у текст процесора Microsoft Word, или коришћењем посебног пакета (LaTeX), који ће редакција достављати ауторима на њихов захтев. Следећи начин исписивања математичких симбола може у значајној мери допринети уштеди простора у часопису.

1. Дијакритички знаци иза симбола се много лакше репродукују од оних изнад или испод симбола; треба писати на пример ***A**** а не ***Â***. Грчка слова могу се употребљавати за параметре популација а латинска слова за оцене.

2. Треба избегавати ситне знакове. Израз који садржи и супскрипт и суперскрипт на пример x_i^t могао би се написати као $x_i(t)$, а $e^{f(x)}$ као $exp\ [f(x)]$.

3. Кад год је могуће, треба избегавати компликоване изразе. На пример, извод се уместо изразом

$$\frac{d^2f(x, y)}{dxdy}$$

може означити са

$$f''_{xy}$$

4. Разломак $\frac{a}{b}$ може се означити разломком a/b.

5. Висина израза може се редуковати ако се границе знакова као што су ∫, ∑, П ставе поред, а не изнад и испод оператора. На пример

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

може се написати као

$$\int_{t=0}^{t=T}$$

Молимо ауторе да пажљиво провере математичке изразе пре него што предају рукопис.

ЗАХВАЛНИЦА

Захвалница се исписује као посебан одељак, пре одељка Цитирана литература. У захвалници се дају подаци о истраживању из ког је проистекао рад понуђен за објављивање, о финансијеру тог истраживања, као и захвалност лицима која су на различите начине допринела настанку рада.

JEL КЛАСИФИКАЦИЈА

За текстове из области економских (и сродних) наука обавезна је JEL класификација, стандардни метод класификације научне литературе из ове области, према класификацији коју је увео и користи Journal of Economic Literature, а прихватила ју је огромна већина економских и сродних часописа у свету. Кодови из ове класификације могу се пронаћи на: https://www.aeaweb.org/econlit/jelCodes.php

Матица српска

ВАС ПОЗИВА ДА СЕ

П Р Е Т П Л А Т И Т Е Н А

ЗБОРНИК
М А Т И Ц Е С Р П С К Е
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

Научни часопис из области друштвених и хуманистичких наука с непрекидним излажењем од **1950**. године.

Зборник Матице српске за друштвене науке излази квартално, 4 пута годишње.

Годишња претплата (4 свеске) износи **900,00** динара (за иностранство **30,00** €)

за чланове Матице српске **450,00** динара (из иностранства **20,00** €)

Цена појединачног примерка *Зборника* износи **250,00** динара (за иностранство **10,00** €)

Наручујем ⌊_⌋⌊_⌋⌊_⌋ примерака *Зборника МС за друштвене науке*.

Име и презиме, назив установе или предузећа

_____

_____

Адреса: _____

Телефон: _____ Е-адреса: _____

Уплата се може извршити у свакој банци или пошти на рачун Матице српске, број **205-204373-09** (Комерцијална банка), са назнаком „за Зборник МСДН". Доставом ове наруџбенице и потврдом о уплати омогућићете да *Зборник МС за друштвене науке* редовно стиже на Вашу адресу.

Информације можете добити позивом на бројеве телефона:

(021) 6615–798; 420–199/лок. **117**

или на адресу:

МАТИЦА СРПСКА
Зборник МС за друштвене науке
21000 Нови Сад, Матице српске 1
e-mail: **ljdrazic@maticasrpska.org.rs** односно **zmsdn@maticasrpska.org.rs**

Зборник Матице српске за друштвене науке
издаје Матица српска

Излази четири пута годишње

Уредништво и администрација:
Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: 021 / 6615–798; 021 / 420–199

Social Sciences Quarterly published by Matica Srpska
Editorial and publishing office: Novi Sad, Matica Srpska 1
Phone: (00381) 21 6615–798; (00381) 21 420–199

E-mail: ljdrazic@maticasrpska.org.rs; zmsdn@maticasrpska.org.rs

---

Редакција *Зборника Матице српске за друштвене науке*
закључила је 189. (1/2024) свеску 15. марта 2024.

За издавача: проф. др Драган Станић, председник Матице српске
Стручни сарадник Одељења: мср Љиљана Дражић
Редактор и лектор: Владимир М. Николић
Коректор: мр Драган Тубић
Лектор и превод чланака и резимеа на енглески језик: Љиљана Тубић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Штампање завршено априла 2024. године

Компјутерски слог: Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 300

eISSN 2406-0836

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

3(082)

Зборник Матице српске за друштвене науке / главни уредник Душан Достанић ; одговорни уредник Милош Ковић 1984, св. 76–. – Нови Сад: Одељење за друштвене науке, 1984–. – 24 cm

Четири пута годишње. – Резиме на енг. језику. – Наставак публикације: Зборник за друштвене науке

ISSN 0352-5732

COBISS.SR-ID 3360258

Публиковање овог *Зборника* помогло је
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије